

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 4 (164) июль – август 2012 ж.

Учредительле –

КЪМР-ни СМИ жаны бла къырал комитети эм
Жазыучуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додулары Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюнню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумақьулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2012

ХУЧИНАЛАНЫ АНУАР

БУШУУ ДАСТАНЫ

ПОЭМА
(баргъаны)

КЪАЗАКЪДА ЖАНГЫДАН ТУУГЪАНЕМ МЕН

Тёртюнчю кесеги

1

Июнь айны
Ахыр ыйых кюнюнде,
Къызланы да
Къююп орус юйюнде,

Излерге деп
Кёллендик Бадинаны,
Берген элле
Жолда адресин аны.

Талды-Курган
Областьда – Бёлекчиде,
Жашайды деп,
Бир гитче къзакъ элде.

Тапмасакъ да,
Бир ыйыкъдан къайтыргъа
Деп чыкъгъанек
Ахмат да, мен да жолгъа.

Эки уууч
Чакълы бир бауурсакъны ,
Тёрт да бишген
Картофну – жол азыкъны

Юч – тёрт кюннге
Жетдирирге айтханек,
Кертиси уа –
Тюш болгъунчу къапханек.

Мылжыуук да,
Сютча, ызыка отлай,

Арыгъандан,
Ачдан да кючден атлай,

Кечеледе
Бек сууукъ эди – бузлай,
Эки кюнню
Айландыкъ излей-сурай.

Ючюнчю кюн
Сабан къошха тюбедик,
Арсар бола,
Эшигин ачып кирдик.

Къошну ичи
Таза эди, бек таза,
Адам сылтау
Тапмаз кибик не аз да.

Орта санлы
Эки тиширыу шапа,

Тура элле,
Бишире печёде шорпа.

Бизни кёрюп
Бири: «О боже!» – деди,
Экинчиси
Жин ургъанча элгенди.

Тюзюн айтсам,
Ушаек ёлгенлеге,
Къабырладан
Тюз къобуп келгенлеге:

Юсюбюзде
Ич кийимле – кебинле,
Кесибиз да –
Арыкъ, къуру сюекле.

(Ёлмей-къалмай
Жашагъан кезиуледе,
Ачлыкъ къысхан
Кюнледе, Текелиде,

Болгъанчыкъны,
Къоймагъанлайын бирин,
Къапхан эдик
Ич кийимлеге дери).

Аланы къой,
Кесибизден кесибиз
Элгенирча,
Къоркъур кибик эдик биз...

– О, боже мой! –
Деп къатынладан бири,
Бизни таба
Атлады суху, тири.

Эригиулю
Къарады кёзюбюзге,
Шинтиклени
Кёргюзте, айтды бизге:

– Олтурчугъуз,
Харипчикле, былайгъа...
Къуйчу, Катя,
Бишген эсе, былагъа. –

Деди да, ол
Тапкадан ётмек алды,
Аллыбызгъа
Бирер туурамны салды.

Катя деген
Тиширыу да, мычымай,
Шорпа къуйду
Табакълагъа, сёз айтмай.

Биз азыкъны
Жан атып ашай туруп,
Экиси да,
Аллыбызда олтуруп:

«О, боже мой!» –
Дей эдиле, ахтына,
Келген кибик
Къара палах жанына...

Ол кюн ала
Бизге берген жаннет хант,
Аллах – шагъат,
Этеме мен сизге ант

Тирилтенин,
Кёллендиргенин бизни,
Къутхаргъанын
Ёлюмден жаныбызны.

Андан бери
Унутмайма аланы,
Ол огъурлу
Оруслу къатынланы.

«Сау болугъуз!» –
Деп чыгъып башлагъанда,
Босагъадан
Тышына атлагъанда,

«Аллах, тапдыр
Былагъа аналарын,
Къоруула Сен
Хариплени жанларын», –

Деп ашыргъан
Эдиле бизни ала,

Ызыбыздан
Тилек бла жор сала...

2

... Тёртюнчю кюн
Жетгенек Бёлекчиге,
Кенг аулакьда
Гитче кьзазах элчикге.

Юйчюклери –
Гытыла – чорбат башлы,
Орамлары –
Букьулу, ууакь ташлы.

Акьтерекле
Сырылып жанларында,
Кёгергени
Тюбейди анда-санда.

Кьалгъанлары –
Ёре кьуру – турукьла,
Юйлени да
Асламысы туркьула.

Тозураугъа
Жетип тургъан бу элде,
Кюн кюйдюрген
Саз топуракьлы жерде,

Жашай элле
Кёчгюнчю малкьарлыла,
Ит ылыгы
Сынап тургъан жарлыла...

Элге бизни
Аягьыбыз басханлай,
Кьатыбызгъа
Жетди биреу чапханлай.

– Кимсиз сиз? – деп,
Кьарады кёзюбюзге,
Артыкь эс да
Бурмайын сёзюбюзге.

– Сиз кимлесиз,
Кимни сабийлерисиз,

Кесигиз да
Бери кьайдан келгенсиз?

Айтып бердик
Кимле болгъаныбызны,
Бадинаны
Излеп келгенибизни.

– Оу, мен жарлы,
Бадина уа – кьырманда,
Ишлейди ол,
Будай суууруп, анда, –

Деп, думп болду
Ол кьатын кьатыбыздан,
Биз, сир болуп,
Кьарап кьалдыкь ызындан.

Бир кесекден
Элни тёбен жанындан
Бадина да,
Сора аны ызындан

Сюйюнчюге
Чабып кетген кьатын да,
Дагьы биреу
Ол кьатынны ызындан

Келе элле,
Бир бирин кьууа-оза,
Алдагьысы
Артха кьалгъанын соза.

Бадина уа,
Жаулугъун да алгъанлай,
Байракь этип,
Аны да кёкде булгъай,

Кьара бурма
Чачы желде тарала
(Халкь да анга
Сейир этип арала),

Жилягъаны,
Кюлгени да эштиле,

Аллахха да
Къор бола, тилек эте,

Алларында
Келе эди чапханлай,
Орам букъу
Кётюре, жел ургъанлай.

Жете келип,
Къысды бизни къойнуна,
Биз да, жиляп,
Чулгъанганек бойнуна.

(Къууанчада да
Жиляй кёреме адам,
Жюрекге да
Асыу болады андан.)

Жиляй эдик,
Ючюбюз бирден кюле,
Насыплыкъны
Кёз жашлары тёгюле...

3

Жиляй, кюле,
Жетдик Бадиналагъа,
Фронтвикни
Юйюрю деп, алагъа

Колхоз берген
Чорбат башлы гытыгъа
(Къууанчыбыз
Тамакълагъа тыгъыла).

Ал отоуу –
Терезесиз сейначыкъ,
Ич отоуу –
Анга кёре тар затчыкъ:

Тёрт-беш адам
Кючден сыйыныр тенгли,
Юч метрден
Кёп туююл эди кенги,

Андан артыкъ
Узуну озмагъанлай...

Къысха айтсам,
Хапарны созмагъанлай,

Бек тар эди
Юч сабийли анагъа...
«Дагъы тёртеу
Къошулсагъ а алагъа?...» –

Деп сагъышха
Мени къалгъаным болду,
Юй ичи да
Адамладан тыкъ толду:

Жетген элле
Къоншулары барысы –
Малкъарлыла,
Къазахлыла жартысы.

Кими къатхан
Бауурсакъчыкъла алып,
Кими къууурт
Токалчыкъла ууучлап,

Бир-бирлери
Тюнке бла «акъ» затчыкъ.
Тюз къоншусу,
Кесерге деп, тауукъчукъ...

Хар келгени,
Келтиргенчигин берип,
Бизни таба
Мудах къарам жетдирип,

Бадинаны
Къучакълап, алгъыш эте,
Кете эди,
Кёз жашларын да сюрте...

Кюн да батып,
Къарангы да жетгенлей,
Къоншула да
Юйлерине кетгенлей,

Сабийле да,
Эс бурмагъанлай бизге,
Жукълагъанда,
Къысылышып бир бирге,

Ауур сагъыш
Бийледи Бадинаны,
Тюрлендирип
Ариу сыфатын аны.

Ол формада
Иги кесек олтурду,
Ахтынды да,
Баш булгъап, ёрге турду.

Зынгырдатып,
Чемоданчыгъын ачды,
Ичиндеги
Болгъанны тѣкдю, чачды.

– Чуукалымы
Кийимлери эдиле, –
Деди, жилай,
Кѣз жашлары тѣгюле. –

Болсун кеси
Бир Аллахха аманат,
Къайтхан болса
Урушдан сау-саламат,

Кийир затла
Табылырла анга да,
Бир къарачы,
Тенг болурла санга да, –

Деп, узатды
Ахматха кѣнчек, кѣлек,
Манга жарар
Затла берди бир бѣлек.

– Келчигиз, – деп,
Тебиретди ызындан,
Кюрешибиз,
Къалмазгъа артха андан...

Бир кесекден
Жетдик сай жагъачыкыгъа,
Кюмюш таууш
Этип саркыгъан суучукыгъа.

– Таза сууду,
Жуунунп кийинигиз,

Терк болугъуз,
Сора юйге келигиз, –

Деп, къучакълап,
Уппа этип бизни да,
Юйге кетди,
Къоюп экибизни да.

Биз ол кече
Жукъламагъанлай чыкъдыкъ,
Хапарны да
Тюз болгъаныча айтдыкъ.

4

Къызланы да
Келтирдик бир ыйыкъдан.
Алай бла
Къутулдукъ къыйынлыкъдан

Дерге боллукъ
Эди, тюзюн айтханда,
Хар затны да
Базман бла тартханда.

Алай сени
Жауунг кѣчгюнчю болсун,
Ёз жеринден
Къысталып, жашау къурсун.

Къыйын эди
Бѣлекчиде жашау хал,
Кѣчгюнчюге
Жокъ эди аз да сууал.

Хайыр чыгъар
Ишни бермей эдиле,
Кѣчгюнчюню
Адамча кѣрмей элле.

Болушлукъну
Кѣрмедик аз да десем,
Айып этер
Эдим кесиме кесим.

Хар юйюрге –
Бир ийнек неда беш къой,

Аш-азыккыны
Юсюнден а – айтмай кьой:

Хар адамгъа
Юч кило будай унчукъ,
Кёргенибиз
Ай сайын эди очукъ.

Ма ол эди
Багъасы Кавказымы,
Минги тауну,
Айтхылы Малкъарымы,

Чорбат башлы
Беш да Тау элибизни,
Жаныбыздан
Бек суйген жерибизни,

Ыстауатла
Толу малларыбызны,
Жугъутурлу
Акъбаш тауларыбызны,

Таудан саркъгъан
Кюмюш сууларыбызны,
Аталадан
Къалгъан бар хазнабызны.

Чыгъышлада
Къалауур къалаланы,
Уллу Тюзде
Мингжыллыкъ къабырланы,

Жолда-къолда
Ол сюргон жойгъанланы,
Энкэвэдэ
Саутуда кьыргъанланы,

Ата журтну
Къоруулай ёлгенлени,
Сакъат болуп,
Урушдан келгенлени.

Алай учуз
Эди бизни багъабыз,
Къалай ачы
Эди да къадарыбыз.

Ма ол эди
Кёчгюнчюню кёргени,
Ма ол эди
Къырал бизге бергени.

Бир кесекден
Къойду болушханын да,
Кёпмю суннган
Болур эди аны да?

Огъесе ол
Садакъа болушлукъну
Ол юч кило
Болгъан худурлукъчукъну,

Комендантмы
Къызгъаннган болур эди,
Боллукъду деп
Болушханыбыз энди.

5

Комендант да
Къысхандан сора алай,
Къалай къыйын
Болду жашау, ох къалай.

Сизге къайсын
Айтып, къояйым къайсын,
Сени жауунг
Аллай жашау сынасын.

Тели хапар
Топ атханча жайылды,
Кёчгюнчюню
Акылын битеу алды.

«Къайтаралла
Артха – Кавказыбызгъа!
Туугъан журтха –
Малкъаргъа – ызыбызгъа!» –

Деп кычыра,
Бир бирге хапар айта,
Башладыла
Болгъанчыкъларын сага.

Къойланы да
Сойдула жол азыкъгъа,
Ийнеклени
Да сатдыла, жазыкъла,

Бахчаларын
Суу салмай къурутдула,
Тутмакъда
Болгъанларын унутдула...

Комендант да
Аямады, кюрешди:
«Ийнанмагъыз,
Ётюрюкдю ол», – деди.

«Бир абынган
Минг сюрюнюр», – дегенлей,
Халкъ кесине
Болмаз зат излегенлей.

«Кетебиз!» – деп,
Жол кёллю да болгъанлай,
Къолундагъы
Болгъанчыкъны жойгъанлай,

Бошунакъгъа
Къыт заманын ашырды,
Кюз артына
Жап-жаланлайын къалды.

Ётюрюкню
Асыры кеч билдиле,
Къышха малсыз,
Мирзеусюз тюбедиле.

Ма ол къышда
Бёлекчи деген элде,
Ашсыз-суусуз
Къалып биреу жеринде,

Кёп малкъарлы
Юйюр тюп болуп кетди,
Бир кесегин
Тели ауруу – тиф, элтди...

Ёксюз къалгъан
Сабийле азыкъ тапмай

Талай кюнню
Гыржын бурхуну татмай,

Ачдан къатып
Къалгъанларын да кёрдюм,
Ала бла
Жюз кере къайтып ёлдюм.

Бара туруп
Орамда аугъанланы,
Ёз кирлерин
Ашап сау къалгъанланы,

Ол кюнледе
Мен асыры кёп кёрдюм,
Ала бла
Бирге минг кере ёлдюм...

Ма ол къышда,
Къыркъ бешинчи жайында,
Сюрюнню уа
Ма экинчи жылында,

Къырылгъан эд
Малкъарны ючден бири,
Ма ол жылда
«Ишледи» ёлюм тири.

Болушлукъну
Къырал бермей къойгъанда,
Алай бла
Онгубуз алыннганда,

Таркъайгъандан
Сора къабынчыгъыбыз,
Бир да бир терк
Азып башлагъанек биз.

Барыбыз да
Бир юй болуп жашасакъ,
Экеу ишлеп,
Сегизеулен ашасакъ,

Ёлюм деген
Мычмай жетеригин,
Бирем-бирем
Алып да кетеригин,

Биле эдик

Кёпге бармазын былай,
Оноу этдик,
Онг болмазын ангылай,

Къзаха юйге
Берирге Асиятны,
Алай бла
Жанын сакъларгъа аны.

Тюз къоншула,
Къарлыгъаш бла Кушеней,
Келиучелле
Асиятчыкъны тилей.

«Боранбайчыкъ
Уруш майданда ёлдю,
Юйюбюзде
Отубузну ёчюлтдю.

Биз къарт болдукъ,
Жууукъ-ахлу деген жокъ,
Болушайыкъ
Деп, жарсып келген да жокъ.

Миюкню, малны
Къоярча адам да жокъ,
Жангы юйюр
Къуараргъа заман да жокъ», –

Дей эдиле,
Тилей Асиятчыкъны,
Къыз этерге
Айта эдиле аны.

Асиятны
Алагъа берген эдик,
Аманаты
Сизниди деген эдик.

Эки кюнден
Ахмат кетди, иш излей,
Ашыргъанек:
«Аллах, болуш!» – деп тилей.

Андан сора,
Къарап окъуу картагъа,
Письмо жаздым
Хар область арагъа,

Бёлекчиде
Тургъаныбызны айтып,
Тилегим не
Болгъанын ангылатып...

Бош сакъладыкъ –
Бизге жууап келмеди.
Бадина да:
«Бош ышанабыз, – деди, –

Бу дуняда
Азмыдыла жазыкъла,
Кимге керек
Болурла дейсиз ала,

Жолда-къолда
Ажашып тас болгъанла,
Сюргюн сюрюп,
Юйсюз-жерсиз къалгъанла?»

Алай эди
Ма бизни да халыбыз,
Жашау этер
Жокъ эди амалыбыз,

Жаныбызны
Сакъларгъа мадарыбыз.
Къалай болур
Энди уа къадарыбыз?..

6

Къыркъ тёртюнчо
Жылда июль айында,
Ингирикде,
Кюн батарны аллында,

Ахмат келди
Иш тапханын айтыргъа,
Ол ингириде
Окъу артха къайтыргъа.

– Узакъ бармай
Темир жолну жанында,
Къара-булакъ
Деген сууну къатында,
Ишчилени
Барды бахчачыкълары,
Къалауургъа
Тохтагъанма мен ары, –

Деди Ахмат,
Мени къатыма келип,
Бадинагъа
Бир артмакъчыкъны берип.

Артмакъда уа –
Картофла бла ётмек,
Нашачыкъла,
Юч да бишген ангелек ,

Бадражанла,
Сора къызыл алмала
(Манга бек кёп
Кёрюннген элле ала).

– Угъай демей
Эсегиз, мен кетейим,
Ануарны
Да биргеме элтейим.

Мындан эсе
Анда игирек болур,
Бахчалагъа
Къараргъа да болушур.

Кеси да бек
Къарыусузду, азгъанды,
Эти эрип,
Къуру сюек къалгъанды, –

Деди Ахмат,
Манга жарсыулу къарай,
Оноулашып,
Дедиле: «Болсун алай»...

Юч сагъатны
Жолсуз жолланы барып,

Бир саламбаш
Къошчукъгъа жетдик, арып.

Къарангыды.
Тюз къатында турсанг да,
Зат кёрмейсе,
Кёзню кёзге урсанг да.

– Тохтай турчу,
Чыракъны жандырайыкъ,
Не бар, не жокъ –
Тёгерекге къарайыкъ, –

Деди Ахмат,
Къарангы къошха кире,
Фанар чыракъ
Излегенин билдире.

Къошну ичи
Жарыды бир кесекден,
Тышына да
Урду жарыкъ эшикден.

Кирдим къошха,
Болдум сейир-тамаша,
Хар заты да
Аламатлыкъ жараша,

Къошну ичи
Бир да бир тап жыйылып,
Артыкъ зат жокъ,
Болгъанчыгъы сыйынып:

Мюйюшню тар
Кётюртме бийлегенди,
Къатында уа
Тапкачыкъ сюеледи.

Ол тапкада
Кёрдом сейир-аламат –
Сау юйюрге
Жетерик чакълы бир зат.

Къош адырла:
От къаралтхан чоюнчукъ,
Чёмюч тенгли
Кенг ауузлу къошунчукъ,

Агъач гоппан,
Сора агъач челекчик,
Гыржын тылы
Ийлеучю тегенечик,

Агъач табакъ,
Ичинде алты къашыкъ,
Ол табакъда...
Бир уууч къызыл ашыкъ...

Сейирсинип
Къарагъанымы кёрюп,
Илистинни
Жарашдыргъанын бёлүп,

Ахмат айтды
Бир жарсыулу хапарны.
Мен да сизге
Айтып берейим аны...

7

Андан алгъа
Иш излеп айланганда,
Разъездде
Бир башчыгъа баргъанда

Ол Ахматха
Иш табарыгъын айтды,
Ол иш къаллай
Болгъанын ангылатды.

– Барды алтмыш
Чакълы картоф бахчабыз,
Иги кесек
Харбыз-хуан тахтабыз,

Къалауурлукъ
Этериксе алагъа,
Келишейик
Ишге тохтардан алгъа.

Кюз артында
Картофла къазылгъанда,
Тирлик бары
Къалмайын жыйылгъанда,

Хар бахчагъа
Онушар сомдан тергеп,
Сугъарсагъыз,
Аны энчи эсеплеп,

Хакъны бирден
Капек къоймай төлербиз,
Аш-азыкъ да
Бизден болсун – берирбиз, –

Деген эди
Ол огъурлу оноучу.
Къалай этмей
Къойгъун ыспас аны ючю.

Андан сора
Ол Ахматны чакъырды,
Аны бла
Бир гытычыкъгъа барды.

– Бу юйчюкде
Кёчгюнчю балкъарлыла,
Жашай элле –
Бир мискинле, жарлыла...

Битеу эл да
Болушуп кюрешгенбиз,
Болгъан затдан
Юлюш этип бергенбиз,

Болалмалла...
Ёлдюле да кетдиле,
Бизни жүрек
Ауруулу да этдиле...

Ол юйорден
Хазна болуп къалгъаны,
Бу юйдеди,
Не бар эсе болгъаны...

Бизни элден
Кёчген элле балкъарла,
Была элле
Кеталмайын къалгъанла.

Сен – балкърса,
Балкър эдиле ала,
Сенидиле
Мында болгъаны, бала,

Ошу тамда
Къон да, жашауунгу эт,
Къудай берсин –
Ахшы муратынга жер.

Бахчала уа –
Темир жолну къастында,
Къачха дери
Къалауурлукъ эт анда, –

Деген эди
Разъездни башчысы,
Биз тюбеген
Адамланы ахшысы...

Алайды. Мен
Къошда кёрген адырла,
Къазакъ юйде
Бош атылып къалгъанла,

Ачлыкъ къыргъан
Юйюрню адырлары,
Аламатлыкъ
Эдиле ала бары:

Омакъ гоппан,
От къаралтхан чоюнчукъ,
Андан сора
Кенг ауузлу къошунчукъ,

Тал къуршоулу
Ариу агъач челекчик,
Аламат зат –
Къулакълы тегенечик,

Агъач табакъ,
Ичинде алты къашыкъ,
Бек сейири –
Бир уууч къызыл ашыкъ...

Кимле элле
Иелери быланы?
Соруп-сурап
Билялмадыкъ биз аны...

8

Кюз артында,
Картоф да къазылгъанда,
Къалгъан тирлик
Бары да жыйылгъанда,

Хакъыбызны
Толусунлай алгъанда,
Кюн да тюшден
Иги кесек аугъанда,

Ким эсе да
Чабып келгенин кёрдюк,
Тюрслеп къарап,
Раисаны эследик.

Бир къагъытны
Къысып кёкюрегине,
Келе эди.
Аягъы жетмей жерге.

– Табылгъанды!
Аммака табылгъанды!
Зарика да!
Хапары къыргъызданды.

Къагъытла да
Келгендиле Жамбулдан,
Ош областъдан,
Къызыл-Къыя шахардан, –

Деди, чабып,
Бизни къучакълай, кюле,
Къууангандан
Кёз жашлары тегюле.

Ючюбюз да,
Акъылдан шашханлача,
Тепсей эдик
Тюз тели шайтанлача.

Кюле, жилий
Къычырыкъ, хахай эте,
Къууаннгандан
Башыбыз кёкге жете.

Кюз артыны
Ма ол жарыкъ кюнюнде
Азияны
Берекетли жеринде

Мен анама
Туугъанем жап-жангыдан,
Къзахны да
Сюе болурма андан.

Болгъанчыкъны
Къысымла этип алып,
Жолгъа чыкъдыкъ
Тюш аллында, къадалып.

Къууаннгандан
Жетип тели болургъа,
Эсибизге
Окъу келмей солургъа,

Изми келип
Чакъыргъан кибик кёкден,
Ючюбюзге
Къанатла битип бирден,

Жолубуз да
Толуп жулдузлу кюнден,
Учуп кетип
Баргъанча болдукъ жерден.

«Аммакъагъа
Барабыз!» – деп къычыра,
Хахай эте,
Бир бирни да чакъыра,

Къучакълай да,
Ауа букъулу жолгъа,
Сора, туруп,
Юслерибизни къагъа.

Бёлекчиге
Жетдик ингир алагъа,
Жаныбызча
Сюйген Бадиналагъа...

9

Тюз жетгенлей,
Ол кюнню ингиринде
Салып бардыкъ
Кушенейни юйюне.

Сакълап тура
Эдиле ала бизни,
Асиятсыз
Билип кетмезибизни.

Мудах элле
Кушеней, къатыны да,
Асият да –
Экисини къатында.

Сурай саулукъ-
Эсенлик, саламлашдыкъ,
Жууукълача,
Бек жылы къучакълашдыкъ.

– Олтуругъуз, –
Деди юйню иеси,
Дастарханны
Къатына чёкдю кеси.

Къарлыгъаш да,
Асият бла бирге,
Чай къуйдула,
Аш да салдыла бизге...

Чаймы эди
Ол болумда къайгъыбыз,
Тамакъдан да
Ётмейди къапханыбыз...

Кушеней да,
Тёгюле кёз жашлары,
Ачыуундан
Бирге жетип къашлары,

Бир зат айтмай
Иги кесек олтурду,
Сора тыншчыкь
Жеринден ёрге турду.

Ауур атлай,
Къарлыгъашха жанлады,
Жилий тургъан
Къатынын къучакълады.

– Болду дейме,
Сыйын Къудай айтханнга,
Дау этерге
Къалай базындынг анга? –

Бизге къарап,
Чакъырды Асиятны,
Башын сылай,
Къойнуна къысды аны.

– Асиятым,
Къызчыгъым, кёз жарыгъым,
Тапхандыла
Анангы, чыракъчыгъым.

Агъаларынг
Келгендиле элтирге,
Айтадыла
Эрттен бла кетерге...

– Бармаймым мен,
Апам бла къаллыкъма,
Алдамагъыз,
Мен мында жашарыкъма, –

Деп Асият,
Къысылды Къарлыгъашха,
Таякь бла
Ургъанча этип башха.

Жюз тюрленди
Ахматны бет сыфаты.
Башын булгъап,
Сора айтды бек къаты:

– Табылгъанды
Изяка, телибашчыкь,

Эрттен бла
Кетерикбиз. Бери чыкь!

– Бармайым мен,
Сиз кесигиз барыгъыз.
– Бармаймамы?
Бу сейирге къарагъыз!

Сюймесенг да,
Чабып барырса, тейри,
Тюз былайдан
Къызыл-Къыягъа дери, –

Деди Ахмат,
Къылыкъсыз ачуланып,
Кёрмегенем
Аны алай чамланып...

– Тохта, бала,
Тохта, Ахмат, сабыр бол,
Юч ай чакълы
Жашагъанды бизде ол...

Ёз балабыз
Болуп къалгъанды бизге,
Андан сора
Жокъ насып юйюбюзде.

Сезген болур
Къалай сюйгенибизни,
Сюе болур
Асиятчыкь да бизни...

Юйреннген да
Болур жашауубузгъа,
Тынч туююлдоу
Тохташхан затны бузгъан...

Мен билеме
Ансыз кетмезигизни,
Аны бла
Бет да этмезигизни...

Алай сизден
Бир зат тилерик эдим,
Хо десегиз,
Бек да сюерик эдим...

– Айт, Кушеней,
Бизден не керек эсе,
Угъай демем,
Ол кьолубуздан келсе.

– Асиятчыкь
Бюгече бизде кьалсын,
Къарлыгъаш да
Андан тансыгъын алсын, –

Деп, Кушеней
Жалынуулу къарады,
Ма ол къарам
Жюрегими тарады.

Иги кесек
Сагъышда турду Ахмат.
Аузундан да
Чыгъаралмайын бир зат.

Сора айтды:
– Кеч, Кушеней, бизни кеч,
Бек татлыды,
Ийнан, манга да эгеч,

Анамы да,
Асият жангызыды,
Ийнан анга –
Аны къартлыкъ кызыды.

Танг атхынчы
Биз жолгъа чыгъарыкъбыз,
Биргебизге
Болургъа керекди къыз, –

Деди Ахмат,
Кушенейни жапсара,
Къарлыгъаш а
Жиляй эди, тарала...

Жиляй эди,
Эки кьолун узатып,
Асиятны
Ызындан кесин атып...

– Аллах, Аллах,
Ташмы болду жюрегинг?
Буздан толу
Болгъанды кёкюрегинг.

Не боллугъед
Асият анда кьалса?
Эрттен бла
Алырек, Аллах айтса...

– Айтмаса уа?
Асиятны да алып,
Кетселе уа,
Кечеси бла къачып?

Сора изле,
Изле, аямай, иги,
Бек уллуду
Къзахстан – жокъ чеги.

Ёмюрюнгю
Аны ючюн берсенг да,
Табалмазса,
Кече-кюн излесенг да, –

Деди Ахмат,
Ачыуу чыгъа манга,
Керти окъу
Не дерик эдинг анга?

Экинчи кюн
Бизни жолгъа ашыра,
Бирле жиляй
Асламысы ышара,

Битеу элми
Чыкыгъанды дер эдигиз,
Кёрсегизед
Аланы сиз кесигиз.

Бадина уа
Зубейир бла бирге
Ашырдыла
Иги да кесек жерге.

– Ахшы жолгъа!
Къууанч бла жетигиз!
Салихатха
Бизден салам беригиз! –

Деп къучакълап,
Бадина айырылды.
Жолгъа тышдюк.
Бёлекчи артда къалды.

КЪУУАНЧ КЮННЮ КЪУУАНЧЛЫ КЕЪЗ ЖАШЛАРЫ

Бешинчи кесеги

1.

Чыкъдыкъ жолгъа.
Бёлекчи артда къалды,
Ичибизни
Сейир къууанчылыкъ алды:

Аякъ тюпде
Чёп сынмайын барабыз,
Сау болгъанча,
Къыйын жүрек жарабыз.

Бирде чаба,
Бирде акъырын атлай,
Къаллай бир жол
Къорагъанын да санай,

Тюшден сора
Талды-Курганнга жетдик,
Бир аууздан
Аллахха шукур этдик.

Вокзал ичи
Жолоучуладан толу,
Асламысы,
Эшта, аскерчи болур:

Уллу чынла,
Офицерле, сержантла,
Кёбюсю уа –
Къолсуз, бутсуз солдатла...

Уруш деген –
Ол огъурсуз тирменди,
Къайсы юйге
Къыйынлыкъ келтирмеди?

Ол кёплени
Жарма этип алгъанды,

Ненча ахшы
Муратны ол жойгъанды!

Ненча элни,
Шахарны кюл этгенди,
Аны ууу
Ма бери да жетгенди:

Темир жолла,
Вокзалла, перронла да,
Разъездле,
Поездле, вагонла да

Толудула
Къыяулу солдатладан,
Уруш уруп
Сындыргъан адамладан,

Ёксюзледен,
Сюрюн сынагъанладан,
Уруш одан
Къачып айланганладан.

Ма бизни да
Жолгъа уруш атханды,
Журтубуздан
Ол уруш айыргъанды.

Жолоучубуз,
Жолдабыз биз барыбыз,
Къайры, кимге,
Не зат излеп барабыз?..

Къаллай поезд
Келлиги билиннгенлей,
Ол вокзалгъа
Тюз да жете келгенлей,

Битеу бары
 Бирден чабышадыла,
 Минер ючюн
 Бетсиз талашадыла.

Биз да чапдыкь,
 Мурат этип минерге,
 Тёрт-беш кере
 Кюрешдик илинирге.

Аямадыкь,
 Кюрешдик, болалмадыкь,
 Поезд кетди –
 Ызындан къарап кълалдыкь.

Бу халда иш
 Бармазын ангыладыкь,
 Темир жолда
 Ишлегеннге жанладыкь.

Ангылатдыкь
 Къайры барлыгыбызны,
 Бердик анга
 Битеу тапханыбызны.

Ол ахчаны
 Абери айтмай алды,
 Аз ышарды,
 Сора артха къайтарды.

– Менден эсе
 Ол сизге бек керекди,
 Алсам окъу
 Ол манга не берликди?

Къарайма да,
 Олду болгъанчыгыгыыз,
 Тёртюгюзге
 Олду жол азыгыгыыз.

Жамбулгъа уа
 Барды юч-тёрт кюнлюк жол,
 Кёп туююлду,
 Азлыкь этмей эсе ол.

Сиз перрондан
 Кетмегиз ары-бери,

Жамбул таба
 Поезд келгинчи дери, –

Деди да ол,
 Ышарды, къарап бизге,
 Шошлукь бере,
 Тар жюреклерибизге.

Юсюбюзге
 Бота жабыуну жабып,
 Бир мюйюшде
 Сууукъдан мугурайып,

Къарангыгъа
 Дери поезд сакъладыкь,
 Арыгъандан
 Ол формада жукъладыкь...

Бир заманда
 Ким эсе да уятды,
 Сора бизге:
 «Терк болугъуз!» – деп айтды.

Темир жолчу
 Эди бизни уятхан,
 Ма ол эди
 «Терк болугъуз!» – деп айтхан.

Сёз да айтмай,
 Тебиредик ызындан,
 Кюрешебиз
 Артха кълалмазгъа андан.

Къарангыда
 «Товарнякны» эследик,
 «Жамбул таба
 Барлыкь бумуду?» – дедик.

– Хауа. Буду.
 Минигиз, терк болугъуз,
 Вагонну ал
 Жанына бугъунугъуз...

Ташкёмюрден
 Вагон тыкь толу эди,
 Кёмюр кеси
 Антрацит болур эди:

Тюз таш кибик
Къаты, жютю тугулла,
Ууагъы жокъ,
Тёгерекле, зугулла.

Ауа, къоба
Ал мюйюшюне жетдик,
Ууагъыракъ
Кёмюрден «тёшек» этдик...

Эрттенликде
Сууукъ уятды бизни,
Кёмюр букъу
Басханды юсюбюзню.

Битеу дуня
Тюз кёмюрча къарады:
Къара булут
Кёкню да къаралтханды,

Къаралтханны
Къой, дуняны жапханды,
Къара туман
Аулакълагъа жатханды,

Къара жауун
Жауады юсюбюзге,
Кёз ачаргъа
Къоймагъанлайын бизге.

Поездибиз,
Къара къушча, учханлай,
Къара кючюн
Аямайын, чапханлай,

«Бугъасы» да
Къара тютюн этдирип,
Къара жерни
Къалтыратып, тепдирип,

Ашыгъышлы
Барады, кеч болгъанча,
Ызындан тюз
Жау аскери къуугъанча.

Бир сагъатдан
Жауун да артда къалды,
Кюн да тийди,
Дуня да солуу алды.

Суу жабыуну
Тюбюнден биз да чыкъдыкъ,
Юсюбюзню,
Башыбызны да къакъдыкъ.

Андан сора
Бир бирге къарап кюдюк,
Кесибизде
Биз «негрлени» кёрдюк:

Къуру кёзле,
Сора чиммакъ – акъ тишле
(Темир жолда
Болалла аллай ишле).

2

Экинчи кюн
Ингир къарангысында,
Алматыны
Товар станциясында

Бизни тутуп,
Вагондан тюшюрдюле,
Хыны эте,
Вокзал таба сюрдюле.

Вокзалны онг
Жанында – теренинде,
Милицаны
Темир жол бёлюмюнде

Жыйырмадан
Аслам адам бар эди,
Бёлюм кеси
Ийнанмазча тар эди.

Тютюнчюле,
Болгъанны букъулатып,
Кими олтуруп,
Кими уа полгъа жатып,

Бир-бирлери,
Терен сагъышха кялып,
Приёмныйни
«Ёнчелейле», кядалып.

Бирем-бирем
Чакъыралла соруугъа,
Билмей кялдыкъ
Кимден не зат сорургъа.

Соргъанларын
Алып-алып кетелле,
Айтмайдыла –
Кимни кяйры элтелле...

Бир кесекден
Чакъырдыла бизни да,
Айырмайын,
Битеу тёртюбюзню да.

– Сиз а кимсиз?
Кяйдан кяйры барасыз,
Садакычы
Болупму айланасыз? –

Деди майор,
Бёлюмно начальниги,
Биз айтханнга
Эс да бурмайын иги.

– Жолдаш майор,
Ажашхан сабийлебиз,
Анабызны
Кяйдагысын билебиз,

Ма-а! Комендант
Документ да бергенди,
Жолда сизни
Киши тыймаз дегенди, –

Деди Ахмат,
Документни узата,
Болгъаныча
Хапарыбызны айта.

– Балкърламы?
Сора сиз кёчгюнчюле? –

Деди майор,
Биз таба къарап, кюле. –

Балкър досум
Сапар менен урушда,
Бирге болдукъ
Фашист бла согъшда.

Топчу эди,
Болмагъанча бир уста,
Кёрмегенме
Билген аныча ата.

Фашистлени
«Тигр» деген танкларын,
Аллай жашла
Этгендиле артларын.

Шагры элни
Тийресинде сермешде,
Фашистлени
Танклары бла демлешде

Кюйдюргенден
Сора да ол экисин,
Атхан эди
Къанлы сермешге кесин.

Кёрген эдим,
Ма ол сюнгю урушда,
Немецлени
Къалай этгенин бушто...

Мен да бутсуз
Ол урушда болгъанма,
Ишлерге уа –
Ма мында тохтагъанма...

Сапар-агъа
Кялып кялды эсимде,
Бир-бирде уа
Кёрючюме тюшюмде, –

Деди майор,
Бизге сагъышлы къарай,
Къолу бла
Агъаргъан чачын тарай.

– Боранбай! – деп
Къычырды бир кесекден,
Биреу хыны
Кирип келди эшикден.

– Балаланы
Хаманнга элт, жууундур,
Башдан-аякъ
Болгъанындан кийиндир.

Азыкъ ашат,
Сора солуй берсинле,
Эртенинде
Салып манга келсинле.

– Къайда кийим?
Хаманнга да, ашха да
Къайда ачха,
Къуру болса бохчанг да?

– Кийимлени
Ыскыладдан алырса,
Кёп туююлдю –
Ахчаны да табарса, –

Деди майор,
Ишни битгеннге санап,
Лейтенант да
Башлады къалта къармап...

3

Эрттенликде
Майор, бизни да алып,
Станцагъа
Барды, тюзюнлей салып.

Аскер поезд
Ашхабадха кетерге
Хазыр эди
Биз алайгъа жетерге.

Майор бизни
Бир гамбургъа миндирди,
Сора кеси
Вагон ичине кирди.

Къайтып келди
Артха иги кесекден,
Ызындан да
Биреу чыкъды эшикден.

– Быламылла? –
Деп къарады ол бизге,
Тюз къайнар суу
Къуйгъанча юсюбюзге.

– Тёртеудюле,
Хауа. Ма быладыла,
Кеслери да
Жамбулгъа барадыла, –

Деди майор,
Кёргюзтюп къагъытланы,
Сора берди
Раисагъа аланы.

– Болсун. Къызла
Саусузлагъа къарарла,
Жашчыкъла да
Жумушлагъа жарарла, –

Деди врач –
Госпитальны иеси
(Ол вагон а –
Госпиталь эди кеси).

Алай бла
«Медработникле» болдукъ,
Тюзюн айтсам,
Медиклеге болушлукъ.

Эки къыз да
Ишлей элле тохтаусуз,
Бар эдиле
Тебалмагъан кёп саусуз...

Керек эди
Ма алагъа къараргъа –
Суу берирге,
Азыкъ да ашатыргъа,

Исси ашны
Ашарча сууутургъа,
Сууугъун да
Бир кесек жылытыргъа,

Байлауларын
Къоймагъанлай жууаргъа,
Барысын да
Итиу бла сыларгъа,

Кёлсюзлени
Бир кесек жапсарыргъа,
Юйлерине
Къагъытла да жазаргъа...

Ахмат бла
Мен да ишсиз болмайбыз,
Айтханларын
Этмегенлей къоймайбыз,

Жаралыла
Чакъырсала, жетебиз,
Не айтсала,
Жерге салмай этебиз,

Чабып, тютюн,
Сирнек да келтиребиз,
Аны-муну
Эт деселе – этебиз.

Эки кюнден
Жетдик Чу станцагъа,
Нек эсе да,
Урдула «запаскагъа»,

Андан сора
Бир тупикге сукъдула,
Ма алайда
Юч кюн чакълы тутдула.

Къайдан эсе
Врачла да келдиле,
«Медосмотр»,
«Обработка» этдиле.

Ахырында
Ма бизге да жетедиле,
«Бу табор а
Мында некди?» – дедиле.

Госпитальны
Башчысы, персоналы,
Андан сора
Эки ауур жаралы,

Бизде болгъан
Къагъытланы кёргюзтнюп,
Тиледиле,
Даулашып, чекден ётнюп.

Болушмады:
«Низам – низамды!» – делле,
Тутуп бизни
Поездден тюшюрдюле.

Сора, къоймай,
Вокзалгъа ашырдыла,
Кеслери да
Кетерге ашыкъдыла.

– Да была уа? –
Деп суюелди бирлери,
Сёз да айтмай
Келген жаш ары дери.

– Да барсынла –
Жамбулгъатда жоллары,
Байланып
Тюйюлдюле аяклары, –

Деди бири,
Терс къарап, ачыуланып,
Тири атлай,
Шахар таба жол салып.

– Хо, барыгъыз,
Кичи менме – къалайым.
Поезд келсе,
Быланы ашырайым,

Деп, к̄зазахлы
Жаш бизни бла к̄алды,
Бизде болг̄ан
Документлени алды.

Алайда бир
Милицаны чак̄ырды:
«Былай турчу!» –
Деп, анга да к̄адалды.

Кетди чабып.
К̄алдык̄ к̄арап ызындан,
Билмедик биз
Не айтырг̄а к̄орк̄г̄андан.

Милицанер
Башлады соруу этип,
«Бандитлеге»,
«Сатхычлаг̄а» да жетип.

Ачыуланды,
Айтмаг̄аны к̄алмады,
Биз айтханны
К̄улаг̄ына алмады.

Насыбыбыз –
Ол к̄зазахлы жаш жетди,
Билетлени,
Документлени берди.

Алай бла
Палахдан да к̄утултду,
Жамбул таба
Барлыг̄ына олтуртду.

4

К̄олубузда
Законлу документле,
К̄ырал касса
Берген поезд билетле,

Онекинчи
Вагонда жерлерибиз,
К̄ууанчык̄дан
Толу жүреклерибиз

Дуния жарык̄,
Кюн да тийип, аламат,
Биз учупму
Барабыз, битип к̄анат!

Адамлабыз
Деген уллу сезимлик
(Кимбиз да биз?)
Унутханбыз – телилик).

К̄атыбызг̄а
Бутсуз биреу олтурду,
Эжеуленни
Жерин алып толтурду.

Т̄егерекге-
Башха суху к̄арады,
Отча жаннган
К̄арам бизни марады.

Ёшюнюнде
Бир майдалы, ордени.
«К̄аллай киши
Болг̄анымы к̄ёрдюнг̄ю?» –

Деген кибик
Бизге ёхтем к̄арады:
– Сиз кимсиз, – деп
Ачыуланды, аралды, –

К̄айдан, к̄айры
Жыйын болуп барасыз,
Тууг̄ан журтха
Не зат бла жарайсыз?

Алай соруп,
К̄арады бек ог̄урсуз,
Не айтырг̄а
Билмедик, болдук̄ онг̄усуз.

Сора Ахмат:
– К̄ёчгюнчюлебиз, – деди,
Ол бутсуз а
Хылик̄г̄а этип кюлдою.

– Кёчгюнчюле?!
 Сиз кавказлы бандитле,
 Фашистлени
 Къуйрукъларысыз, итле!
 Ата жургну
 Къоруулай тургъанда биз,
 Аркъабыздан
 Ургъанла сиз эдигиз.
 Биз урушда
 Къаныбызны тёкгенде,
 Саныбызны,
 Жаныбызны бергенде,
 Фашистлеге
 Болушхан эдигиз сиз,
 Аны иги
 Билесиз сиз кесигиз, –
 Деп, ол бизге
 Дау этип сюелгени,
 Милицаны
 Къатыбызгъа жетгени
 Тенг болдула.
 Абызырады бутсуз,
 Къалтырады,
 Сора болду тауушеуз...
 – Не хапарды
 Сен айтхан? Не зат дейсе?
 Сабийлеге
 Не ючюн дау этесе?
 Ит эдинг да,
 Итлингиги къоймадынг,
 Адамланы
 Къыйнагъандан тоймадынг,
 Халкъ биледи
 Сени ким болгъанынгы,
 Бутунгу да
 Сен къайда къойгъанынгы...
 Ёшюнюнгде
 Кёрюннген а не затды? –

Деп, офицер
 Бутсузгъа къол узатды.
 – Кимни союп
 Тёкгенсе халал къанын,
 Кимни кесип
 Алгъанса сен быланы? –
 Деп, сермеди
 Бутсузну жагъасындан.
 (Ол а тюбюн
 Суу этгенед къоркъгъандан).
 Сора таргып,
 Саугъаланы сыдырды,
 Сыйпап-сылап,
 Онг хуржунуна салды.
 – Не дейсиз сиз,
 Бир бутсуз мен харипге,
 Айтмазлыкъны
 Айтдыгъыз, хауле итге.
 Ийнансагъыз,
 Бюрсюкюн тапхан эдим,
 Махтаныргъа
 Деп, бюгюн такъгъан эдим, –
 Деди бутсуз,
 Баш жулургъа кюреше.
 Жан аурурча,
 Жиямсырап селеше.
 – Бу уа неди? –
 Деди офицер суху,
 Бутсузну
 Хуржунуна къолун сугъа.
 – Керохну да
 Жолдамы тапханса сен?
 Нек эсе да,
 Анга ийнанмайма мен.
 Алыгъыз! – деп
 Къычырды жашлагъа ол.

– Къутулмадың,
Итден туугъан ит, бу жол! –

Деп, офицер
Эшик таба атлады.
– Алыгъыз! – деп,
Ачыуланып къатлады.

Милищачы
Жашла бутсузну сермеп,
Чыгъардыла
Аны вагондан, суйреп.

5

Экинчи кюн
Иги да озуп тюшден,
Жамбул деген
Станцияда тюшдюк.

Бирде жаяу,
Бирде арбагъа мине,
Онг болгъанда,
Машинагъа илине,

Ингир ала
Район арагъа жетдик,
Шошлугъуна
Бек сейир окъу этдик.

Изледик да,
Тапмадыкъ сорур адам:
Бошалгъанды
Ингирге ишчи заман.

Сагъышланып
Иги кесекни турдукъ,
Къызыл-Абад
Элни изледик, сордукъ.

«Къайдады?» – деп
Хар соргъаныбыз сайын,
«Билмейбиз», – деп,
Баш булгъай элле дайым.

Сурай-сора,
Оздурдукъ бѐлек заман,

Табылмады
Былайды деген адам.

Бир кесекден
Кюн батып, шошайды эл,
Иссиликни
Алышдырды салкъын жел.

Кѐз байланды,
Къалдыкъ эл ортасында,
Жарты оюлгъан
Бир гытыны къатында.

Къарангыда
Тюрте бир бирибизни,
Сууукъ къоркъуу
Толтуруп ичибизни,

Ол гытыгъа
Жыйылдыкъ ахырында,
Къой мешхутну
Ийиси урду андан.

Къургъакъ мешхут –
Алапат жылы тѐшек,
Къайгъырмадыкъ
Сууукъ эсе да эшик.

Излей кетип,
Бир мюйношге къысылдыкъ,
Жабыу жабып,
Ол формада къалкъыдыкъ...

Тууарланы
Мѐнгюрегенлеринден,
Эл итлени
Эриш юргенлеринден,

Уяндыкъ биз,
Танг да иги атхынчы,
Жулдузла да
Кюнден къоркъуп къачхынчы.

Райсоветге
Сагъат он бола бардыкъ,

Излей кетип,
Комендантны да тапдыкь.

Къагъытлагъа
Тюрслеп-тюрслеп къарады,
Сора бизге
Сейирсинип аралды.

– Къызыл-Абад
Тюз Жамбул къатындады,
Анагъыз да
Ол элдеди, андады.

Станцадан
Юч километр барып,
Сиз а бери
Келгенсиз андан, салып,

Онсагъатлыкь
Жолну къыдырып, арып,
Къалыр ючюн
Жамбулдан ары барып!

Билмейме мен,
Ангыламайма сизни,
Нек къыйнайсыз
Онг болуп кесигизни?

Акътөреке
Дери бир зат табылып,
Жамбулгъа да
Андан бир улоу барып, –

Деп чакъырды
Милиционерни ол.
– Почта бла
Ашыр быланы, терк бол, –

Деп буюрду
Комендант, аз ышарып,
Босагъагъа
Дери чыкъды ашырып.

Акътөрек эл –
Чорбат башлы он гыты,
Орамчыгъын
Басып мыккыл лыбыта,

Кёрюнмейди
Адамы неда малы,
Мыртыскыгъа
Батхан кибикди халы.

Кюн кюйдюрген
Аулакъда жангыз кеси,
Атып кетген
Кибикди эл иеси.

Биз а – ачбыз,
Ахча уа бар бир кесек.
Сатып алып,
Бир зат къабайыкь десек,

Тюкени жокь,
Жокь эди ашхана да,
Хар элдеча,
Жокь эди чайхана да.

Ач эсек да
Ёхтем атландыкь жолгъа,
Кеч болгъунчу
Жетген эдик Жамбулгъа.

Къараханни
Хан къаласы – арасы,
Игиликни,
Халаллыкьны анасы.

Къара къыпчакь
Халкьны эм сыйлы ташы,
Ёмюрледе
Къурумагъан тамыры.

Бий болуп да,
Къул болуп да жашадынг,
Жашау жолда
Фениксге ушадынг,

Жюз кере сен
Уруш отунда кюйдюнг,
Он кере сен
Атынгы тюрлендирдинг.

Кюнню тийип,
Ёчюлюп да кёп кёрдюнг,
Ахырында
Жамбул болуп суюлдинг.

Бетбакъ Тюзню
Къымбат, айбат шахары,
Къзаха халкъны
Бек багъалы жаухары.

Биз да къонакъ
Болуп келгенбиз санга,
Къууанч бла
Атып турсунла тангла.

Биз, Жамбулдан
Чыгъып, жолгъа тюшгенде,
Къызыл-Абад
Кёрюндю къуу ёзенде.

Бери эди
Бизни итиннгенибиз,
Ма бу эди
Бизни излегибиз.

Бу къаллай эл
Болгъанын да кёрюнчю,
Адамын да
Таныгъынчы, билгинчи,

Туз-гыржынын
Ашап, сууун ичгинчи,
Къонакъ болуп,
Орамына киргинчи,

Бу къзахлы
Элчикни суюген эдим,
Тюшюмде да
Кёп кере кёрген эдим:

Акъбаш тауну
Агъачлы этегинде,
Суу бойнунда,
Бир да бир ариу жерде,

Къошун башлы
Кенг орамлы эди ол,
Излей эдим,
Тапмай эдим ары жол.

Аммака уа –
Сууну ары жанында,
Челекleri,
Къылычы да къолунда,

Сабийле да,
Тёгерегинден алып,
Къычырсала,
Чакъырсала, къадалып,

Кюрешиучем,
Ёталмаучем ол суудан,
Хахай этип,
Уяныучем ачыудан...

... Кюн тюшгюнчю
Жетдик Къызыл-Абадха,
Тюз киргенлей,
Тюбегенек бир къартха.

– О Къудайым!
Салихат-апа дейсиз,
Балалары
Тюйюлмюсюз аны сиз? –

Деди. Сора
Къычыра: «Суююншю!» – деп,
Орам бла
Тебиреди, себелеп.

Аммака уа,
Сюре төрт-беш къойну да,
Нартюх къаура
Гюлтеси да къойнунда,

Келе эди
Мени аммакам – анам,
Кёрюмдюсю
Сагъышлы эди аман.

– О Салиха!
 Къудай тилекни эштди,
 Тилегинги
 Къабыл окъуна этди!

Балаларынг
 Келгендиле – суююншо!
 Келгендиле!
 Меникиди суююншо, –

Деп, ол къартчыкъ,
 Аллыбызда чапханлай,
 Бара эди,
 Къанат битип, учханлай.

– Боранбай, не... –
 Деп соруу да бергинчи,
 Бизни иги
 Окъуна эсегинчи,

Анам, тепмей,
 Къалды жеринде къатып...
 Бир кесекден,
 Къолундагъын да атып,

– Ой Аллахым! –
 Деп, къычырыкъ-хахай этди,

Тюз боранча,
 Бурдум болуп, бизге жетди.

Къучакълады
 Бирден тёртюбюзню да,
 Эте уппа
 Кёзлерибизни да.

Ийнанмайын,
 Тюрслеп-тюрслеп да къарай,
 – Бир Аллахха
 Шукур! – деп, кюле, жилай.

Жетдик юйге
 Халкъ да жыйылып ары,
 Малкъарлысы,
 Къзахахы, битеу бары.

Аммаканы
 Къучакълап, алгъышлайла,
 Бизни таба
 Сейирсинип къарайла...

Къурманлыкъ
 Мал союлду эртгенинде,
 Малкъар юйде,
 Къзахах халкъны жеринде...

ХАЛКЪ ПОЭТ – ХУБИЙЛАНЫ МУХАММАТ

ОТАРЛАНЫ КЕРИМ,
Къабарты-Малкъарны халкъ поэти

ЖУУАП

Хубийланы Мухамматха

Мени энтта чакъыраса къонакъгъа.
Эсимдеди ариу жеринг, элинг.
Биз жюзжыллыкъ танышлача, къулакъгъа
Алай ариу эшитиледи ёнюнг.

Жерде ёмюрле желлеча баргъанлы,
Къарындашлыкъгъа керти къуллукъ кыла,
Къарачайны ахшыларын багъалы
Кёргенлей келгендиле малкъарлыла.

Къарачайлы къарындашым, Мухаммат!
Эрликча бекдиле тауларынг, бийик.
Тауладан да халкъынг – бийик, алапат!
Сизге мен дайымда барама, сыйюп.

Сёзюме керекмейди шагъат, ёкюл.
Шуёх сёзню кёзбаугъа айтмайма мен.
Къарачай, Малкъар – бир ананы эки
Жашы болгъанларын унутмайма мен.

Къарындашлыкъ, шуёхлукъ да, ёхтем жан бла
Тёммек кибики, багъалыдыла эрге.
Къан тамырларымда малкъар къан бла,
Къарачай къан да жюрюйдюле бирге.

Жарыкъ кюнюмде не уруш отунда,
Манга жигит тенгле керек сагъатда,
Къарачайлы да болгъанды къатымда,
Сермешледе, хорламыбыз шагъатда.

Отда элтгенде да хорламны жолу.
Эркинликни кишиден алмадыкъ ёнкюч.
Алай бизге къууанч, насып да толу
Кёрюнмез эдиле къыралдан энчи.

Бир ананы аладан сора да жюз
Жашы болгъаны унутулмай ёмюрде,
Антлыбыз совет къарныдашлыкъга биз,
Ол къарындашлыкъ кючлюдю темирден.

Кёпледен кыйын келселе да,
Минг чынгылдан ёте, жюз аууш ауа,
Тергелип турду, табылды жалыбыз...
Кёремисе, къалай тазады хауа!?

Аланы барын да ангылайбыз биз,
Минг махтау тюзлюкню жарыкъ жолуна!
Сабий жылладача, тынгылайбыз биз
Туугъан жерибизни бешик жырына.

1972. «Жаз жселлери» китапдан

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ
Россияны А.М. Горький атлы
Къырал саугъасыны лауреаты,
Къабарты-Малкъар, Къарачай-Черкес
республикаланы халкъ поэти

ЭНДИ УА НЕК ЧАЧАМА КЪАБЫРЫНГА ГЮЛЛЕНИ?

Хубийланы Мухамматны эсгере

Мухаммат къарындашым,
Манга жырла ийиучю,
Сёзю жюрек жылыта,
Жарый, кюле келиучю,-

Энди жокъму сунады
Къарачайда мен сорлукъ, -
Келмейди не жазмайды,
Жаным анга къор боллукъ.

Ах турамы болур да, -
Тулпыуун жырып, тыйып?
Къалай кёмюп къоярла
Жерге, кёзлери кыйып?

Ах, Мухаммат, бу дуня
Болдуму санга такъыр?
Къалай эшитмей кетерсе
Сёзюмю, санга айтыр?

Жарыкъ, чам сёзлеринги
Кюнлери къалай батар?
Сени адамлыгъынгы
Къара жер къалай жутар?

Мен не загла айтсам да,
Эшитдиралмадым санга,
Бюгюн сарын салып
Келгенме къабырынга.

Сен сауда не зат этдим
Къуандырырча сени?
Энди уа нек чачама
Къабырынга гюллени?

Таш, тау титирейдиле,
Жилясам да акъырын,
Сен а ангыламазса
Сарынымы макъамын.

СЮЙЮНЧЛАНЫ АЗАМАТ
Россия Федерацияны жазыучу
Союзуна члени,
Къарачай-Черкесияны халкъ поэти

ХУБИЙЛАНЫ МУХАММАТХА

Кесине - къызгъанч, халкъына - чомарт,
О Хубийланы Мухаммат,
Сени дуньягъа адамла ючюн
Жаратхан эди табийгъат.

Миллетни эси, миллетни бети,
Халкъыны асыл къылыгъы,
Аны сыйына сый къошду керти
Сени мангылай къыйынынг.

Къалай ажымлы болду жазыуунг,
Ай медет дейди жамауат.
Терен акъылынг, тенгиз билиминг
Башынга къалай жарамад?

Кесинги унутуп, илмуну тутуп,
Халкъны ишине сен - маммат,
Кёбден баш эдинг, къаллай жаш эдинг,
Ай Мухаммат, ай Мухаммат!

Къонгуроу таууш этген ауазынг
Къалды кезиусюз тыйылып.
Тул-туман болду сени арбазынг,
Жамауат бары жыйылып.

Толмайын, жарым жолда къалдыла
Сен этген ашхы умутла.
Сен кёз жумгъан кюн бийик кёкледе
Жилямсырайдыла булутла.

Къырал адамы кетип барады -
Тау журт тас этгенд жулдузун.

Бичген муратха жетер насыплы:
Жашау - кысха да, жол - узун.

Ай ашхы тенгим, кыайры бараса,
Къара жамчы атып юсюнге?
Сени ачыуунг къаты тийгенден
Къызыл къан чабад кюзюме.

Тынгылагъанла сукъланаелле
Сени сейирлик эсинге.
Хар сёзю дарман, къалай хорлатдың,
Бир дарман тапмай кесинге?

Сал агъачынгы тутуп баралла
Алим, жазычу тенглеринг,
Жерни киртишин жонуп алалла,
Мудахлыкъ кючлеп кёллерин.

Билмей тургъанлай курт басхан кибик,
Энишге тутуп башларын,
Кёз ачалмайла, бушуугъа сингип,
Къарындашларынг бла жашларынг.

Кючюн аямай, кесин аямай,
Жашауун берген саугъагъа,
Ах, фахму тебе болса,
Тау кыошулмазмы таулагъа?

Кюн, кёзюн ачып, булутдан къарайд,
Излеген кибик кёрюрге,
Кёкде тохтайды, кёзю кыймайын
Сени къара жерге берирге.

Къара жаулукъну кысханд юй бийченг,
Жер тепдиредиле кызларынг.
Кесинг кетсенг да, жерде жашарла
Жашауда жарыкъ ызларынг.

Халкъынгдан жазып алгъан жырларынг
Жашауну чархын бурурла.
Жюз жыр жырлаучу тамакъ кылларынг
Атынгы айта турурла.

Заман ётсе да, тот, букъу кyonмаз
Сен тутхан алтын къаламгъа.
Сагъышларынгы аманат этдинг
Кесинг жан салгъан «Аланнга».

Сен анга кюйдунг жарыкъ эсинги,
Сен анга кюйдунг жанынгы,

Жюрютюрюкдю сени тилинги,
Сени тининги, ангынги.

Сен этмесенг да энчи осуят,
Ол тутар тюзлюк базманны.
Сени кёзюнгден кёре турурбуз
Жанынгдан суйген Аланны.

Жан бла тёммекча, сиз жашадыгъыз:
Сен тёммек болуп, ол да - жан,
Сен тутхан намыс, сен берген ырыс
Жол жёнгер болур таймаздан.

Сен туугъан сейир Кавказ таулада
Алан айтдырыр атынгы,
Ниет нёгеринг жашау жоллада
Бийикде тутар хатынгы.

Келлик кюнлеге сени атынгдан
Келечи болуп сёлешир,
Сёзюнгю мутхуз эталмаз заман,
Тюз ниетинги юлешир.

Сени оюмунг, аны оюму,
Ол - сени экинчи ёмюрюнг,
Ичги сёзюнгю анга айтаенг,
Ол - сени ёлмезлик ёкюлюнг.

Эй, Мухаммат, жая къобузунгу,
Балаууз жагъып, ким тартыр,
Шам Эллададан саугъагъа келген
Къыл къобузунгу ким тутар?

Аланы согъар барды жашларынг
Алибек бла Шамилчик.
Юзюлмез сени факму юзююнг,
Кюч алыр жыргъа суймеклик.

Жумушакъ кёллю бийченг Зарема
Юйюнгю отун жукълатмаз,
Балаларынга ол жанын бере,
Сенсиз ёкзюзлюк сынатмаз.

Сен бауурунгу салып ишлединг,
Ауруй тургъанлай бауурунг.
Мен аурууунгу алырем, тенгим,
Жетмеди ансы къарыуум.

Кетмезлик бушуу къайдан да келди,
Къара жел кибик, юйюнге?

Сюйген тенглеринг эжиу этелле
Мудах макъамлы кюйюнге.

Багъалы тенгим, керти нёгерим,
Жёнгерсиз къалды билегим.
Мени эсимден ёмюрде кетмез
Сени жумушакъ жүрегинг.

Халал жолдашым, къалам къарындашым,
Къалай бой салдынг ажалгъа?
Сен бизден иги, сен бизден ашхы,
Нек кетдинг бизден сен алгъа?

Неге ашыкъдынг чум къызаргъынчы,
Нартюхле сютден толгунчу,
Сен жаза тургъан чамла, назмула
Басма китапла болгунчу?

Биз разыбыз, сен да разы бол,
Бийик таулары уланы,
Адамча жашап, адамлыкъ этип,
Кётюрдюнг сыйын таулары.

Огъур аякъ бла жүрюдюнг жерде
Жашагъан чакъда дунияда.
Сенича жарыкъ ким алгъыш этер
Бал аякълагъа тойлада?

Ненча акъыл сёз къанат къагъаед
Сени тилинги учунда.
Сен азбар билген жыйырма минг тизгин
Тилсиз болдула бушуудан.

Сен жүрегинги, жырлагъа салып,
Аманат этдинг саулагъа.
Энди сенича фахмулу улан
Тууармы бизни таулагъа?

Дохтурла ачыкъ кёл бла къаралла,
Ненча адам санга къан берди?
Къайгъы сёз айта, жүреги тутуп,
Шакъман шуёхунг а жан берди.

Сени жазыуунг - аны жазыуу,
Билим таулагъа жол салгъан,
Илму докторлукъ иши тыннгынчы,
Кезиусюз кетди жашаудан.

Теберди ёзенде Жингирик тала
Санга шош тахта болгъанды.

Жаныча суйген огъурлу ананг
Къатына жууукъ къысханды.

Поэт тенглеринг жюрек сёзлерин
Жилямукъ къатыш жаздыла,
Къуран аятча саннга аталгъан
Окъулла мудах назмула.

Учхан жулдуздан ыз къалыр дейле,
Жырчы ёлсе уа, жыр къалыр.
Жангы кезиуде жангы тёлюде
Таукел ауазынг жангырыр.

Бир къууанч хапар келди юйюнге,
Эштмей къалсанг да, ызынгдан:
Сен жашауунгу анга къойгъанча,
Жашчыкъ туугъанды къызынгдан.

Биринчи болуп, Алан аталла
Сени атынгдан уланнга.
Жамауат, энди Алан атагъыз
Таулада жангы туугъаннга.

Ненча акъыл сёз айтылмай къалды,
Къазан къайната башынгда!
Алтын кимсан бла атын жазыгъыз
Къарачайны къадау ташына.

20-27.08.87
Къарачай ш.

БОТАШЛАНЫ ИССА,
Къабарты-Малкъарны
искусстволарыны сыйлы къуллукъчусу

МЕН БИЛЕМЕ

Хубийланы Магометни эсгере

Мен билеме, бу дуниядан кетсем да,
Тау черекле алгъынча барырларын.
Ажал жетип, «ол дуниягъа» ётсем да,
Булбул да алгъынча айтыр жырларын.

Мен билеме, ёлсем да, ажал жетип,
Жулдузланы алгынча чыгъарларын.
Кюз терекден чапыракъ агъып кетип,
Жаз башында алгынча чагъарларын.

Мен билеме, ажал жетип ёлсем да,
Жер, алгынча, тегерек айланырын.
Мен жашауну не бек суюе келсем да,
Жашха жашау, къартха тёр «сайланырын».

Мен билеме, ёлсем, жетип ажалым,
Жаз башында табийгъатны чагъарын.
Билеме, жашауну суюсе да жаным,
Дуниягъа жангы айны чыгъарын.

Мен билеме, жашау кетсе, жалгъанча,
Тереклени алгынча чагъарларын.
Мен билеме, мен ёлсем да, алгынча,
Акъсакъалла ныгъышха чыгъарларын.

1989

МАММЕЛАНЫ Ибрагим

АЛАН

Хубийланы Мухамматны эсгерип

Ёрледим бюгюн да таугъа,
Биягъыча таш маралгъа.
Энтта Къарачай шахарны
Башындан энишге къараргъа.
Ким биледи, кёрюп къояр
Эсем дегенча Аланны.
Акъылым ангыласа да
Болмазлыгъын ол амалны.
Алай ийнанмайды жюрек -
Умутну тас эталмайды.
Жашауну бла ёломню
Арасында ёталмайды.
Къобан а барады саркъып,
Билдирмей ауур шургусун,
Ёмюрге тас этмегенча
Аланын - жарыкъ жырчысын.

Алай кёрюнмейди Алан,
Бу шахарны манга алай
Суюдюрген сейирлик адам.
Аны жюрек бош излейди,
Жокъду ол, бизден кетгенди.
Огъурсуз ёлом кесини
Кюйсуз жумушун этгенди.
Къурч къаламы столунда
Жатады, иесиз къалып
Къыл къобузу да турады
Кеси къойгъанлай, тагъылып.
Аны бизге бир заманда
Сокъмаз, къабыргъадан алып.
Китапла да мудахдыла,
Тапкаларында тизилип,
Аланы да киши ачмаз

Тиллерин аныча билип.
Ийнан, жарлы жүрек, ийнан
Жокъду Аланынг, кетгенди,
Бир кибик ёксюз этгенди.
Огъай, таукеллик керекди,
Кетмегенди ол жашаудан.
Киши айыралмагъанды
Аны бу огъурлу тауладан.
Сау къудурет мында аны
Атын айтыргъа суйгенча,

Бары ачыкъ, бары жарыкъ
Аны кийимин кийгенча...
Аны сыфаты мындады -
Ёз тауларында жашайды.
Къобанны тауушу да ол
Жырлагъан жыргъа ушайды.
Андан ёрлегенме бери -
Шахарны башы «маралгъа»,
Энди Къарачай шахаргъа
Аны атындан къараргъа.

1987

СЕМЕНЛАНЫ АЗРЕТ
Къарачай-Черкесияны халкъ поэти

ХУБИЙЛАНЫ МАГОМЕТГЕ

*Иги адамны асыраргъа барсала,
Баргъан бары бушуу кёлге батхан.
Аланны уа къабырына салсала,
Бир борчларын юслеринден атхан.*

Ач кёзлеринги сен жамауатха,
Къарамаз кибик адамла жерге,
Нек бушуу бердинг сабийге, къартха?
Сен нек ашыкъдынг къарангы кёрге?

Сен сёлешеенг, халкъ тынгылаед,
Адам кёпден-кеп жыйыла эди.
Къадар акъыл сёз, Алан, Магомет,
Къалайынга да сыйына эди?..

Акъылда акъылынг, адепде адебинг,
Ишленмеклигинг, толу адамлыгъынг.
Уллу фахмунга сейир келишген,
Ким да жаратхан ариу къылыгъынг...

Аламатды юлгю, жашау халында,
Терен магъана китапларында.
Жанынгдан эсе суйген халкъынга
Къоюп бараса муну барын да.

Алып баргъанынг андан да аслам:
Энди жазыллыкъ жырла, макъамла,
Назму китапла, кёп романла,
Терсни тюзетген самаркъау-чамла.

Этерингден азды этгенинг,
Къойгъанларынгдан кѣпдю элтгенинг.
Сен – агъа тургъан чокъуракъ торкъа.
Жашната эдинг, шорхулдай, саркъа.

Да, жатхан жеринг жумушакъ болсун,
Кѣп муратларынг къалдыла жарты.
Сен ълмегенсе, алай болсада,
Кѣрюр кюнлени бюгюндю арты.

18 август, 1987 жыл

АБАЙХАНЛАНЫ НАСУ
Россия Федерацияны жазыучу
Союзуна члени

ОСУЯТ

Кетмезлик ауруудан Черкес шахарда
Мен больницада жатама.
Жанымдан суйген къарындашларыма
Осуятымы айтама.

Аталыкъ этген Осман къарындашым,
Сен ачыууму сынарсан,
Анам бла мени къабырлада кѣрсенг,
Тѣзалмай, бизге жилярсан.

Мажит бла Назир – эки билегим,
Сизден айырылып кетеме.
Сизни атыгъыздан, мени къарындашларым,
Анама салам элтеме.

Сиз жырларымы, китапларымы
Мени кѣзюмден кѣрюгюз.
Анам бла мени унутуп къоймай,
Сиз къабырлагъа келигиз.

Туудукъчугъуму кѣрюрге термиле,
Мен бу дуниядан кетеме.
Аланчыкъ бла юйде сабийлени
Сизге аманат этеме.

Тюшюмде кѣргенимча, Жингирикде
Анамы къатында жатама.

Айып эмегиз, келинигизге
Ахыр сезюмю айтама.

Анам да жокьду, эгечим да жокьду,
Кимле жилирла дерикме.
Узакь болса да мени кьабырым,
Келе тур, женгил эрикме.

Къарачай шахардан келгенле болса,
Мен сизден хапар сорама.
Жилияма, Зарема, жилияма, жаным,
Жилиясанг сауму боллукьма.

1987

ХУБИЙЛАНЫ ВЕНИАМИН

ЮЗЮЛГЕН ЖЫР

Хубийланы Мухамматха

Халкьгъа деп жыр тууса бу жерде,
Аууздан-ауузгъа кёче ол ёлмезге.
Юзюлсе да фахму сынжырдан бир темир,
Юзюкле этдирмез, акьылман да келир.

Фахмунгу жетеги, - энтта бир тамырынг
Замансыз кьуу болуп, жарысанг да, ачып,
Жангыдан тамырла чагъарла, кериле
Терекге кюч берир, узакьгъа жол ачып.

Оюлмаз фахмунг акьылман кьала
Сен салгъан ташларын суу, боран да элтмез.
«Аланынг» «Аланлай» ёмюрле узагъы
Бек кёпле атынгы унутурлай этмез.

Жашауну байлыгъы – кьыйырсыз Тенгиз
Халкьынга жарарлай, сен ийдинг кемеңги.
Сайларла туудукьла ёлмезлик ишинги,
Сыйларла, ийилип бёчене тёбенги.

Юйюнгю башындан Къарачай кьаяла,
Озсала да жылла, бушуулу кьарарла.
Ол халал жюрегинг тохтагъан кюндеча,
Атынгы эсгерте, жауунла жауарла.

Уяналмайма мен бу ачы тюшюмден.
Ким жырлар аягъы юзюлген жырын?
Халкъынгда алгъышда айтылып жашарла
Сен кьойдунг юлгюге адамлыкъ сырынгы.

Учалла жулдузла, кёкледе ызлары
Къалмайын, Аламда тас болуп кетерле.
Жюрекле сакъларла адамлыкъ ызынгы,
Сен кетсенг да, сени ёлюмсюз этерле.

ХУБИЙЛАНЫ Назир,
Къарачай-Черкесияны халкъ поэти

БУШУУ ТЕНГИЗ

Къарындашым Мухамматха

Адам кёрмез, адам тёмез не барды,
Бу дуняда мен кёп бушуу сынадым.
Сен кетгенли, жашау манга бек тарды,
Анамдан да санга кемсиз жилидым.

Ийнаныргъа жюрек чыртда унамай,
Ёлгенсе деп айталмайды ауузум.
Тап боллугъед, сенсиз дуня сынамай,
Кесим ёлсем, - буюрмады жазуум.

Ёлмесем да, сау болмазлыкъ жарамы,
Дарман-дары тирилталмаз, сау этмез.
Тансыкъ болуп, къабырынга барама,
Сау тюрсюнюнг мени кёзюмден кетмез.

Ауазынгы кече, кюн да эштеме,
Къулагъыма келип турад тохтаусуз.
Жашлай кетдинг, хаман ажым этеме
Бийик кёкде учханча жарыкъ жулдуз.

Юйюгюзге хар кюн сайын барама,
Кабинетинг болуп турады къуу-шуу.
Сураатынгдан алай мудах къарама.
Алайсыз да тенгизди мында бушуу.

Алай а сен тансыкъ бола болурса,
Жангыз бир кюн чыдамай эдинг бизсиз,
Къуллугъунгу жюгюнден бир солурса,
Алай а сен тураллыкъмыса ишсиз?

Сен кетгенли, мен, къууанып, кюлмейме,
Тансыкъ болуп, излейме да кёрюрге.

Ажал кылай базалды, мен билмейме
Сени бизни арабыздан юзерге?

Къарангы кюнюм, айсыз кечеча,
Тас этгенча жашау алгынныгы жолун,
Нек эсе да кёрюнеме ёгеча,
Узатмайды сенича киши кьолун.

Сенсиз дуния тюрленгенча, кьужурду,
Сынайма мен кыйынлыкны тузагын.
Ёхтемлигим кетип, жүрек мугурду,
Сакъламайды насып, ачып кьучагын.

Балаларынг, келин да шош жашайла,
Жюрекледе бушууларын жашырып.
Китапларынг сын ташлагъа ушайла,
Иелерин ахыр жолгъа ашырып.

Анам бла хоншу болуп жатаса,
Тюшлерингде кёргенинг керти болду.
Сын ташынгдан тау ёзеннге кьарайса.
Агъач тала терен бушуудан толду.

Жырласа да булбул чыпчыкь, кьарылгъач,
Эримейди жүрекни кьары, бузу.
Уян, жаным, кёзлеринги шо бир ач,
Жан тамырым, жашаууму жулдузу.

АКЪБАЙЛАНЫ Шакъман

*Дуниядан жашлай кетген Къарачайны фахмулу
алими, жазыучусу, жырчысы, СССР-ни жазыучуларыны
Союзуңу члени, Къарачай-Черкес кьырал пединститутну
доценти, белгили лермонтовед, багъалы тенгим
Хубийланы Ахияны жашы Мухамматха*

АЛАН

Жарыкь жулдуз жукъланганча, батаса.
Халкь жыйылгъанд, олтуралмай, басынып.
Сал агъачда жукълагъанча жатаса,
Къара жамычы сени юсюнге жабылып.

Шам Теберди тау элинде туусанг да,
Файгъамбаргъа жылынг сени жеталмад.
Алимликни кече, кюн да кьуусанг да,
Жазыу санга чомарт хатер эталмад.

Кёпдю адам орамынгда, арбазда,
Жиляй, сарнай ахыр жолгъа ашырад.
Бушуу уллуд Къарачайда, Кавказда,
Кёп миллетни онглулары баш урад.

Билим жетмед сау этерге жанынгы,
Мудах болду, суу къуйгъанча, миллетинг.
Сен кетгенчи биялмадыкъ багъангы,
Тюз болсада сени халкъгъа ниетинг.

Салам бермей ётмей эдинг сен жолда,
Хар тюбеген бола эди ыразы.
Сени бир да кёрмегенбиз деп солда,
Къабырлада халкъ къылады жаназы.

Эс бёлмеенг адамланы тарына,
Кюзю кибик, миллетлени айырмай,
Кюнча тийип бютеу халкъны барына,
Адамлыгъынг уллу эди, танырлай.

Айтылгъанны ангылаенг сен артыкъ,
Деген кёпдю бюгюн, бушуу кюнюнгде.
Болмагъанса сен не учуз, не сатлыкъ,
Ауур жюкню элтгенликге юсюнгде.

Сюймегенинг аз болсада шахарда,
Санга айтылгъан сезилсе да тарлыкъдан,
Сан этмеенг, эшитсенг да хапарда,
Билеенг да айтылгъанын зарлыкъдан.

Назму жазсанг, сюймекликге багъышлай,
Ишленмеклик бермей эди эркинлик,
Чыгъармаенг сен басмагъа, алгъышлай,
Тартыннгандан, болгъан кибик кемчилик.

Хар жыл сайын хазырлана дерслеге,
Лекцияла жаза эдинг жангыдан.
Кёп кюрешип, сала эдинг эслеге
Терен билим, тёмме болуп ангыдан.

Билгенинги айталмадынг Аламгъа,
Артыкъ сезим кёп болсада кесингде.
Ауурлукъну кёп салсанг да къаламгъа,
Аслам хазна кетип барад эсингде.

Китап къоймай окъуй эдинг сатылгъан,
Жаратханынг жыйылаед къолунга.
Газет, журнал, барын къоймай жазылгъан,
Сен аласыз чыкъмагъанса жолунга.

Адамлыкъны бийик тутуп шартларын,
Чам этерге уста эдинг къайда да.
Артыкъ сыйлай халкъны ичинде къартларын,
Алгъыш эте, жырлай, тепсей тойда да.

Излей эдинг сен халкъынга игилик,
Юлешеенг болгъан затны кесингде.
Ишлеп кетдинг оюлмазлыкъ эстелик,
Ёмюрлюкге сакъларча эсингде.

Сен кетгенлей, чыкъгъан эди китабынг,
Окъугъанла къууаналла, ийнакълай.
Ал бетине салыннганд да суратынг,
Кёп къарайла, хаман сени тансыкълай.

Лермонтовну, Пушкинни, Шекспирни,
Толстойну, Шевченкону юсюнден
Биле эди сен жазгъан илму ишни
Битеу къырал кенг фахмунгу кючюнден.

Къыл къобузну кесинг согъуп, жюз жырны
Халкъгъа жырлап сен бергенсе саугъагъа.
Радио да сен кетгенли кёп жылны
Эшитдиреди ауазынгы таулагъа.

Кесинг билген эм билмеген тилледе
Намуларынг, чам хапарла «Аландан»,
Китапларынг узакъ, жуукъ жерледе
Талай кере чыкъгъандыла басмадан.

Кёралмадынг келген бу кёп миллетни,
Толмагъанлай къалып кетди кёп мурат.
Сакълай эдинг бек бийикде адепни,
Татлы тенгим, Алан атлы Мухаммат!

Къан жаугъанд деп алан халкъны жашына,
Акъбайланы Шакъман чабып жетгенди.
Къыйналгъандан, къан къуюлуп башына,
Ыйыкъ турмай, ол дунягъа кетгенди.

Сени ючюн жюрек эрийд, жилийд кёз,
Унуталмай, сагъынабыз хаман да.
Манга бирча багъалыды бу юч сёз:
Къарачай да, Мухаммат да, Алан да!

1987-1996

ХУБИЙЛАНЫ Мухаммат

АЛАНЫ ХАПАРЛАРЫНДАН

Нарт сёз эски боламыды?

«Нарт сёзле» деген китапны окъуй келген заманда Гача:

- Жашау тюрлене баргъанча, нарт сёзле да тюрлене барадыла, бир къаууму эски болады, бир къаууму магъанасын тас этеди, аланы орунларына уа жангы нарт сёзле тууа барадыла, - деп, хапар айтханды.

- Жартысы эскилей къалып, жартысы жангы болгъан нарт сёзле да тубейдиле, - дегенди Алан, ышарып.

- Къайсыладыла сора ала?

- Сёз ючюн, алгъын: «Аман къызгъа къазан къошакъ», – дей эдиле, энди уа: «Аман къызгъа телевизор къошакъ», – дерге боллукъду.

Насыплы ким боллукъду?

Дунияны башында болмагъанча бир ариу къыз, Аланны да, Зекерияны да суйюп, ёмюрлюк жашаугъа къайсын сайларгъа билмей къыйналгъанды. Сора бир кюн экисине да жюрегинде болгъан ниетин сездиргенди. «Сен манга келсенг, менден насыплы киши болмаз эди», - деп, Зекерия жылы жууап сакълагъанды.

«Манга келсенг а, сенден насыплы киши болмаз эди», - дегенди Алан да.

Къайсы фахмулуду?

Кеслерин жаш жазычулагъа санагъан эки танышы даулаша тургъанлай, Алан къатлары бла озуп бара болгъанды. Аны кёргенлей: «Шо, сен тюзюн бир айт: экибизден къайсыбыз фахмулуду?» - деп, юсюне жабышхандыла.

Алан, аланы башларына акъ ура тебирегенин да эслеп: «Экигизден да Махти фахмулуду», - дегенди. «Да ол къалай фахмулу болады, жаза келип, эртте окъуна къоюп къойгъанды сора?» - деп, экиси да кюлгендиле. «Да ол жазычу болмазлыгъын ангылап, аны ючюн къойгъанды, сиз а, энтта ангылаялмай, алашаларыгъызны къыздырып айланасыз», - дей, жолуна кетгенди.

Сиз бымай билемисиз?

Аланни бир тенги иги абадан ишге салыннганды. Сора Алан юй бийчеси бла кетип баргъанлай, аны кёрюп, алгъынча сёлешир умут этгенди. Ол а, башын булгъап, сууукъ саламлашып озгъанды.

- Бу адам жангы кьуллукъгъа киргенли, бир уллугъа кетгенди, орамда тенглерин кёрсе да, танымагъан кибик этип, озуп кетеди, - деп, юй бийчеси жүреги кыйналып сёлешгенди.

- Ол бусагъатда орамда, тенглерин угъай, кесин кёрсе да таныяллыкъ туююлдо, - дегенди Алан да.

Суратчы

Аланни кьоншусу, эрттен бла эртте туруп, таулары суратларын алама деп кетгенди. Ингирде юйге келгенинде: «Бара тургъанымлай аллыма бир айыу чыкъды да, эрлай фотоаппаратым бла урдум да, башын жардым, алай а асыры кючлю ургъандан фотоаппаратым сынды да, сурат алалмай келеме», - деп, адамлагъа хапар айтханды.

Сора, Аланни ышаргъанын эслеп: «Ийнанмай эсенг, сынып тургъан фотоаппаратымы кёргюзтейим» - деп, таукел сёлешгенди. Алан да: «Угъай, башы жарылып тургъан айыуну кёргюзт», - дегенди.

АЛАННЫ АЙТЫУЛАРЫНДАН

1. Биреу, эм алгъа сагъыш этип, этерик затын алай этеди, биреу а ишни этип бошагъандан сора сагъыш этеди, бири уа артда-алда да сагъыш этмейди.

2. Кьонакъла эки бёлюнюп келгенликге, сыйлары сынмайды, эки бёлюнюп кетмесинле ансы.

3. Бир къауумла кеслерини орунларына да тартынып олтурадыла, бир къауумла уа кимни орунуна олтурайыкъ деп айланадыла.

4. Терсге терсди демеген тюзге тюздю демез.

5. Халкъы бла ана тилде сёлешмеген да анасызды.

6. Кесим гитче эсем да, уллу кербалыкъ да, мен да бир тенгизде жашайбыз дей болур чабакъчыкъ.

7. Керти тенгинг бла тенглик жүрютмесенг, тенгсиз къалырса.

8. Сен сүйген эки къыздан эсе, сени сүйген бир къыз игиди.

9. Оноу сорсанг, къартха сор, жолгъа чыкъсанг, жаш бла бол.

10. Бийикбаш юйде башсыз адам жашагъаны да болады.

11. Жангы иче тебиреген заманда сёз айтыргъа адам табылмайды, бир кесек жылыннгандан сора уа - тынгыларгъа адам табылмайды.

12. Кюнню созулгъаны жигерге иги, кечени созулгъаны - эринчекге.

13. Эл амалтын бир адам кыйынлыкъ кёргени болады, бир адам амалтын эл кыйынлыкъ кёргени да болады.

14. Игини игилиги сау элге жетеди, аманны аманлыгъы элден башынгы алып къачарча этеди.

АЛАНЫ АЛГЫШЫ

Бу элде элсиз кыйынлык киши сыналасын,
Жашлай ёлгенди деп, киши жилимасын,
Бу элден насып кзурумасын,
Арбазларында ит улумасын.
Жангы жууукъла
Жангыра-жашнай барсынла,
Ауруудан-талаудан кенге квалсынла,
Эм байла былуга жутлансынла,
Эм насыплыла былуга суклансынла,
Къарангы кече толган ай чыгып
Жол танытханча,
Эртген бла кюн тийип,
Дунияны жарытханча,
Экисин кергенлей,
Мудах жүрекке жарысынла,
Игиле-ахшыла экисине жалынсынла.
Кёп болсунла терде олтурган къартларыбыз,
Берекетли болсунла этген хантларыбыз,
Кётлерин кётюралмасынла садларыбыз,
Игилик бла айтылсынла атларыбыз.
Къыралыбыз къыралладан баш болсун,
Жюрегибиз кюн-кюнден да жаш болсун,
Келин эгеч болсун, киеу къарындаш болсун,
Аман ниетли бу элден тас болсун,
Бу юй жалган оноу керекли болмасын,
Былагга аманлык излеген адам онгмасын,
Аллай адамны этген мураты толмасын,
Аманны юйюне ёмюрде ырысхы кюнмасын,
Жазыбыз ашыгып жетсин,
Жайыбыз жайылып келсин,
Къачыбыз муркку этсин,
Къышыбыз кзуандырып кетсин.
Къобан ызына айланып,
Минги Таугга мингинчи,
Агъачда кийик юсюне кийим кийгинчи,
Кече арасында бир исси кюн тийгинчи,
Уруш отун сынамайын калайык,
Кзуанчлада алгыш аяк алайык,
Бир бирибизге жарык бетден кырайык!

АЧЫ ХАПАР

Баттайны юйюрю, эртген бла эртте туруп, ашаргъа олтурдула. Рустам а алыкъын къопмагъанды. Тамата эгечи: «Тур, жатып турма да, ашап бошагъанлай, чага этерикбиз», - деп кычырды. Алай а ол кымылдамады. «Не болгъанды санга?» - деп, билегинден тартса, Рустам ёлюп тура. Юйде кычырыкъ-хахай болдула, къоншу, тийре жыйылды. Алай а ёлгеннге ким не этерик эди?

- Анасы да мында болмагъанлай ёлгенине къара, харипчикни, - деп, адамла артыкъда жүрек кыйын этедиле. Анасы уа кыйры эсе да сатыугъа кетгенди. Адресин билген адам жокъду. Ким билсин, анасы келип къалса уа деп, эки кюнню сакъладыла. Жайгъыда андан кёп сакъларгъа болмайды деп, ючюнчю кюн асырадыла. Кече адам жата, Баттай да келди. Тангга дери жилай-сарнай чыкъды. Сора танг аласында, кёзю къалкыугъа барып тургъанлай, жашчыгъын тюшонде кёрдю. «Анам, мен ёлмегенлей нек басдырып кыйгъансыз?» - деп, ол, жилап, алай айтады. Баттай илгенип уянады. Тангга дери жилап чыкъды. Танг атып, адамла къозгъалыргъа: «Къабырны кызып къарамай боллукъ туйюлдю», - деп тохтайды.

Адамла угъай деп кюрешедиле, алай а чыртда Баттайны женгалмайдыла. Бу хапар эфендиге жетди. «Да барыгъыз да къарагъыз, ёлген сагъатында да кёрмегенди, ансы кеси барып къазама десе, шашхынлы болуп къалыр», - деп, эфенди да алай айтды.

Тогъуз-он эр киши, биргелерине уа Баттай барады. Къабырны къазсала, баламы саулай кёрюп къоярыкъма деп, аны мураты алайды. «Женгиликрек къаза нек кирмейдиле?» - ичинден алай да айтады.

Къабырны топурагъын атып бошап, къангаларына жетдиле. Баттай да къабыргъа тюшдю. Къангаларын ала тургъан жаш, «ой» деп, артына ауду. Не болду деп, къабыргъа дагъыда экеулен тюшдюле. Къангаланы битеу алып къарасала, жашчыкъ, кебининден къоллары бери чыгып, топуракъ болуп, ёлюп турады.

- Оу, жарлы балам, - деп, Баттайны алай айтханы бла эки къулагы да бирден сангырау болдула, акылындан тайшаракъ болду. Энди андан бери Баттай кюн сайын къабырлагъа жүрюйдю.

Хар келгени сайын энтга жангъыдан кызып бир къараргъа керек эди деп, алай айтады.

1980 ж.

Хучиналаны Мухаммед:

*Кючлю, эр эюрекли, тюз ниетли,
таза адамла, айхай да, аланы санында,
жазыучула да, не залимлени алларында,
не заманны аллында*

тобукylanмагъандыла.

«Минги-Тау» адабият журналны баи редактору Додуланы Аскер, Хучиналаны Мухаммедге тюбеп, аны бла ушакъ этгенди. Сёз, айхай да, кёбюсюнде жашауну, адабиятыбызны, тарыхыбызны юслеринден баргъанды, нек дегенде, бу тема кёбюсюнде жазыучуну кесини чыгъармалары бла байламдыдыла.

Аскер: Энди бек алгъа орус тилли окъуучула, жазыучу Хучиналаны Мухаммедни, малкъар окъуучуларыбызча, алай иги биле болмазла, мена, эштада, сени чыгъармаларынгы юсюнден бир кесек айтыргъа керекме. Бек алгъа ала уа «Уллу Малкъар», «Кюн балалары», «Айыу бла кертме ашаргъа базыннган» деген тарых романларынгдыдыла, «Аланла тауруху» деген эпика поэмангдыдыла, «Ююнчю батальон», «Кюйсюз заман» деген повестлерингдиле. Сени чыгъармаларынгы иги кесеги «Литературная Кабардино-Балкария» журналда орус тилде басмалангандыдыла. Алайды да, эштада, бизни окъуучуларыбыздан кёпле жазыучу Хучиналаны Мухаммедни чыгъармачылыгыгы бла шагъырейдиле дерге боллукъбуз. Биз бююн жаланда адабиятны юсюнден айтырыкъ туююлбюз, тарыхны юсюнден да айтырыкъбыз. Хучиналаны Мухаммед арт жыллада жаланда кезулю романын жазгъандан сора да, Малкъарны тарыхын да жазгъанды.

Мухаммед, некди былай, тарых бла кюрешиу эригиулю иш туююлмюдю? Тюз ангылай эсек, ол жашауну кертти болумундан бир жанына тайышыу болурму, сен бююнню кюнубюзню юсюнден тюз эмда ачыкъ жазаргъа суймеймисе? Алай десек да, республиканы китап окъуучулары жазыучула бла тюбешиулеринде бизге аладан кёп тырман эшитирге тюшеди: сиз кесибизни шёндюгю жашауубузну юсюнден аз жазасыз, озгъан заманлагъа асыры кёп эс бурасыз деп.

Мухаммед: Айхай да, окъуучуларыбыз чыгъармачылыкъ иш бла кюрешигенле бизни шёндюгю заманыбызны адамларыны юслеринден эсде къалырча тауушлукъ китапла жазарларын, жашауда тюбеген чойреликлени тюз кёргюзтюрлерин, алада бизни халкъларыбыз къоншулукъда, жарашып, ариу жашагъанлары окъуна эсленирча болурун суйгенлерин айтханлары сейир туююлдю. Ол затланы барысы да тюз эмда кертидиле. Аны бла бирге бизни жазыучуларыбызны чыгъармаларыны кёбюсю шёндюгю заманыбызны, биз билген, таныгъан, бизни бла бирге жашагъан адамларыбызны юслериндендиле. Айтыргъа, мени «Айыу бла кертме ашаргъа базыннган»

деген бек артдагы романым бизни бюгоннго жашаубузну юсюнденди. Кысха айтханда, шендогю жашаубузга аталган китапла аз туюлдоле, алай аланы магьаналары кылайды, – ол а башха ишди. Бюгоннго жашауну юсюнден тюз кьуралган аламат сыфатла жокь эселе, бу айтылган темагъа да жазылган китапла жокьдула дерге боллукьду.

Мени кесими юсюмден айтханда уа, мен, билимиме кёре, тарыхчыма, башхаларындан эсе, ол мени кесине кёбюрек тартады, алай айтханлыгыма, чыгьармаларымы аслам кесеги шендогю жашауну темасы бла байламлыдыла. Дагыда бир затны юсюнден: бирлеге романларын, повестьлерин, назмуларыны уллу жыйымдыкыларын чыгьарган кыйын туюл эсе, башхалагъа уа кеслерини чыгьармаларын басмалаган бек кыйынды. Былайда айтыргъа, юч романым бла эки повестим, дагыда «Аланла тауруху» («Сказание об аланах») басмагъа хазыр эселе да, аладан бирин да орус тилде чыгьаралмай турама.

Бизни кьыралда башха кёп затлача, китап чыгьарыу да, чиновниклени кьолундады, сойсе чыгьартыр, суймесе уа – тыяр, чырмау болур.

Энди сени соруунга тюз жууап:

Манга тарых бла кюрешу эригиулукню иши туюлдо, бек суйген, сейирлик ишди. Тарых, битеу илмуланы барысындан да бек политика бла байламлы болганын белгилерге керекди. Ёмюрледен бери да башчылыкь эте келгенле кеслерине тап болур ючюн тарыхны тюрлендиррге кюрешгендиле, тарыхчыгъа бек сейир кёрюнгени да анданды. Айхай да, ол керти да тарыхчы эсе, кеси кьармап кёрюрге, тарыхда айтылган затланы кертиси бла тюзюне кеси тюзюнорге керекди. Ол бек сейирликди. Алай аны бла бирге уа кыйын ишди, дуняда бир затны да бош алай тюрлендирип кьояргъа жарамайды. Бегиракь да – ийнаныуунгу бла аланны, ала ётюрюк затла окьуна эселе да. Юлгюге, мен Орусда татар-монгол зулумлукь болмагъанды дейме, – тюзюн айтханда уа – бир-бир авторла асыры оздуруп кёргозтген формада, Монгол ханлыкь бла Орусну союзу болганды, ол союз а Орусха битеу хар жаны бла да хайырлы эди – ол Орусну католик Европа аны кесине бойсундуруундан кьутхаргъанды, башхача айтханда уа – немецли рыцарьланы бийлик этиулеринден – ол бири дейик; орус княжества бир бирлери бла бардыргъан кьанлы урушланы, кьаугьаланы тохтатханды, алай бла уа – халкьны кьырылып, жокь болурундан кьутхаргъанды – ол экинчиси; орус князлагъа сенсе тамата деп, биреуге алай эркинлик бериу а орус халкьны биригиюне себеплик этгенди. –Алтын Орданы ханы бла даулашыргъа бир адам да базынмагъанды! – ол а ючюнчюсю. Бу затланы барысыны да хайырындан Орус артын анга Россей деменгили империя болганды.

Аскер: Мен не айтыргъа да билмейме.

Биз школ жьылларыбызда, бусагъатха дерди да бир затны эшитип тургъанбыз: татар-монгол бийлик этиу Орусну айныууна кёп ёмюрлени ичинде чырмау болуп келгенди, аны хатасындан биз Европада артха кьалгъанбыз. Россей Европаны кьалкьаны болганды, болганны ууатып, кюйдюрюп, кюл этип, ёлжюм келтирген варварладан кьаны саркьа, дуня цивилизацияны кьоруулагъанды, деп.

Мухаммед: Тюз айтаса, алайды. Кертисин айтханда уа, Орусха аллай

бир зулмулукъ тюшмегенди. Орусну уллу бийи, айхай да, Алтын Орданы ханлары бла келишим этип, бир ханлыкъда жашагъандыла, айхайда Алтын Орданы хан башчы болуп. Дагъыда жасакъ жыйылгъанды – аскер кьоранчлагъа бир кесек налог. Ол зат Орус алгынча, кесини князла кесине оноу этгендиле, орусуланы динлерине бир киши да сугъанакълыкъ этмегенди – кетерирге, кьурутургъа кюрешмегендиле. Алгындан эсе жаланда бир башхалыкъ болгъанды: Уллу хан, Алтын Орда орус князлагъа бир бирлери бла уруш этерге эркин этмегенди, хан унамай тургъанлай, ала уруш этселе, хан аланы кюч бла айыргъанды. Орусха уа андан хата тюшгенмиди? Неда немециледен кьоруулагъандан? Ол аманмыды да?

Аскер: Кертиси бла да, алай болгъан эсе, айхай да, игиди. Алай академиклени, профессорланы бла алимлини кёбюсю сен айтхандан арталлыда башха тюрюю айтадыла.

Мухаммед: Мен ма аны юсюнден айтама, ала ийнанып тургъан затла ётюрюк эселе да, алай болгъанына адамланы жангыдан ийнандырыу тынч туююлду. Экинчиден а, Орусну Орда бла союзу хайырлы болгъаныны юсюнден мен айтхан затланы барысы да – халны керти болумуну юсюнден ХХ-ёмюрню, эштада, бек айтхылыкъ орус тарыхчысы Лев Николаевич Гумилев тарых илмуда жетишген затланы магъаналарын кысха ангылатыргъа деген мурагъа бла айтханма. Битеу Россейни ёлчеминде Гумилёвну аллында Орусну Орда бла, Ёзен жерле бла байламлыкъларына багъа бериде адамланы оюмларын тарых кертиликге бурууну деменгили проблемасы сюелген эсе, Къабарты-Малкъарда да тарыхда аланы тамамлауну, алагъа жангыча кьарау излеген кесини проблемалары бардыла.

Аскер. Сёз ючюн?

Мухаммед: Сёз ючюн, бизни тарыхчыларыбыз, Кавказны тарыхындача, бизникинде да, бек аламатлыкъ эмда жигитлик бетлени кёрюрге сюймейдиле неда унамайдыла. Ол дегеним – уллу Хазарияны заманыды. Хазар ханлыкъ – ол деменгили тюрк кьагъанатны, башхача айтханда, хорлап, зор бла кирген тыш адамла кысха заманы ичинде кьурагъан бир кесекчигиди, Кавказ адамла уа, хорлап, ол тышындан келгенлени – хазарлыланы зулмулугъунда тургъандыла деп алай кьарайдыла.

Мени акъылыма кёре, ол илмуда тохташхан терс оюмду. Биз, кавказлыла, кертиси бла да хазарлылагъа бой салып тургъанбыз деп, уялыргъа керек туююлбюз, бизни ата-бабаларыбыз – кавказлыла кеси заманларыны бек деменгили империяларындан бирин кьураялгъанлары ючюн ёхтемленирге керекбиз. Хазар империягъа, Хазар ханствогъа кеси заманында ол биз билген Олег, айтыргъа, керти да алай эсе, Константинопольну алыргъа аздан кьалгъан закий Олег. Кертисин айтханда уа, ма ол Олег закий болмагъанды. Ол Византиягъа бла Хазариягъа халек хорлатханды, алай бла Русь Хазариягъа иги да бойсунуулукъгъа тюшгенди. Жаланда 965 жылда Рюрикни туудугъу Святослав Игоревични кьолундан келгенди Орусну хазарлыланы бийлик этиулеринден азатларгъа.

Хазарлыла Кавказны дагъыстанлылагъа ушагъан эрттегили халкыды - артыкъ ёсюмлю болмагъан, арыкьсуу адамладыла. Алгъа ала Сулакны бла Терк сууну ортасында ёзен жерледе жашагъандыла. Артда Волганы этек тий-

релеринде тургандыла. Деменгили Тюрк ханлыкъ бла бирге жашагъанды, артда, хан ёлгенден сора энди ким болады хан деген даулашлагъа хазарла да къошулгъандыла. Ала суйген адам хан болмагъанды. Сора хазарлыла ол адамны кеслерине чакъырып, хан этгендиле.

Ол 650 жылда болгъанды. Бу тюркюлю хан Хазариягъа кесини миллетини адамлары бла бирге келгенди. Алай бла тюркюлю батырла, уруш амаллагъа уста аскерчиле, тюркюлюни, хазарлыланы, аланланы бла башха ууакъ миллетлени бирикдирип, тарых илмуда Хазар къагъанат деген кючлю къыралны къурагъандыла.

Алайды да, Хазар империя – Кавказны кёп ёмюрледен бели келген тарыхында аны андан айырыргъа жараматан батырлыгыны заманды. Батырлыгыныды! Нек дегенде, Мухаммед бла аны ызындан келгенле къурагъан Деменгили Халифатны хорлануу дегенни билмей келген аскерлерини ёшон урушун тыйгъанды. Араблыла Тубетге бла Гибралтаргъа дери жетгендиле, Хазарияны уа хорлаялмагъандыла. Былайда кертиси бла да Хазария, тюркюлю батырла башчылыкъ этген Кавказны халкълары, хорларгъа деп келген араблы зорчуланы алларына темир къая болуп сюелгендиле деп айтыргъа боллукъду.

Бу тийрени, башхача айтханда, Север Кавказны мюлк жаны бла айныууну заманы хазар къагъанатны экономикасыны, сатыу-алыууну бла къурулушну бек къаты айныгъан кезиуюдо, Хазария кеси уа, Урал тауладан башлап, Къырымгъа дери жетгенди. Север Кавказны тарыхда кёп белгили шахарлары – Семендер, Итил, Мажары, Жулат эмда Къобанда бла Терекде башха шахарлары хазарланы заманында ишленгендиле.

Бизде, Кавказда, халкъла кёпдюле, къаллай къырал къуралылулкыну да, аны мени халкъым къурамагъан эсе, башхаланы къыралына санамазлыкъ тереди. Алай къарасакъ, Хазар империягъа да башхаланы къыралыды десек, Алтын Орда бла Россей да бизге башхаланы къыраллары болургъа керекдиле, болсада алай тыйюлдо. Бизни ата-бабаларыбыз Алтын Орданы кеслерини къыралларына санагъандыла, аны кючлю, айтхылыкъ Темирланы аскерлеринден къоруулай, аны ючюн къан текгендиле. Бизни аталарыбыз, къарындашларыбыз Россей – СССР – бизни къыралыбыз болгъанына аз да ишекли тыйюл эдиле, аны немецли-фашист аскерледен къоруулай, ала да къан текгендиле. Алайды да, Хазария бизни ата-бабаларыбыз къурагъан уллу империяды, аны себепли тарыхны къайсысына да биз хурмет этерге керекбиз, Север Кавказны халкълары хазарлыланы боюнсаларындан чыгъалмай тургандыла, жасакъ телегендиле, артда, Святославны жортуууларындан сора эрттеден сакълагъан азатлыкны алгъандыла дерге керек тыйюлдо.

Халкъла бир тюрлю зорлукъ сынап турмагъандыла. Хазар ханлыкда бирге жашагъандыла, бир затдан да кем болмагъандыла, артыкылыкъ сынамагъандыла. Артда да Алтын Ордада жашагъандыла. Бюгюнлюкде уа Россей бла бирге, аны къауумунда жашайбыз.

Ма алайды. Бюгюн да телейбиз жасакъ – налогла. Бизни ата-бабаларыбыз телегенден кёп окууна. Къалай-алай десек да, Россей бизни къыралыбызды, бизни Ата Журтубуз, биз аны сюебиз, биз ол кючлю, жашнагъан къырал болурун сюебиз. Нек дегенде, ол, Россей, бизни къыралыбызды, аны Кавказны

халкълары къурамагъан эселе да. Биз бусагъатда орусуланы зулмулугъунда, аланы артыкълыкъ этиулеринде жашамайбыз, Россейде жашайбыз, оруслаула бла эркинликлерибиз, борчларыбыз да бир кибикдиле.

***Аскер:** Бу оюм, айтыргъа, малкъар адабиятта биринчи тарых романда сени «Уллу Малкъар» деген китабында барды. Андан сора да бу романда совет кезиуню адабиятында бизде биринчи кере баш жигитле бийледиле, бай ёзденледиле, сен ол затха къалай базынганса? Роман чыкъмай къалыр деп къоркъмагъанмыса?*

***Мухаммед:** Сен тюз эсегенсе. Мени «Уллу Малкъар» деген романым капитан чыны бла Аланбийланы Исмайылны Орус-тюрк урушдан къайтып келген кезиуюн суратлау бла башланады. Исмайылны атасы Науруз Турция хорлатханьына жарсыйды, аны бла ислам динни сыйы тюшгеннге санап. Исмайыл а атасына энди бизни Ата журтубуз Россейди, бизни келир заманыбыз аны бла байламлыды, алайды да, биз энди жаланда ол хорларын, жетишимли болурун сюерге керекбиз, дейди. Элни старшинасы болгъандан сора, Исмайыл халкъны уллу ишге – аны туугъан жери ёмюрледе да Россей бла байламлыкъ жюрютюрча, уллу Малкъардан энишге тарны ичи бла жол ишлерге халкъны кётюреди. Аллай жол ишленсе, арбала да чырмаусуз жюрюрюкдюле. Угъай, мен ол заманда роман басмаланмай къалыр деп сагъыш этмегенме.*

Биринчиден, тюз оюм эте билген бирси жазычулача, мен аны юсюнден бир заманда да сагъыш этмегенме, нек дегенде, аны юсюнден ма алай жазаргъа суйген эдим да, андан жазгъан эди. Мен тюз акъыллы адам эсем, мен кесими къыралымы, кесими Туугъан журтуму, кесими халкъымы сюе эсем, сора мен, айхай да, мени къыралыма, мени Туугъан журтума, мени халкъыма хатасы жетерге боллукъ бир зат да жазарыкъ туююлме, алайды да, мен кимден да нек къоркъургъа, ким не айтыр деп нек сакъларгъа керекме? Мен суйгенимча алай жазама, ол оноучу чиновникле чыгъарамыдыла неда чыгъармаймыдыла – аны иши уа арталлыда башхады.

***Аскер:** Бусагъатда кёлле ол жыллада заман башха эди, суйгенимча, кёлюндегин жазаргъа онг жокъ эди, Совет властыны, большевиклени махтамай жарамай эди, кёл затлада тюзюн жазаргъа базынмай эдиле, дейдиле.*

***Мухаммед:** Мен ол хапарлагъа алай бек ийнанмайма. Ол заманда китап басмагъа, журналгъа кесини чыгъармасын келтирип, аны цензура неда къуллукъчу унамай къойгъанды деп, мен эшитмегенме. Къулийланы Къайсынын «Осуят» деген поэмасын кёл жылланы ичинде басмаламай тургъанларын эшитгенме, анда кечгюнчюлюкню юсюнден айтылгъанды, аны юсюнден жазаргъа уа эркин этилмей эди. Мен билген ма алайды. Жангыз да бир кере алай болуп билеме. Чынтгы, тюз ниетли, кертичи жазычу не тюрлю низамда да жазаргъа, ол угъай да, басмаларгъа да боллукъду жазгъанын, айхай да, эркин этилмеген тема тюзюней «мангълайгъа жетдирмей» эсе. Хар зат да жазычуну тюзлюкню жолун тутууна, кишилигине эмда алай этерге кертти да бек сюе эсе, анга кёре боллукъду.*

Бабаевский оноучулукъ кесин суйдюрюр ючюн не этерге да хазыр эди, сора ма ол кесини «Кавалер Золотой Звезды» деген китабын жазып, анда ма

ол властьны аламатлыгыын (ариулуугъун) бла тюзлюкню жолун тутуун кёкге жетдиреди. Шолохов а, мен ангылагъадан, мен оноучула бек суйгенледен болайым деген акъылдан арталлыда кенгде эди, ол жаланда бу властьны алдар, алай бла уа битеу революцияланы бла урушланы кюйсюзлоклерини бла ала керек болмагъанларыны юсюнден, тынчылыкда жашаргъа итинирге, бу осал ишден бла кёрюп болмаулукъдан кенгде турургъа кереклисини юсюнден халкыгъа айтыргъа суйгенди.

Алай этерге аны къолундан да келгенди. Алай бла Шолохов уллу жигитлик этгенди – аны ол заманда ёлтюрюп къояргъа боллукълары баям эди. Аны кесини къыйматы эмда хар бири да магъанасына бла болгъан ишлени къыйынлыкъларына кёре тынгылы романнга тенг тауушлукъ дон хапарлары, «Тихий Дон» деген битеу дуниягъа белгили романы не тюрлю революцияланы бла урушланы арталлыда къабыл кёрмеулукдю, ала «Уллу Октябрь социалист революциягъа» неда зулмучулагъа бла къан ичгенлеге къажуа сыйлы къазуаты эселе да. Урушлада, революциялада атасы жашын ёлтюреди, къарындаш къарындашны, къоншу – къоншуну. Ол а адам улуну жашауна чюйре келген ишди, халкълада жюрюмеген затды. Шолохов ма аны юсюнден айтыргъа суйгенди, айталгъан да этгенди. Шолохов, закий жазычу болгъандан сора да, эр жюрекли адамды, кесини халкъыны кертичи жашыды. Бабаевский а оноучулагъа кесин суйдюрюрге бек кюрешгенди, суйдюрген да этгенди. Не затха жетиширге суйген эсе да, жетишгенди. Бизни кесибизни Шолоховларыбыз аз болгъандыла, Бабаевскийлерибиз а кёп болгъандыла, – ол а мени къууандырмагъанды.

Ала, ол Бабаевскийле, бюгюнлюкде бизни, ол заманда башха тюрлю болургъа амалы жокъ эди деп, ийнандырыргъа кюрешгенлеринден не хайыр! Ол ётюрюкдю. Адамны аллында жолла кёпдюле. Кючлю, эр жюрекли, тюз ниетли, таза адамла, аланы санында жазычула да, не залимлени алларында, не заманны аллында тобукъланмагъандыла. Ала залимлени да, заманны да хорлайдыла. Жарсыугъа, дунияда аллай адамла алай кёп туююлдюле. Нек дегенде, ол алай тынч туююлдю. Ол бек къыйынды. Властьны бла заманны жырларын жырлагъан кёп да женгилди эмда хайырлады, ала кюйсюз эселе да, тюзлюкню жолун тутмай эселе да. Ол бек тынчды, бек тапды кесине. Кёпле ол жолну баргъанлары да анданды. Айхай да, биз аланы сёгерге эркин туююлбюз. Ол – хар адамны да кеси ишиди.

Аскер: *Сени «Уллу Малкъар» деген романында быллай зат барды: баш жигит Исмайълны жашы Алим каникулладан сора кеси анда юрфакда окъугъан Петербургга барыргъа къуралады. Атасы жашыны чемоданында окъургъа эркин этилмеген китап табады. Сора атасыны бла жашыны орталарында къаты сёз барады...*

Мухаммед: Ол сёлешу да, быллай тюзюн айтыргъа, башха ызны тутарыкъ болур эди – мен «заманны излеми» кёре жазсам. Заманны излеми кёре – озгъан ёмюрню сексенинчи жыллары Совет властьны хорламлы жыллары эдиле, аны къарыусузлугъун кёргюзтген бир зат да эсленмей эди, революцияны ниетлери бла кюрешген жашы Алим, ма ол кеси халкъны алчы къауумунда болмай жарамазлыгына атасын ийнандырыргъа керек эди, нек дегенде, ол халкъны насыбы ючюн кюреширге керекди, дагъыда

башха аллай затла ючюн. Романда уа кертиси бла да агасы революция ниетле анга – Алимге, арталлыда керексиз, ол угъай да, хаталы затла болгъанларына ийнандырады, ала аны жашауну тюз жолундан ажашдырыргъа, аны жаланда кесин угъай, халкъына да хага келтирирге боллукъдула дегенни айтады Къысха айтханда, революциягъа ким къажау эсе да, ол ийнандырады, хорлагъан да ол этеди.

Аскер: *Да сора, романда баи, тюз сьфатны къурагъан жигитле байлыкълары болгъан бийледиле, «хурметли» ёзденледиле – совет кезиудеги романлада хар заманда да терс сьфатда кёргозтюлюп келген жигитле, терс жигитлени араларында халкъны жарлы къауумундан чыкъгъанла да бардыла. Ала уа халкъны айтхыллыкъ баичыларындан болургъа керек эдиле. Революцияны ниетлери уа керексиз, хаталы затлача кёргозтюледиле. Патчахны Нальчик округга баичылыкъ этген генералы Улуу Малкъарны, Черек ауузуну халкъыны фыйгъамбарыча суратланады. «Улуу Малкъар» роман аллайды. Болсада ол СССР да, Совет власть да сау-саламат, экиси да ключюлей тургъан кезиуде басмаланганды. Ол къалай бла болгъанды? Хучина улун жьыртып, хуртак-хуртак этмей, аякъ тюнге малтамай къалай къойгъандыла?*

Мухаммед: Сени биринчи соруунга жууап береме: ол алай мен алай жазгъаным ючюн болгъанды, алай жазаргъа суйгенме, нек дегенде, чыгъарма ол кезиуну жашау кертилигине игирек келишгенди – ол XIX ёмюрню ахыры эди. Дагъыда ол алай – мен «заманны излемина кёре» угъай, «кесими жюрегими излемина кёре» жазгъаным ючюн болгъанды. Энди уа экинчи соруунга жууап береме. Хучина улуна киши да тиймегенди, аны сылтауу уа – роман малкъар тилде басмаланганды. Тийишли компетент органладан аны бир адам да окъумагъанды. Роман алыкъа да орус тилде басмаланмагъанды. Энди уа, айхай да, не этерге да боллукъду. Жаланда ахча болсун ансы.

Аскер: *Китап басмада уа не айтадыла?*

Мухаммед: Китап басмада, тюзюн айтсам, мен эрттеден да «персона нон гратама» - анда игирек къуллукълада мени артыкъ бек жаратмагъанла ишлейдиле. Ма алайды. Аны да ангъларгъа боллукъду. Адамла адамладыла. Сюедиле, суймейдиле, кёрюп болмайдыла – аз тюрлю зат болмайды. . .

Аскер: *Жазьучу кесини заманыны, кесини халкъыны жашыды дейдиле. Аны къалай ангълайса? Сен, кесинги заманынги, кесинги халкъынги жашыгча, не зат этесе?*

Мухаммед: Биринчиден, хар адам да, жазьучумуду ол неда жазьучу тьойюлмюдю, кесини заманыны, кесини халкъыны жашыды. Сени соруунга жууап халда уа былай атыргъа сюеме: жазьучуну юсюнден сёз баргъанда уа, эштада, заман аны чыгъармачылыгына не тюрлю себеplik этгенини юсюнден айтыргъа керекди – бери бююнню жашауну юсюнден ол «аламат» тема да киреди – жазьучу кесини халкъыны проблемаларын тамамлаугъа, дагъыда аллай башха затлагъа къалай къатышханыны юсюнден.

Мен алай сунама: жазьучу ётюрюк бла кюрешмей, кёзбау этмей, нени юсюнден жазаргъа сюе эсе да, аны юсюнден тюзюн, кертисин жаза эсе – ма олду кесини заманыны, кесини халкъыны жашы. Былай уллудан алып къарагъанда, жазьучу жашауну ариулугъуна, дуния жарыгына, суймекликге,

кишилике бла тазалыкыгъа махтау салыргъа сюеди. Хыянатлыкыны бла ётюрюкню, аманлыкыны бла хыйлалыкыны бедешликни таханына тагъаргъа сюеди. Ол затланы юслеринден а ким айтады – Донну жагъаларындан Михаил Шолохов неда аны биз барыбыз да окъугъан Вильям Сидней Портер, неда барыбыз да билген О’Генри, Кавказдан Мёчиоланы Кязим неда жомакылы Индиядан Рабиндранат Тагор – ким болса да, артыкъ уллу магъананы тутмайды.

Мен, кесими заманымы, кесими халкымы жашыча, не зат этеме? Уллу махтаныр жерим жокъду. Бек башы – тюзлюк, кертилик бла жашаргъа, ётюрюк айтмазгъа, аманлыкыгъа, эки бетлиликге къажау сюелирге кюрешеме, дуняда жарыкылыкъ бла тюзлюк хорларына болушур ючюн. Жерни кесим жашагъан, кесим жюрюген тийречигинде окъуна болсада. Къолумда къалам тутта эсем а, сыйгенимча жазаргъа кюрешеме, заман излегенча, аллегория формада болмай.

Дагъыда бусагъатда кёпле – уллу, гитче да, диннге ал буруп кюрешедиле. Халкыны адеп-къылыкъ жаны бла адетлерини мурдорун дин туттады деп. Мени уа ол зат алай бек къуандырмайды. Адамла бек алгъа бу жашауда кеслерини тийишли жерлерин табаргъа керекдиле, аны ючюн а кёп билерге, кёп зат этерге керекди. Алай эсе уа, окъургъа, билимли болургъа, усталыкыгъа юйренерге керекди. Ол а тынч туююлду. Айхайда, ишлерге керекди. Жаньгуарладан адамланы башхалыкылары – адамланы акъыллары, эслери болгъаныды, алай эсе уа, ала кеслерине керек болгъанын тюз ангылап, билим аладыла, окъугъан, ишлеген да этедиле. Аланы барысы да бу дуняда тап, иги жашар ючюн керек боладыла. Ол дуняда къалай жашарыгъыбызны юсюнден а, баям, ары тышгенибизден сора сагъыш этсек иги болурму эди? Бу дуняда кючюбюзню бошуна къоратып кюрешмей, алайсыз да жашау къысхады, бу дуняда не этерге керек эсе да, аны этерге керекди. Дагъыда битеу динле кеси къыйынлары бла жашагъан, башхалагъа болушхан тюз адамла, къысха айтханда – ахшы адамла жаннетге тышмей къаллыкъ туююлдуле дейдиле. Да сора неди да – ахшы адамла болугъуз, алдамагъыз, урламагъыз, ичги бла кюрешмегиз, аман ишлеге къатышмагъыз – ол дуняда сизге хурмет этерикдиле.

Кертиси бла да ол дуня бар эсе, алайды да урламагъыз, ётюрюк айтмагъыз, аманлыкъ этмегиз, кертичи болугъуз. Алай эсе уа, бек алгъа битеу динлени адам бла байламлы бек баш излемлерин толтурсунла – бу дуняда иги адамла болсунла.

Ма ол заманда хар зат да тап боллукъду!

Биз барыбыз да – Жер юсюнде жашагъанла, аны кюсейбиз.

Аликаланы Владимир кёчюргенди

КЫЙЫН ЗАМАНЫ ЮСЮНДЕН ПОВЕСТЬ

1944 жылны март айында бир ненча сагъатны ичинде туугъан жеринден бир жан да къалмай сибирилген малкъар халкъны бушууун толусунлай кѣргюзталлык чыгъарманы къууаргъа бир заманда да бир адамны да, ол сѣзню дунягъа айтхылык устасы окъуна эсе да, къолундан келлик тѳююддо.

Алай, тенгизни суууну татыуун билир ючюн, айтылычусуча, саулай тенгизни ичер кереклиси жокъду. Малкъар жазыучу, Хучиналаны Мухаммедни повестлерини бла хапарларыны «Кюйсюз заман» («Суровое время») деген жыйымдыгъында 1993 жылда басмаланган «Горькая дорога в рай» деген повести ол китапда малкъар тилде «Кюйсюз заман» деп ол ат бла басмаланган эди, мен ангылагъандан, андан элли жыл алгъа болгъан ишни, адам айтып- айталмазча, битеу палахларын толусунлай кѣз аллынга келтирирге ол тенгизден алынган тамычы окъуна онг берликди. (Повесть 1991 жылда «Литературная Кабардино-Балкария» журналда орус тилде басмаланганды).

Бу артыкъ улуу болмагъан повестьни окъугъан адам бир улуу романны окъугъанча болады. Ол да бошдан тѳююддо – анда малкъар халкъны жашауунда сау ёмюр – бушуууну биринчи жылы иги да къысха формада, алай улуу суратлау кюч бла, ким да ийнанырча, тынгылы кѣргюзтюлгенди. Хау, алайды – сау ёмюр, нек дегенде, жаланда ол бир – 1944 жылда, малкъар халкъны жашауунда алай кѣп затла болгъандыла – ала бир сау ёмюрге оздуруп окъуна тамамлык этерик эдиле. Тынч тѳююл эсе да, мамыр жашау да, сѳймеклик да, уруш да бардыла. Аллай жашау, аны кѣз аллынга келтирирге да къыйынды – бир кезиуну ичинде малкъарлылагъа къажау эки аскер: душманны – немецилени аскери, сора совет аскер чапхандыла. Немецли солдатланы окълары малкъарлыланы фронтлада къыргъандыла, совет солдатланыкъыла уа таулада, туугъан эллеринде. Таулу жашлагъа, айхай да, фронтда тынчыракъ эди – битеу къыралны аскерлери бла бирге Германиягъа къажау уруш эте эдиле, ёлгенле да бирге, саула да бирге эдиле. Бизни жашла анда жаланда эр кишиле, жаш адамла, кючлюле къолларында сауутлары бла улуу къыралны кѣп миллетлерини жашлары бла бирге хорланууну жарсыуун да, хорламны къууанчын сынаи эдиле. Мында таулада уа иш осал эди: къартла, тиширыула бла сабийле сунмай тургъанлай, кеси аскерлерибиз чабарла да, къырырла деп, кишини эсинде болмагъанды. Махтаулу Совет Аскер алагъа къажау фронт ачар деп кишини акъылына келмегенди, айхай да, ала уруш этерге хазырланмагъандыла, сауутлары да болмагъанды. Совет Аскерни таулада малкъарлылагъа чабыуулукъ этген бѣломлери Глашланы эллерине, Саутугъа, Чегет элге бир тюрлю чырмаусуз киргендиле, битеу юйлеге от салгъандыла, алада жашагъанланы барысындан да къыргъандыла, къагъанакъланы, бууаз къатынланы да аямагъанды-

ла. Сау кьалгъан таулуланы уа жесирге алгъандыла. Кёп да сакълатмай, аланы, бирси мингле бла жесирленича, товар вагонлагъа олтурутуп, кьаты кьалауурла салып, кюн чыкьгъан жанына сюргендиле. Жууукъ заманда аладан бир жан да кьалмаз деп, битеу Орта Азиягъа бла Къзахстаннга чачхандыла.

Германия бла уруш бошалгъандан сора аскерчи малкьарлыла – хорлагъанла да, тюзюн айтханда, жесирлеге тергелгендиле. Алай бла аланы да кеси адамларына ашыргъандыла. Орта Азия бла Къзахстан эркин, уллу жерледиле, юйюрлерин – аталарын, аналарын, кьатынларын, сабийлерин кьайда излесинле? Ала сау а болурламы? Ол тюрюлю, дагъыда башха соруулагъа жууапла жокъ эдиле. Алай не этериксе – излерге керек эди. Излегендиле. Ала алыкъа сау эселе, Къзахстанда Иртышны бла Аму-Дарьяны жагъаларында неда Акъмолинскелени кьум аулакьларында, неда Ёзбекистанны мамукъ ёсдюрген жерлеринде, неда Къыргъызстанны шахтачыла жашагъан Къзыл-Къыя шахарында, неда бал туз, чоюн-дюрю ёсдюрген Чюй ёзенлеринде, дагъыда кьайда эселе да кьоргъашин кьазгъан жерледе тапхандыла. Бир жерде да табылмагъан кезиуле да болгъандыла, кьайдан табарыкъ эдиле, ала сау болмасала?

Малкьар халкьны жашаууну жюз жылгъа тенг болгъан ол 1944 жыл деп жюрютюлген бушуулу ёмюрюню юсюнден «Горькая дорога в рай» деген повестьде бек тюз айтылгъанды. Тенгиз сууну бир тамычысы битеу тенгизни сууну кьаллайлыгъын кёргюзтгенича, повестьде ол кюйсюз ачы ёмюрде малкьар халкь сынагъан битеу кьыйынлыкъланы бла азапны Баллиланы юйюрюню кьадарында кёрюрге боллукъду.

Китапда хапар 1944 жылда 7-чи мартда ариу жаз башы кюнде башланады. Черек ауузунда Уллу Малкьар орналгъан таула ичинде тюз жерле. Уруш бизни кьыралны чеклеринден кенгнге – кюн батхан жанына кете барады, таулада тынчлыкъ, ырахатлыкъ тохташа башлагъаннга ушайды. Кертиси уа ырахатлыкьны бла тынчлыкьны сезиу жокъду – сакъ Бойнакъ кёкге кьарап улуйду, бахчада тереклени башларын салкьын тау аязчыкъ кьалтыратады, аланы бутакълары бла юлкюле, не эсе да бир зат сезгенча, тынгысыздыла, бир бирге шыбырдап, хапар айтханчадыла.

Экинчи кюн а танг аласында башланады – ма ол болгъан затла. Ушкок, автомат кьалакъла бла эшиклени занг-занг этдирип, уруш-туйюш, окъ тийген жаралы итлени ачы кьычырыкълары, баулада малланы бирден мёнпюрегенлери, жукъудан аязалмай тургъан тиширыуланы бла сабийлени терк-терк болугъуз! - деп, ашыкьдыргъан солдатланы кьычырыкълары. Сора темир жол вокзал, товарняк, эки яруслу нарлары бла вагонла. Эшелонлада кьум ёзенлени бла боранланы жырып, кьайры эсе да белгисиз кьула тюзлеге баргъан малкьарлылагъа алай бла башланганды, жаннетге элтген ачыулу жол – энди аладан кёбюсю кеслерини акъ башлы жашил тауларын бир заманда да кёрлюк туйюлдюле, сыйлы дин китапада айтылгъаныча, бир тюрюлю терсликлери болмай, хатасыз жоюлгъан адамла уа, ол дуняда, соруу этиле турмай, тюзюнлей жаннетге тюшерикдиле.

1944 жылны жаз башында Баллиланы юйюрлеринде беш адамлары

болгъанды, бир жылдан сора жай айла башланыргъа уа, жаланда биреулен – эскадронну капитаны, орден бла саугъаланнган, 1945 жылда Москвада Къызыл майданда Хорламны парадына къатышхан Баллилананы Батыр къалады. Юйюрлерин излей айлана, ол Къазахстанны Жамбул областында Туркестан – Сибирь темир жолну полустанкаларындан биринде тюшеди. Мында ол къатыны тифден ауруп поездден тюшюрюлгенин андан аргъысы белгисиз болгъанны, къызы да ёлгенин, атасы бла жашы къайры эсе да кетгенлерин биледи. Батырны жюреги къатыны сау болмагъанын сезеди, окъуучу уа, ишни адам ийнанмазча, кертисин биледи – аны ариу Халиматы Къазахстанны север-восток жанында Талды-Къургъанны къум аулакларында ачдан ёлгенин, аны ёлюгю жерге басдырылмай, гылыу чычханла ашагъанларын биледи. Батырны атасы Солтан, жашаудан тюнгюлюп, туудугъун къазахлы юйюрге береди, кеси да Кюнню ызындан Кавказ таба кетеди. Кавказгъа бара, жолда ёлюрме деп къоркъмайды, ол аны Аллахдан ахыр тилеги болады. Ол тилеги толады – аулакда аны бёрюле талайдыла. Атасыны бёрюледен къалгъан сюеклерин жерге басдырып, Батыр къабырны къатында олтурады. Ашхам бола бёрюле чыгъадыла.

«Ма келедиле мени шуёхларым!» - дейди Батыр, кеч къалгъан къонакъларына тюбегенча. Энди аны башына бир зат да кирмейди, бир затны юсюнден да сагъыш этерге суймейди. Ёлюрме деп да къоркъмайды. Нек къоркъады да, неге керекди энди анга бу жашау – атасы да, сабийлери да, суйген Халиматы да жокъ эселе, кимге жарсырыкъды ол энди, ким ючюн къайгъырлыкъды? Неге керекди? Жаланда кесини къарыны ючюнму?! Угъай, энди жашаргъа суймейди, керек туююлдо быллай жашау... Алай эсине жашы тюшеди, аны табаргъа керекди, ол атасын излей болур, аны сакълай болур!

Ма энди жашы эсине тюшюп, Батыр бу къум аулакылада кесин телесине жояргъа жарамгъанын ангылайды, ол жашаргъа керекди, ол жашына керекди, аны келирин жашы сакълайды. Угъай, ёлюрге жарарыкъ туююлдо, жашар ючюн кюреширге керекди, бёрю жыйын бла сермеширик эсе да.

Повесть алай бошалады, ёзенде бёрюле бла кесинлей къалгъан Батырны жашауна окъуучу тынгысыз эсе да, алай ол Батыр ёлмезлигине, кесин сакълаяллыгына ийнаналды.

Чыгъарма шатык, ангылашыныулу тил бла жазылгъанды, анда эсде къалырча сыфатла, символикалы сурагъла кёпдюле. Сёз ючюн, Батыр атасын излейди. Ёзенде, ол солургъа олтургъан, суучукъ баргъан жерден узакъ болмай, саламны фоткусу салынып, къол бла этилген чий кирпичден ишленнген эски юйню оюлгъан къабыргъалары кёрюнедиле. Батыр къабыргъаны къатына келип, аны къол аязы бла сылайды, ташчыкъла, юзмезчике кёрюнедиле, ала къол аязы тырнайдыла. Жауун топуракъны жуады, ташчыкъла, юзмезчикле да ачыладыла, сора ала энди жауун жауса, бир бири ызындан жерге тюшерикдиле, чий кирпичден этилген къабыргъа алай бла жокъ боллукъду, ол да ёллюкю. Акъылында Батыр кесини зорлукъ, артыкълыкъ сынап, къыстала айланнган къый-

ынлы халкъын бу эски къабыргъа бла тенгледиреди – бу къабыргъача, аны халкъына да къыйын заманла келгендиле, кюнден-кюннге аланы къурута, жокъ эте баргъан суху желледен бла жауунладан бир киши да къорууларыкъ туююлдю. Къабыргъадан ташчыкъла бла юзmezчикле, халкъдан а – адамла къуруй барадыла. Батыр, бармагъы бла тийип, ташчыкъны кымылдатады, сора былай сагъыш этеди: «Бу уа, эштада, мен кесим болурма...»

Кюйсюз заман, осал сагъышла.

Повестъни окъуп, малкъар халкъны къыйын къадарыны юсюнден тюзюню бла кергисини бир кесекчигин билип, окъуучу бу халкъгъа хурмет этмей болалмайды. Адамланы жүреклеринде башха халкълагъа хурмет этиуню сезимин къозгъамакълыкъ – чынтты адабиятны бек уллу, бек магъаналы жетишими – ма олду. Бу да кертиди да: Жер планетаны патчахлыкъ тахы – сыйлы бёркю – адамды, адам улуду, аны башында, жомакъладача, сейир тамашалыкъ, ариулукълары болгъан да халкъладыла. Аланы хар бирини да кесини ариулугъу, ётхемлиги, огъурлулугъу бардыла. Аладан бири болмай къалса окъуна – битеу жерни ариулугъу мутхузланырыкъды, аны ётхемлиги, огъурлулугъу да азайырыкъды. Алай этерге жарарыкъ туююлдю. Аны ангылагъан адамланы жүреклеринде кеслерини башха халкъладан жаратылгъан къарындашлары бла эгечлерин кёрюп болмаулукъ сезимлерине жер табыллыкъ туююлдю, табылгъан угъай да, ала бла сёлешгенине, бирге болгъанына жангы ариулукъну, жангы адамланы кёргенине, ниет байлыкъны сезгенине къууанырыкъды.

Алайды да, бир халкъны къыйын къадарын билиу бла битеу халкъланы, Жерни битеу адамларыны биригиюлуклерини байламлыкълары тохташдырыладыла. Хучиналаны Мухаммедни «Горькая дорога в рай» деген повестин окъугъан адам аллай акъылгъа келмей амалы жокъду.

«Советская молодёжь» газетни 1994 жылда 6-чы майда чыкгъан номеринден алынып басмаланнганды.

Аликаланы Владимир кёчюргенди

1993 жылда Хучиналаны Мухаммедни бу чыгъармасыны ал сёзюн мен «Минги Тау» (1993, № 2) журналда басмалагъан эдим, окъуучулары кёллерин бу затха алгъадан ачар мурат бла, поэманы басмаланырын хар бири да сакълап турурча (басма иште аллай төре барды да – анонс деп). Ызы бла поэманы толусунлай басмалар акъылым бар эди. Бир-бир шуёхланы «ахшылыкъларындан», аллай амалым сыйырылып, ол мура-тымы да болдуралмай къалдым... Мени ызымдан «Минги Таугъа» келген адамда поэманы магъанасын ангылар анг табылмады. Жумуртхада тюк излегенча этди. Ма алай бла поэма 17 жылгъа артха атылды. Ма энди ол чыгъарма жангыдан мени аллыма келип турады. Аны жазгъан Хучиналаны Мухаммед мени оюмуу жангыдан сурады. Мен аны поэмасын энтта бир кере сагъайып окъудум. Ол онжети жылны ичинде Мухаммед поэмасын иги да тюрлендиргенди, къошхан-къоратхан жерлери да барды. Тилин, хатын игилендиргенди. Алай болмай амалы да жокъ эди – чынтты жазычу, назмучу, жазгъан заты къолундан учуруп, дунягъа – жашаугъа ашырып ийгинчи, тюрлендиргенлей, жангыртханлай да турады. Бирле уа – «жашаугъа» ашыргъандан сора да къоймайдыла ол төрелерин... Ол да ёсююню бир шартыды.

Поэма бир 700-800 жыл мындан алгъа халкъыбызны юсюнде болуп кетген ишлени юсюнден хапарлайды. Мухаммед тарыхчыды да, андан сора да – жазычу, назмучу фахмусу барды да, андан сора да – халкъыны тарыхына, къылыгына, халына, адетине-тёресине сейири уллуду да, бек башы уа – къажымай ишлей билгени, билимни тохтамай къазгъаны – аны бу илишанлары анга кюч-къарыу бередила – миллетибизни озгъан заманларыны юсюнден тынгылы сёз айтыргъа да, сёзюне ийнандырыргъа да. Ийнанмазгъа да амал къалмай къалады – аллай бир чурумчсуз, шарт шагъатлыкъланы, юлгюлени табады.

Мухаммедге дери Мызыланы Исмайыл эди алай: тарыхны, шартланы тохтамай къазгъан, къумну, къууну къаза кетип, анда – теренде суусабынгы, кёлюнгю къандыргъан земзем суула табычу.

Миллетингде аллай адамла болгъаны – уллу насыпды.

Мухаммед бла арабыз хар заманда да чууакълай да турмагъанды. Адам кёп жылланы бир жерде ишлей, бирча жумуш бла кюреше тургъан дуняда, къарын къарыннга да гъурулдайды дегенча, болсада мен бу ал сёзю Мухаммедге къууанып жазама – кертилиги, тюзлюгю ючюн, бирде жангылгъанын ангылап, тюзете билгени ючюн да. «Мен айтханлай» деп къоймай, уллуну, гитчени сёзюне да, тынгылай, ангылай, андан тюз оюм чыгъара да билгени ючюн.

Керти ишге билеклик этгени ючюн.

Мен Мухаммедни китапларын къалам бла окъургъа суюючюме.

Биз, кърачай-малкъар миллети, къачан эсе да уллу къыраллыкъ жүрютген халкъ болгъаныбызны, тарыхны эсге алмай къойсакъ окъуна, тилибиз, жомакъларыбыз, нарт таурухларыбыз, эски жырларыбыз, адетибиз-тёребиз айтып турады. Болсада, халкъыбызны бурунгу жаша-

уундан хапарлагъан суратлау чыгъармаларыбыз, поэмаларыбыз жокъну орнундадыла.

Баям, бу затдан да оюм этип, неда аны алайлыгъы сездирипми, огъесе жюреги жазычулукъ ишге тартдыргъаныны юсюне тарыхчы да болгъаны женгипми – Хучиналаны Мухаммед бурунгу аланланы юслеринден тарых поэма жазгъанды. Бурунгу аланла уа кимле болгъанлары, «алан» деп бир бирибизге не себепден сѐлешгенибиз, къарачай-малкъар миллетине да бурундан хоншулары алан деп нек айтханлары шарт ачыла барады. Поэманы окъугъан кеси багъа бичер.

Мухаммедге айтырым а – къаламынгы тымы таркъаймасын!

А. БЕГИЙ УЛУ

ХУЧИНАЛАНЫ Мухаммед

АЛАНЛА ТАУРУХУ

Дастан

*Дунияда кѐрмеген къыйынлыгъы къалмагъанда да,
жашау тамырын сакъляялгъан халкъымы
уллудугъуна атайма*

АЛ СѐЗ

неда бу таурухда айтылгъан ишледен
сора 750 жыл ътюд, бир алан кишини
жюрек къыйыныны хапары.

Айтама, кѐллом тола
Алан халкъны хапарын, –
Аны инсанларыны
Кѐрген къыйынлыкъларын.
Бир бирле бек ъчдюле
Болмагъанны табаргъа,
Кѐз къаратхан затларын
Беллерине тагъаргъа.
Кѐп туююдю саныбыз,
Азды алимлерибиз,
Не болса да, бизни да
Барды туугъан жерибиз.
Багъалыды алтындан
Аны ташы, сууу да –
Ол суймеклик жашайды
Жюрекледе сууумай.

Халкъ биледи тарыхын –
Тауун, тюзюн, чегин да...
Кѐзбаугъа, не алдаугъа
Бермез ол бир чѐбюн да!
«Бу гитче халкъ неди?!» – деп,
Тюртдюм этмесин киши.
Алкъа аз адам чыкъмаз
Баям этерча ишни.
Акъ затха къара жамау
Салып кюрешгенлени
Этерле барын ачыкъ –
Хаух чалы эшгенлени.
Ол заманда айтырла
Бир ауздан алимле:
«Бу шартланы кѐрмеген
Биз таза да залимле!»

Эки таулу бир бирге
«Алан» деп бош айтмайла.
Бу атларын ёмюрден
Бери да бир атмайла.

Алайды да, айтайым, –
Айталмасам да барын, –
Бурунладан жашагъан
Алан халкъны хапарын.

АЛАН КЪЫРАЛЫНА
ТЫШЫНДАН КЪОРКЪУУ ТЮШЮП
БАШЛАГЪАНЫНЫ ХАПАРЫ

Чинг алгъын хапарымы
Таулан бийден башлайым,
Ол не адам болгъанын
Къысха айтып бошайым.
Къыпчакъ, Албан жанында
Кёп жерлеге танылгъан,
Халкъгъа керек кюнледе
Батырлыгъы табылгъан,
Биреуню байлыгъына
Зарланып къарамагъан,
Халал ашны болмаса,
Харамны унамагъан, –
Аллай жигит эр эди,
Атасыча бир эди.

«Таулан бийни атасы
Озгъур бий!» – деп айтылгъан,
Къартлыкъ келип жыкыгъынчы,
Жыгъылмады атындан.
Адамлыгъы, сыйы да
Сыйлы эди алтындан.
Албан, Алан журтлада
Айтылгъан бир эр эди,
Кеси да Тохтар ханнга
Бир керти нёгер эди.
Тёшек болуп тюшгюнчю,
Ат белинден тюшмеди,
Ауруу аман онглады,
Къазауат а ишми эди!
Ма алай, жашай-жашай,
Саулугъу, кючю кетди,
Ичер сууун тауусду,
Ауушур кюню жетди.

Шуёхун былай кёрюп,
Жарсыды Тохтар хан бек.
– Да, – деди, – Тохтар ханым,

Энди бир бирни кёрмек.
– Эй, Озгъур къарнашым,
Этегинге къор башым,
Жюрек жара саласа –
Быллай къыйын заманда
Мени кююп бараса.
Ант этгенек экибиз
Атмазгъа деп бир бирни.
Бузмазгъа антыбызны,
Жашасакъ да ёмюрню.
Эй, сабыр эт бир кесек,
Мени кююп кетме да!
Ол дуняда жолукъсакъ,
Къарарса не бет бла?
Озгъур бий къарыусуздан
Тёшекден къобалмады.
Тохтар-ханнга тийишли
Хурметин эталмады.
Кётюрюп башын ёрге,
Къобаргъа да кюрешди.
Болмады. Терен солуп,
Ауур-ауур сёлешди:
– Биз этген антыбызны
Бузады деп къарама,
Кёп ахшы муратыма
Жетишалмай барама.
Амал жокъду къадаргъа,
Буйругъуна бойсунмай.
Таукел эт, антлы тенгим,
Ёнгелеме, хорсунма.
Толтурмагъан затымы
Ол дуняда төлерме.
Мен бузмайма антымы,
Антым ючюн ёлеме.
Артымда къалгъан тенгим,
Ыразыма мен санга.
Менден заран жетмеди

Алан болуп инсаннга.
Душманларыбыздыла –
Менден заран кѳргенле,
Кѳп хыйлалыкъла этип,
Бизге хата сюргенле.
Не болсада, акъылым
Шѳндю башха затдады,
Айып этме, айтайым –
Ёсюп келген зашдады.
Къатынгдан кетермей тут, –
Аны осуят этеме.
Санга билек болур деп.
Ийнанганлай кетеме...

Озгурну осуятын
Тохтар къаты сакълады,
Аны жашы Тауланнга
Ариу кѳзден къарады.
Келтирип арбазына,
Жашына нѳгер этди.
Ол да ёсдю, айныды,
Хайт деген чагъы жетди.
Таулан болду аллай жаш –
Нарат терекге ушаш,
Жыйырма жылы толду,
Аллайын дер жаш болду!
Тохтарны жашы Темир –
Да ушайды темирге, –
Эки къарындаш кибик,
Алайдыла бир бирге.

Кюнлени бир кюнюнде,
Таулан уудан келгенде,
Тохтар бий жашха айтды:
– Эй балам, уудан къайтдынг,
Уу дегенинг – жашлыкъды,
Сен эр киши болганса,
Мен бир жумуш буюрсам,
Анга къалай къарарса?
– Мени жаным сау къадар, –
Деди Таулан Тохтаргъа, –
Сен буюргъан жумушну
Салмам бир да болжалгъа.
– Айтмасанг да билеме, –
Деди Тохтар уланнга.
Сора, тынглы айтып,
Тюшондюрдю ол анга:

– Хапарла жюриюдюле
Бир палах чыкъгъанды деп,
Бухара, Хорасаннга
Жау чериу чапханды деп.
Кюйдюрюп алгъанды деп,
Теркдиле деп, жел кибик,
Ол ишлени этгенле,
Кеслерин сакълатмай кѳп,
Жер жерлеге жетгенле.
Татар-хатар дейдиле
Ол учхун да жаулагъа,
Ала бери жетселе,
Къыйын тюшер таулагъа.
Ай, аман хапар керти
Болуучуду дейдиле.
Бизге да бу тау жерде
Кѳпле тиш билейдиле.
Жаным боллукъ сен мени,
Сенсе уланлыкъ этер.
Къыпчакъгъа барып, манга
Бир туура хапар келтир.
Иш анга жетер болса,
Къутхарыр бизни бирлик.
Жау бла бетлешгенде,
Къыпчакъ этер билеклик.
Таулан быллай хапаргъа
Тамаша-сейир этди,
Къайгъылы халда эди
Тохтар ханыны бети.
Айтды Таулан Тохтаргъа:
– Ханым ючюн ёлейим,
Эрляй Къыпчакъгъа барып,
Хапар алып келейим.

Бир ыйыкъ да озгунчу,
Таулан хапар келтирди.
Тохтар ханнга баш уруп,
Халны толу билдирди:

– Къыпчакъла биледиле
Бу жюриюген хапарны,
Кече-кюн этедиле
Къорууланыр мадарны.
Къыпчакъ ханы Жумдурай
Кѳп аскерле жыйгъанды,
Не этерге билмейин,
Башы хайран болгъанды.

Ол сени адамынга
 Бек кѳууанып тѳубеди,
 Этген мадарларына
 Сенден хапар тиледи.
 Кѳабыл кѳрсенг сен аны:
 Бош оздурмай заманны,
 Кѳыпчакъ ханы Жумдурай
 Атланыр аскер бла,
 Ёзен толу эр бла.
 Алан, кѳыпчакъ аскерле
 Бир болуп сѳелселе,
 Не кѳоркѳуу журтубузгѳа,
 Кѳоркѳмагъанла – келсинле!

Тауланни хапарына
 Хан эс буруп тынгылап,
 Сора айтды Тауланнга,
 Ишни барын ангылап.
 – Да, – деди, – болабыз биз
 Барыбыз кѳарындашла,

Бир болгъанды жерибиз,
 Кѳалыубаладан башлап.
 Бар да сен артха кѳайтып,
 Ангылат аны айтып:
 Аскерин алып, бери
 Терк жетсин дегенди де,
 Жау киргинчиннге дери.
 Мен да Алан журтунда
 Аскерими кѳурайым,
 Жумдурай хан жетгинчи,
 Хазыр бола турайым.
 Барыбыз да бир болуп,
 Кѳоруюкъ журтубузну,
 Болушсун бизге Тейри,
 Онгарсын жолубузну!
 – Болсун! – деп, жууап берип,
 Таулан жеринден турду,
 Акѳтуягѳына минип,
 Жолун ёзеннге бурду.

ТАУЛАН БИЙНИ ТАР ЖОЛ БАШЫНДА ТАТАРЛЫЛА БЛА УРУШ ЭТГЕНИНИ ХАПАРЫ

Кѳп жумушла этилип,
 Ай жангырып, ай толду,
 Татарны Тау артына
 Келгени баям болду.
 Алан халкѳы кѳозгъалды,
 Сезип уллу палахны,
 Кими алды кѳылычын,
 Кими алды садахын.
 Батырлары, бийлери
 Оноулашдыла бирге –
 Тохтар ханнга, сый берип,
 Аскер башчы этерге.
 Тогъуз минг аскер бла
 Тохтар чыкъды кѳаладан,
 Айтылгъан жерге жетди,
 Юч кюн кетип арадан.
 Кѳп жюз чатыр салдырды,
 Аскерге болур кибик,
 Ырмах болгъан аскери
 Ырахат солур кибик...

Танг эрттен туруп, Таулан
 Кѳарады тѳгерекеге –
 Кѳудурет ариулугъу
 Асыу бола жюрекеге.
 Турадыла акъ таула,
 Кѳамата кѳзлеринги.
 Жылтырай тѳппелери,
 Чакъыра кеслерине.
 «Туурадан кѳарагъанда,
 Жууукъдача кѳрѳуне,
 Башласанг а бир барып...» –
 Деп келеди кѳљуне.
 Бек сѳюеди тауланы
 Керти да жюрегинден.
 Сѳюедиле Тауланни
 Таула да сабийликден.
 Аз чыкѳмагъанды ыраннга,
 Санын, чархын арытып,
 Айланнганды кѳп кере,
 Тауун, ташын жаратып...

Таулан былай тургъанлай
Тегерегине багъып,
«Тохтар чакъырады!» – деп,
Биреулен келди чабып.
Ашыгъып жетди Таулан
Тохтарны чатырына.
Хан къысха ангълатды
Тюшгенин чакъырыргъа:
– Жюз жыйырма бардыла
Ма бу жигит уланла,
Керек кюн тулпардыла –
Ышангылы аланла.
Жол салып жюрюгюз сиз
Тар жол башы ауушха,
Бек сакъ болуп къарагъыз
Тегерекде турмушха.
Душман зат эслесегиз,
Урушургъа кирмегиз,
Кесигизни сездирмей,
Къайтып артха келигиз,
– Этилир, – деп, – сен айтхан! –
Секирип минип атха,
Атланган эди Таулан,
Ызындан да – уланла.
Экинчи кюн, тюш бола,
Ыфчыкга жетишдиле,
Бир ышыкъ жерни сайлап,
Атларындан тюшдюле.

Эрттен бла, кюн тийип,
Тегерекни сагъайтды,
Къозгъалды сакъчы жыйын
Таулан алагъа айтды:
– Хей, тенглерим-жолдашла,
Кеп жюрюдюк, жол ташлай,
Душман къайдан келирин,
Душман къалай ёлюрюн
Сынчыкълайыкъ, билейик,
Ёрге чыгъып барайыкъ,
Энишге тюшюп къарайыкъ,
Кёрюп, билип къалайыкъ.
Мен барама деп бири,
Мен барама деп бири,
Бири биринден тири,
Ётгюрле, чыдамлыла.
Жыйырма беш жигитни
Айырып чыгъардыла.

Эрбол деген жигитге
Айтды Таулан
Сен бол жыйын башчысы,
Тегерекни сынчыкълап,
Бир шарт хапар билгенлей,
Не бар, не жокъ – кёргенлей,
Терк къайтырса ызынга.

Таулан айтды Эрболгъа
– Уланла башчысына:
Терк къайтырса артынга,
Биз ингирге сакълайбыз
Сизни келиригизни,
Иш не халда болса да,
Атмай бир биригизни,

– Сен айтхан этилир! – деп,
Эрбол минди атына,
Негерлерни бары да
Хазырдыла къатында.
Былагъа къарайым деп,
Таулан бир ташха минди,
Тёбентин ёрлеп келген
Бир талай атлы кёрдю,
– Бизге бир иш чыкъды! – деп
Айтды Таулан жашлагъа, –
Сауут-саба хазырлап,
Минигиз, – деп, – атлагъа!
Бары да хазыр болуп
Атларына миндиле,
Эрболгъа жетип келе
Кеп душманны кёрдюле,
Таулан къылычын алып,
Алгъа кеси атылды,
– Тейри бизге болушсун,
Хайдагъыз! – деп къычырды.
Кеп мычымай аланла
Жол бурушха жетдиле.
Былайда Эрболланы
Уруш эте кёрдюле.

Аскерни эки жырып,
Таулан кирди ортагъа,
Ол эследи – Эрболну
Душман алып арагъа,
– Хей, итле! – деп къычырып,

Кесин атды алгъа.
 Къан-къазауат этди ол
 Шуёхун кьутхарыргъа.
 Арсланла кибик, бирден
 Секирдиле аланла,
 Быланы эслегенде,
 Бек къоркъдула душманла.
 Къоркъсала да, амал жокъ,
 Онлары жокъ къачаргъа –
 Тёгереди бек болуп,
 Къая болуп, жар болуп.
 Къысылгъандыла таргъа.
 Артдан артха келгенле,
 Къошулалмай урушха,
 Къычырыкъ-хахай этип,
 Мадарлары жокъ башха.

Бу халда уруш эте,
 Кёк тумандан къаралды,
 Элия жауун уруп,
 Араларын айырды.
 Ма, къычырды бир душман,
 Баям, болур тамата:
 – Магъанасыз ишди бу,
 Бурулугъуз, – деп, – артха!
 Таулан, аскерин тыйып,
 Душманны кетме къойду,
 Ким жаралы, ким сау деп,
 Жолдашларын ол сорду.
 Жигитлени бешиси
 Сермешде ёлгенелле,
 Дагъыда тогъуз
 Жаралы болгъан элле.

Аууш башына къайтып,
 От этип, жылындыла,
 Жаралылары байлап,
 Тынчайтып жатдырдыла...

Экинчи кюн, кёк жарып,
 Бир алапат кюн тийди.
 Таулан сёюнсюп, къарап,
 Анга саламын ийди.
 Кёлюн берип Тейриге,
 Этди ол кёп алгъышла,
 Сенсе, деп, къарыу берген
 Тенглерими барына.
 Алда боллукъ ишлени
 Жашлыгъындан билмеген,
 Келлик къыйынлыкъланы
 Былайда эслемеген.
 Эрбол Тауланни кёрюп,
 Барды аны къатына,
 Жанымы сакъладынг деп,
 Айтды ол кёп алгъышла.
 – Хей, къарындашым, Эрбол!
 Къазауатла жолунда
 Тамбла мени жаным
 Болур сени къолунгда.
 Къарындаш къарындашха
 Болушхан сейирмиди?!
 Керек кюнде билеклик
 Эталмаз эр – эрмиди?!
 Алайсыз жашау деген
 Татыусуз болур эди,
 Алан халкъны тамыры
 Замансыз къурур эди.
 Эсингде тут ол затны, –
 Деди Таулан Эрболгъа. –
 Хайда, тиз уланланы,
 Энди чыгъайыкъ жолгъа.

Биз борчубузну этдик –
 Душманны билдик сырын,
 Айттайыкъ Тохтар-ханнга
 Кёргенибизни барын.

АЛАН, КЪЫПЧАКЪ АСКЕРЛЕНИ БАШЧЫЛАРЫНЫ КЕНГЕШЛЕРИНИ ХАПАРЫ

Ингир ашхам заманда
 Таулан ызына къайтды.
 Кёрген, билген тасхасын
 Ханына тизип айтды.
 Тохтар, Жумдурай ханла

Мингбашланы жыйдыла.
 – Акъылыгъыз къалайды,
 Не дейсиз? – деп, сордула.
 Къарай деген бир батыр –
 Алан бийледен бири,

Эки ханнга айланып:
– Онг берсин, – деди, – Тейри!
– Бизден жигит жокъ сунуп,
Керексиз махтанмайыкъ,
Женгиллик этип, уруп,
Артындан ахтынмайыкъ!
Дунияны жамлап келген
Ол душман туююлмюдю?
Анга кылыч кетюрюп,
Ким кьалды бюгюлмейин?
Сунмагыз кьоркьуп айтхан –
Не болса да ол затха
Уллу келлю болмайыкъ!
Хорлансакъ, болур айып.
Ансы кьолумда болгъан
Жигитлени хар бири
Аслан кибик сермешир,
Ийнаныгыз сиз, Тейри.
Мени жаным сау кьадар,
Ичлеринде болурма –
Аланлагъа кёл берип,
Алларында барырма.

Мен айтханны этсегиз,
Жиберейик адамла –
Этсинле бар мадарны
Кыпчакъ, минчакъ аланла.
Элчиле жюрюсюнле
Журтлагъа, кьалалагъа,
Керекди деп жангыдан
Аскерле кьурамагъа.

Кыпчакъ батыры Къачмаз
Жеринден туруп эди:
– Быллай бир кьоркьурча биз,
Кимдиле была?! – деди.–
Биринчи керемиди
Келгени душман бизге?
Биринчи керемиди
Къачары кьула тюзге?
Ол татар дегенигиз –
Ол да аллай бир болур!
Туююлсе ахшы кюйде,
Келгенича, тек кьурур.
Мусук деген бир батыр
Жеринден турду сабыр:

– Эй Тохтар бий, ай, ханым,
Къачмаз бекни айтханын
Жаратмадым мен, – деди, –
Душман келсе – багыш* жокъ,
Арсар болгъан сагыш жокъ,
Алгъа ургъан болмаса!
Анга, бийим, хомуса? –
Кыпчакъ халкъны ийнагы
Мусук айтды биягы:
Батыр киши жукъламаз,
Этген иши жукъармаз,
Жау киргенди юйюме,
Татлы жашау кюйюме,
Бирден болуп кьобайыкъ,
Жерибизден кьууайыкъ!
Жанын алып жан бла,
Къанны да биз къан бла,
Арсар болмай, жууайыкъ!

Душман кючлю болгъанын,
Кёл жерлени алгъанын,
Алан, кыпчакъ халкълагъа
Уллу кьоркьуу салгъанын –
Барын билип турабыз,
Сора «нек?» деп сорабыз!
Айыуну кесин кёре,
Ызын ызлай турабыз!
Жау келсе – тыймакъ керек,
Эр барын жыймакъ керек!
– Тюздю! – деп, Къарай батыр, –
Кьолунда сауут тутар
Бир инсан да кьалмасын,
Къарт-жаш деп да болмасын!
Кыпчачгы, аланлары да,
Жумдурукъ болуп, бары да
Душманнга чыкьмакъ керек.
Жек башын чапмакъ керек!

Кыпчакъ ханы Жумдурай
Мусукга терс къарады,
Аны масхара этип,
Айтды бир сёз арада:
– Халкъда хапар жюрююдю,
Мусук – батыр жашды деп,
Халкъгъа керек кюнледе
Сау аскерге башды деп.

Къарайны да таныйбыз,
 Атын эшите турабыз.
 Керти батырласыз да,
 «Нек?» деп андан сорабыз.
 Алай бюгюн мен сизни –
 Къыпчакъ, алан халкъланы
 Айтхылыкъ батырларын
 Таныйалмай турама.
 «Нек?» деп мен да сорама.
 Ауаралыкъ, арсарлыкъ
 Сёзюгюзде эшитеме,
 Ийнаналмай ол затха,
 Мен бек сейир этеме.
 Урушха чыкъгъан батыр
 Таукел болургъа керек,
 Ма ол халны юлгюсюн
 Кёргюзтеди Къачмаз-бек.
 Мени сартым, – дейди хан, –
 Биз бошуна къоркъабыз,
 Эки аскер, бириксек,
 Жауну белин къыркъарбыз.
 Андан сора жаз келип,
 Жерге къууат салгъанды,
 Къою, къозусу юйреп,
 Жайлыкъ малдан толгъанды.
 Аланлада да иш кёп –
 Керек сабан сюрюрге,
 Жангы аскер къуаргъа
 Къыйын тюшер юйюрге...
 Бир кёрейик согъушуп
 Татарлыны къаруун,
 Андан сора этербиз
 Къалгъан ишни саруун.
 Къалгъан къыпчакъ батырла:
 –Тюздю! – деп къатладыла. –
 Къарыуубуз жетер! – деп,
 Хан таба атладыла.
 Тынглайды Тохтар хан,
 Эси кёпге бёлуне,
 Аз тюрлю зат келмейди
 Бу чакъда аны кёлуне.
 Къарайны, Мусукну да
 Тюзлюклерин кёреди,
 Халкъ юсюнден быланы
 Сагъылшарын биледи.
 Билсе да, англайды:

Жумдурай-хан тюрленмез,
 Жангы аскер къуаргъа,
 Жалынсанг да, тирилмез.
 Ол затланы юсюнден
 Къаты оюм этеди,
 Палахдан халкъны жакълар
 Сагъышлагъа кетеди.
 Къайгъысын сездирмезге,
 Хан кенгешге къайтады.
 Сёзюню ахырында
 Жарыкъ кёллю айтады:
 – Тейри берген къадардан
 Бир киши къутулалмаз!
 Ортабызда, арада
 Даулаш чыгъып жарамаз.
 Жаудан къачып къутулгъан
 Ким кёргенди дуняда?
 Халкъ ишине тутулгъан –
 Ол болады бий, адам!
 Ол затны эсге алып,
 Таукел болуп къалайыкъ.
 Келген жауну хорларгъа
 Бар кючню да салайыкъ.
 Хоу, къалгъанбыз кечирек
 Жангы аскер къуаргъа,
 Тюз айтады Жумдурай,
 Кёзю, сёзю жылтырай:
 Сакъ болайыкъ къыралгъа.
 Аскер жыярыбызны
 Сакълап турмаз жауубуз.
 Керек болса, халкъ ючюн
 Къор болур да жаныбыз.
 Къыпчакъ, алан халкъланы
 Сиз батыр уланлары,
 Халкъын, жерин къорургъа –
 Эр болуп туугъанлары!
 Жау табасы болгъандан
 Сакъласын бизни Тейри!
 Малтатмабыз душманнга
 Ата-бабала жерин!
 Бет этмез адамсыз деп,
 Душман бери юрюлсе.
 Къатын, къыз, эгеч – бары
 Жесир болуп сюрюлсе,
 Жау алса жерибизни...
 Ай, андан эсе бизни

Ёлгенибиз кёп да иги,
Кёчмез бизге Кёкдеги!
Къара кюнле келирле
Ёзенлеге, таулагъа –
Душманла ие болуп
Ёлгенлеге, саулагъа.
Быллай кюнле келмезле,

Хайт деп тизилсег а биз.
Сизсиз аны сакъларыкъ –
Алан, къыпчакъ халкъы – сиз!
Сиз, мени арсланларым,
Аскерлеге барыгъыз,
Бу мен айтхан сёзлени
Эслерине салыгъыз.

АЛАН ХАНЫ ТОХТАРНЫ
КЪАРАЙ-БАТЫРГЪА БУЮРГЪАН ЖУМУШУНУ
ХАПАРЫ

Тохтар хан чатырындан,
Атлап, тышына чыкъды,
Темир бла Тауланни
Сёлеше туруп тапды.
Быланы бирге кёрюп,
Тохтар-хан бек къуанды,
Бара-барып къолларын
Умбашларына салды.
Айтды: – Озгъур бий бла
Биз да былай болуучек,
Бир къабын гыржын болса,
Арабызгъа салуучек,
Бир бирибизни табып,
Къарындаш излемедик,
Биз да ол шуёхлукъну
Бир алдаугъа бермедик.
Бир киши да билмейди
Боллукъ затланы алдан,
Керти шуёхлукъ игиди
Сау дуня байлыгъындан.
Ырахат жашау кетип,
Къаугъалы заман болду.
Дуня къарангы болуп,
Мынафыкъладан толду.
Быллай аман заманда
Шуёхлукъ бек керекди –
Минг кере кёп къарыуну
Ийнансагъыз, берликди!
Мен къарт болдум, къарыусуз,
Агъаргъанды сакъалым.
Не кюн келир сизге деп,
Ол затдады акъылым.
Тамбла боллукъ затны

Бюгюн биз билялмайбыз,
Не сейир, не тамаша –
Аны эс эталмайбыз!
Арта хахай этебиз,
Билсием деп, боллугъун.
Бек иги сезгенликге
Ол затны алдаулугъун.
Мен да былай болмайым
Тамблагъы кюнюмде –
Шёндю айтып къояйым
Болгъан затны кёлюмде:
Къыйын, тынчлыкъ болса да,
Бир бирни унутмагъыз,
Халкъ аллында бетигизни
Бир зат ючюн жоймагъыз!
Ханла, бийле бары да
Ала – алмаладыла,
Увахты жетип келсе –
Терекден агъадыла.
Жалан да терек туруп
Жыл сайын жашнай-жашнай.
Халкъ да анга ушайды
Жашау кючю таркъаймай.
Халкъдан айырылгъан а
Сыннган бутакъгъа ушайд,
Минг жылны жашаса да –
Насып кырдыгын татмайд!
Мен кёп сёлешдим сизге,
Айтырымы айталмай,
Акъылымда болгъаннга
Тийишли сёз табалмай.
Бек алгъа айтыр сёзюм
Унутулуп къалгъанды,

Экигизни кѳргенде,
 Жюрегим кенг болгъанды.
 Экигиз да терк барып,
 Къарайны чакъырыгъыз,
 Аны аллына салыргъа
 Бир тепшек мажарыгъыз! –
 Жашланы жолгъа салып,
 Тохтар чатыргъа кирди,
 Бираз замандан сора
 Къарай-бий бери келди.
 – Кел, къардашым, – деп,
 Тохтар-хан жарыкъ болду.
 Къарай ыспас да этип,
 Хан къатында олтурду.
 Алан батыры Къарай
 Болгъан хурметли киши,
 Тукъуму сыйлы кѳрген,
 Алгъа баргъан хар иши.
 Тохтар да бу адамны
 Ненча да кѳп жаратхан,
 Не иште жолукъса да,
 Терен акъылын тапхан.
 – Сен айтхан акъылланы, –
 Деди Тохтар Къарайгъа, –
 Биз, не бек кюрешсек да,
 Бералмакъ Жумдурайгъа.
 Ол да бек сюе болур
 Душманны хорланырын,
 Аланланы къолундан
 Къалмайын къырылырын!
 Ол алып келген аскер
 Бир алты минг болады,
 Ол иш бизге саугъагъа
 Этилинген сунады.
 Башха къыпчакъ ханлары
 Бизге жардам болмайла,
 Уллу палах келед деп,
 Эслерине алмайла.
 Бу хапар узакъ болур
 Айтып турсакъ хар нени,
 Башха жумушха деп,
 Чакъыргъанма мен сени.
 – Сен буюргъан жумушну, –
 Деди Къарай Тохтаргъа, –
 Тѳрт саным сау къадарда
 Салмам бир да болжалгъа!

Тохтар, туруп жеринден,
 Къарайны къучакълады,
 Уллу ыспас да этип,
 Быллай сѳзлени айтды:
 – Хей, къардашым, – деди ол, –
 Келген къыйын заманла!
 Ишибиз онгарылмаз
 Бирикмесек аланла.
 Акъ-Къала жамауаты
 Манга тюз къарамайды,
 Тохтар керти ханды деп,
 Ол алай санамайды.
 Болуп кетген ишлени
 Беш жыл мындан алгъада
 Сен кесинг да билесе,
 Кѳзюнг кѳрюп барын да.
 Алан бийле, жыйылып,
 Ханна айыра болгъан,
 Минг ас Къала ахлусу
 Мени атымы айтхан.
 Ол иште ыразы болмай,
 Бийлери Акъ-Къаланы
 Хан болурун сюдюле
 Эмен улу Адрахны.
 Бийлени асламысы
 Мени жанлы болдула,
 Ыразылыкъларын берип,
 Хан къалада къойдула.
 Манга къаршы чыкъды деп,
 Кишиге дау этмедим,
 Халкъны эки бѳлюрча
 Бир иште жол бермедим,
 Кѳп ахшылыкъ сюеме
 Акъ-Къала ахлусуна,
 Башха туююл, бир кибик
 Аланланы барына.
 Кѳп элчиле жибердим
 Акъ-Къала бийлерине,
 Мен бек сюерикме деп,
 Сизни кѳрсем биргеме.
 Ненча да кюрешдим мен
 Тап болсун деп арабыз –
 Халкъыбызны бирлиги деп,
 Бизни эки къалабыз.
 Бети жетмейд Адрахны
 Манга дау иш этерге,

Андан халкъгъа не хайыр –
Болалмайбыз биз бирге!
Биз ырахат тургъанда,
Ол ишге къайгъырмадыкъ,
Бюгюн боллукъ ишлени
Эсибизге алмадыкъ.
Минг ас Къала, Акъ-Къала
Болсала эди бирге,
Онбеш минг чакълы аскер
Болур эдиле бизде.
Бизни алан халкъыбыз
Кёп минг адам болады,
Жалан да эки адам
Ол санда не тутады?
Биз бюгюн – ханла, бийле,
Тамбла – ёлюп кетербиз,
Даулаш ишле чыгъарып,
Халкъны хайран этебиз.
Тамбла эрттен бла
Сен Акъ-Къалагъа атлан,
Аны жамауатына
Менден айтырса салам.
Андан сора айтырса
Къыйын заман келгенин,
Тохтар-хан сюеди де
Аланланы бирлигин.
Ненча да сен айтханны
Сюймеселе этерге,
Сен терк таукел болмагъын

Артха къайтып кетерге.
Ол заманда айтырса
Акъ-Къала жамауатха,
Аланланы барына,
Бийлеге, жашха, къартха:
Быллай къыйын заманда
Халкъым бирге болсун деп,
Батыр улу Тохтар-хан
Тахтадан тюшеди деп.
Аскер жыйып, бары да
Бийле бери келсинле,
Бу адам хан болсун деп,
Бирге оноу этсинле.
Бу сёзлени эшитгенин
Къарай бир да сюймеди:
– Сен аллай затны этсенг,
Иш тапсыз болур, – деди.
Алай Тохтар бу ишни
Кёп сагъышын этгенди,
Бир да тапмайын мадар,
Бу акъылгъа келгенди.
– Мен санга базаынама, –
Деди Къарайгъа Тохтар, –
Быллай бек уллу ишге
Этерсе деп, бир мадар!..
Экинчи кюн танг ата
Къарай атына минди.
Тохтар, аны ашыра:
– Онгарсын Тейри! – деди.

ТЕМИР КЪАЛА ЖАНЫНДАН КЕЛГЕН БИР АЛАН КИШИНИ ХАПАРЫ

Аскерле былай туруп,
Арадан ыйыкъ ётдю.
Биягъы жашла бла
Таулан ауушха кетди.
Эки-юч кюн да турмайын,
Келди артына къайтып,
Ауушну тийресинден
Душман кетгенин айтып.
Тохтар сагъышлы болду
Бу сейирлик хапаргъа,
Башына акъыл келмей,
Ма былай деп, айтыргъа.
Сора адам жиберип,

Чакъырды мингбашланы,
Айтды бу батырлагъа
Билиннген хапарланы.
Душман къоркъуп къаячды деп,
Бары да къууандыла,
Алай а болмазмы деп,
Эслерине алмалла.
– Айтхан эдим мен сизге! –
Деп Къачмаз ёре турду.
Кёзю, бети да жарып,
Тенглерине бурулду.
Къыпчакъ батыры Къачмаз
Болгъан кёп сермешледе,

Душманнга артын буруп,
 Къачмагъан ол бир жерде.
 Кёпню кёрген батырла
 Эшитип аны сёзлерин,
 Палахдан къутулдукъ деп,
 Уллу этген кёллерин.
 Аланы бу кюйлерин
 Тохтар-хан жаратмады,
 Болса да, ачыуланып,
 Бетин алышындырмады.
 Тохтар-хан да сёлешди
 Айланып мингбашлагъа,
 Кёп ариу сёзле айтды
 Къартлагъа эм жашлагъа:
 – Алан, къыпчакъ халкълары
 Шуёхдула эрттеден,
 Аш, суу табып турабыз
 Барыбыз да бир жерден.
 Бир болуп барадыла
 Къыйын, къууанч кюнюбюз,
 Эки халкъны бир кирик –
 Ариу чууакъ кёгюбюз.
 Ма бюгюн – къыйын кюнде
 Энтда болгъанбыз бирге,
 Керек болса, халкъ ючюн
 Къаныбызны тегерге.
 Тейри бизге онг берип,
 Кери этсе душманны,
 Къыйынлъкъладан сакълар
 Къыпчакъны эм Аланны.
 Мингбашла бири къалмай
 Эс буруп тынгылайла,
 Тохтар-ханны акъылын
 Бек ашыгъып сакълайла,
 – Алай, – дейди Тохтар-хан, –
 Биз алданып къалмайыкъ,
 Ышанып къалгъан халкъны
 Къыйынлыкъгъа салмайыкъ.
 Душман кёзден кетди деп,
 Уллу тынчайып къалмай,
 Толу хапар билейик
 Узакъ болжалгъа салмай.
 Барыгъыз да билесиз
 Душман кючлю болгъанын,
 Бухара, Хорасанны,
 Къылыч уруп, алгъанын.

Бетден бетге дау этип
 Кёрмедик биз аланы,
 Ала алалмай къалгъан
 Айтыгъыз бир къаланы?
 Сора татар нек къоркъду
 Бизни бла дау этмей,
 Алан, къыпчакъ къылычны
 Кёзю бла бир кёрмей?
 Ол къоркъуп кетгенди деп,
 Келмейд ийнанырыгъым –
 Сёзюме къарасагъыз –
 Барды бир айтырыгъым.
 Жыйылгъанла бары да:
 – Айт, айт! – деп тиледиле,
 Тохтар-ханнга тийишли
 Ала намыс этдиле.
 Кёлю жарып къарады
 Тохтар-хан батырлагъа,
 Сора айтып башлады
 Бар акъылын алагъа.
 – Бизден угъай – тауладан
 Къоркъгъандыла татарла,
 Къыйналмайын ётерча
 Жол излейдиле ала.
 Темир-къала жанындан
 Келирле деп сунама,
 Сизни да эсигизни
 Ол жанына бурама,
 Этип кёрюгюз сагъыш –
 Андан тынч жол бармыды?
 Агъач бла, тау бла
 Ётюп келген тапмыды?
 Мен айтхан керти болса,
 Эшитирбиз хапарларын –
 Ары жашла иейик,
 Билсинле деп халларын.
 Жол бек узакъ туююлдо –
 Юч-тёрт кюнден къайтырла.
 Хар затны билип, келип,
 Бизге хапар айтырла.
 Уллу ишни оноуун
 Ол заманда этербиз,
 Чырт да къоркъуу болмаса,
 Журтубузгъа кетербиз.
 Бу кезиуде Жумдурай
 Жеринден ёре туруп,

Быллай сёзлени айтды
Тохтар-ханнга бурулуп:
– Биз турабыз тынч жашап,
Кишиге дау этмейбиз.
Дау этмеге биреуню
Кесибиз нек излейбиз?
Жерлерибиз бек эркин,
Токъдула малларыбыз
Биз мында туруп турсакъ,
Не дерле халкъларыбыз?
Ыстауатда къалдыла
Къатынла, къызларыбыз,
Ёзенледе жайылып
Юйюрюбюз, малыбыз.
Жыйылган аскерлеге
Керек аш-суу табаргъа –
Къолубуздан келмейин
Ол ишни мажарыргъа.
Мен айтханны этсегиз –
Артыбызгъа къайтайыкъ,
Хал къалай боллукъ эсе,
Бир кесекге къарайыкъ.
Биягъы Мусук-батыр,
Тёзалмай, ёре туруп,
Быллай сёзлени айтды
Жумдурайгъа бурулуп:
– Сен тюз хапар айтаса
Къатынладан, малладан,
Къуру кеслери къалып,
Къыйналадыла хаман!
Андан уллу къыйынлыкъ
Тейри бизге бермесин,
Хорасаннга келген кюн
Бизни халкъгъа келмесин.
Тохтар-хан бек тюздю деп,
Мен алайгъа санайма.
Эркин этсенг, Жумдурай,
Мен былайда къалама.
Андан сора мингбашла
Уллу даулаш къылдыла.
Бир бирден ёре туруп,
Акъылларын айтдыла.
Ахырында бары да
Тохтар жанлы болдула –
Аскерле къалсынла деп,
Сёзню алай салдыла.

Жумдурай да, жууашып,
Бой салды бу оноугъа,
Артыкъ нек жарсыйма деп
Жайлыкълада маллагъа.
Мени малым кёп туююл
Башхаланы малындан,
Мен нек къайгъы этеме
Къалгъанланы барындан.
Бар жыйылган батырла
Бу кюйде келишдиле,
Андан сора бары да
Чатырлагъа кетдиле.
Эртген бла Тохтар-хан
Беш жигитни чакъырды,
Не этерлерин айтып,
Аланы жолгъа салды.
Была жолгъа тюшгенли
Юч кюн озуп арадан,
Бери бир киши келди
Саны-чархы бек талган.
Бу киши алан экен
Сатыу ишни жюрютген,
Темир-Къала жанында
Сау бир айны кечинген.
Олсагъатдан Тохтар-хан,
Жиберип адамланы,
Чатырына чакъырды
Биягъы батырланы.
Сора ол киши айтды
Кёрген, эшитген затындан,
Тохтар-ханнга айтханча,
Башлады бек аллындан:
– Мен жыл сайын жюрюйме
Темир-Къала шахаргъа,
Къойла, тууарла сатып,
Башха затла алыргъа.
Бу жол да мени ишим
Болган эди аламат –
Бар малымы сатаргъа
Этген эдим кесамат.
Болсада, мени ишим
Онгуна бурулмады,
Кёп тиледим Тейриден,
Ол эсге да алмады!
Сырт артында бир элге
Элте эдим малланы,

Жауум окъун кёрмесин
 Шо мен кёрген халланы!
 Жюзге жууукъ бир атлы,
 Къуууп, тыйды аллымы.
 Мени да хаман туююп,
 Сюрюп кетди малымы.
 Темир-Къала шахаргъа
 Бу кюйде, жилий, къайтдым,
 Мында жашагъан халкъны
 Уллу къаугъада тапдым.
 Бушуулу халкъдан толуп
 Майдан, орам, тыгъырыкъ –
 Бери жыйылгъан кибик
 Дунияда бар къыйынлыкъ!
 Шахарны къафусуна
 Къурч кирит тагъылмады.
 «Жаугъа жауча тюбейик!» –
 Дер башчы табылмады.
 Къала ханла, башчыла
 Жаудан къоркъгъан кишиле –
 Къабакъланы ачдырып,
 Жау бошланды ичине.
 Къаланы басып алгъан
 Татарлыла-ётлюле,
 Къалагъа къарай кетип,
 Уллу сейир этдиле.
 – Быллай къалада аскер,
 Уруш этмей, бегинип,
 Не тукъум аскерди бу?
 Халкъмыды бу дегенинг?!
 Къаланы башчыларын
 Табып, суйреп келдиле,
 «Эр киши туююлсюз!» – деп,
 Бедиш этип кюлдюле.
 Сора ол хариплени
 Чапдырдыла башларын,
 Къызыл къаннга боятып
 Майданыны ташларын.
 Табылынган аскерни
 Жесир этип алдыла,
 Жесирге жарамазын
 Къырып-къырып салдыла.

Юйлени, тюкенлени
 Тонадыла, чачдыла.
 Ёлалгъанла – ёлдюле,
 Къачалгъанла – къачдыла.
 Башсыз къалгъан къатынла –
 Тобукъларын туюгенле.
 Тейри жарлы жанларын
 Терк алырын суюгенле.
 Жанымы къолгъа алып,
 Къутулдум жаханымден,
 Мен анда кёрген затла
 Къыйындыла ёлюмден.
 Кишини къадарына
 Батырла жарсыдыла,
 Турдула тынгылашып,
 Сырларын жашырдыла:
 «Жалынып, жаудан къаллыкъ
 Суннандыла кеслерин».
 Тынгылашып турдула,
 Кётюралмай кёзлерин.

Хапар айтхан кишиге
 Тохтар хан хурмет этди,
 Саугъагъа ат да берип,
 Анга былай юйретди:
 – Сен юйюнге жетгенлей,
 Акъ-Къалагъа барырса,
 Аны жамауатына
 Толу хапар айтырса.
 Къарай деген батырны
 Табарса сен къалада,
 Мычымай жолгъа чыкъсын,
 Кюн оздурмай арада.
 – Бек ашхы, – деп, сёз берип,
 Киши атына минди,
 Тохтар хан къолун тутуп:
 – Ахшы жолгъа бар! – деди.

Батырла олтурушуп,
 Бирден оноу этдиле,
 Уруш болмай къалмазын
 Бири къалмай сездиле.

АКЪ-КЪАЛА АХЛУСУНУ ТОХТАР ХАННГА
ЖАРДАМГЪА АСКЕР ЖИБЕРГЕНИНИ, АЛАНЛАНЫ
ТАТАРЛЫ КЕЛЕЧИЛЕГЕ ЖУУАПЛАРЫНЫ ХАПАРЫ

Арадан юч кюн озуп,
Къарай артына къайтды,
Акъ-Къалада болумну,
Хапарлап ханнга айтды:
– Акъ-Къаланы бийлери
Бирге оноулашдыла,
Эмен улу Адрахны
Туурадан тайдырдыла.
Элчиле жюрюдюле
Журтлагъа, шахарлагъа –
Мычымай керекди деп
Аскерле мажарыргъа.
Кёп заман да озгунчу,
Ала жетерле бери –
Барыбыз да бир болсакъ,
Этилик душман кери.
Артыкъ да бек кюрешди
Сабырланы Къушатар,
Этерге керекди деп,
Онг болгъаныча мадар.
Экибиз да олтуруп,
Кёп санаула къурадыкъ –
Алты минг табылып деп,
Ол акъылда тохтадыкъ.
Тохтар-хан бек къууанды
Къарайны хапарына,
Къаты къысып, къучакълап,
Къолун алды къолуна:
– Сен этген уллу ишни
Санап эби табылмаз,
Алан халкъы сау къадар
Бу затланы унутмаз.
Тураем темир къысып
Аягъымы, къолуму,
Ууатып, эркин этип,
Сен къайтардынг онгуму!
Таш басып жүрегими
Ёле эдим суусапдан,
Келе-келип, суу берип,
Сен къутхардынг ажалдан!
Сен этген ахшылыкъны
Кючюм жокъ къайтарыргъа –

Уллу Тейри онг берсин
Сени хар атламынга!
– Мен санга жукъ этмедим,
Деди Къарай Тохтаргъа, –
Бар этген ахшылыгъым –
Сюйген алан халкъыма.
Къанлы жауум хан болуп
Сюелсе да аллымда,
Этгеними этерем
Къыйынлы кюн хылкъыма...
Арадан ыйыкъ озуп,
Къушатар бери жетди,
Алты минг аскерни да
Биргесине келтирди.
Аланла къучакълашып,
Бары да къууандыла!
Чатырла алларында
Къазанланы асдыла.
– Хей, алан, сен кимсе? – деп,
Бир бирлерин излейле,
Къарындашла былайда
Къууанч этип, тюбейле.
Экинчи кюн бир атлы,
Жел кирик, чабып келди,
Тохтарны чатырына,
Атдан тюшюп, ол кирди.
Олсагъат аскерлеге
Жайылды жангы хапар –
Эки кюнден кёп къалмай,
Жетер бери, деп, татар.
Мингбашланы чакъыра,
Чабышдыла атлыла –
Керти болгъаны баям
Барысы бу хапарла.
Мингбашла, батырла да
Тохтар-хан бла бирге
Айланып къарадыла
Уруш болур жерлеге.
Сары-сыртны тийресин
Сайладыла башчыла,
Аскерлеге тапды деп,
Узакъ болмай бу тала...

Къумурсха уя кибик,
 Аскерле къозгъалдыла,
 Ала кётюрген букъу
 Кёкге дери созула.
 Былагъа бир жанындан
 Къарагъан болса адам,
 Бир затны ангыламай,
 Ол болур эди хайран.
 Алай аскер башчыла
 Билелле этгенлерин –
 Аскерле, бири къалмай,
 Табадыла жерлерин.
 Уллу сыртны башында
 Акъ чатыр салыннганды,
 Аскер башчы – Тохтар-хан
 Былайда олтургъанды.
 Табылынган аскерни
 Бёлгенди төрт къауумгъа:
 Алты минг аскерчини
 Бергенди ол Къарайгъы.
 – Бек базынган батырым
 Сенсе, – дегенди анга, –
 Сени сюнгюнг чанчылыр
 Алда келген душманнга!
 Къарайны онг жанына
 Къушатарны жиберди.
 Келтирген бар аскерин
 Кеси къолуна берди.
 Жумдурай-хан жер алды
 Аскерни сол жанында,
 Кеси барыргъа суююп
 Къыпчакъланы аллында.
 Къалгъан юч минг атлыны
 Тохтар алды айырып,
 Быллай сёзлени айтды
 Ол алагъа айланып:
 – Бек керекли заманда
 Сиз атылып чыгъарсыз,
 Ары дери даурсуз
 Сырт артында бугъарсыз.
 Жангыдан жерле алып,
 Аскерле тохташдыла,
 Ол кече барысы да
 Ырахат солудула.
 Эрттен бла адамла
 Чатырларындан чыгъып,

Не сейир-тамаша деп,
 Къарадыла сагъайып.
 Черекни ары жаны
 Уллу аскерден толуп,
 Тохтагъан кибик мында
 Къузгъунла келип, къонуп.
 Была жашил аулакъны
 Саулай къаралтхандыла,
 Къыпчакъла, аланла да
 Сейирге къалгъандыла.
 Дунияны хорлап келген
 Аскерле быламылла?
 Огъесе ханла, бийле
 Бизни бош алдаймылла?
 Аскерди деп ким айтыр
 Бу халабот-къатышха?
 Болгъанлары тегюлюп
 Тегерекде къыртишге.
 Ма аулакъда арбала
 Чомп болуп турадыла,
 Аланы къатларында
 Чатырла къурайдыла.
 Ёзенледе чачылып
 Тууарлары, маллары –
 Бош, кечген халкъгъа ушай
 Быланы бар халлары.
 Анда-мында от этип,
 Асхандыла къазанла.
 Ары-бери, жоргъалап,
 Чабадыла атлыла.
 Ол халда сейир этип
 Кёп турдула аланла.
 Ары жанындан келе
 Кёрюндюле атлыла.
 Была ючеулен болуп
 Сары суудан ётдюле,
 Бек таматаны сора,
 Хан чатыргъа жетдиле.
 Адамла келгенлеге
 Сейир этип къарайла –
 Чархлары, санларында
 Бир жигитлик тапмайла.
 Ёсюмлери алаша,
 Баппушла кибик атлай,
 Гитче къысыкъ кёзлери
 Ары-бери сакъ къарай.

Была чатыргъа кирип,
Тохтар-ханны кёрдюле,
Тобукъларына тюшюп,
Анга садам бердиле.
Саламларын да алып,
Тохтар-хан ёре турду,
Жумушугъуз неди деп,
Аладан хапар сорду.
Келгенлени башчысы
Алгъа чыгъып сюелди,
Тохтар-хандан кёз алмай,
Батыр-батыр сёлешди:
– Субудай-батыр бизни
Келечиле этгенди,
Аллында аскер кёрюп,
Бизге буйрукъ бергенди.
Бу аскер не аскерди,
Нек чыкъды аллыбызгъа?
Чингиз-ханнга жау болуп,
Ким базынды атларгъа?
Эшитмегенмисиз сиз
Чингиз-ханны хапарын,
Битеу халкъла, суйюнюп
Анга баш ургъанларын?
Чингиз-ханнга ким болса
Алдаусуз, керти шуёх, –
Ол ханнга, халкъына да
Тюк тенгли бир кьоркьюу жокъ.
Чингиз-хан сюеди бек
Санга шуёх болургъа,
Сени да, халкъынгы да
Кьол тюбюне алыргъа.
Уллу ханны къатында
Бек кьюуанып жашарсыз,
Къыйын, сууукъ кюн болса,
Ата жылыу табарсыз.
Бу сёзлени эшитгенлей,
Тохтар-хан ачыуланды,
Сора, адам жиберип,
Мингбашланы чакъырды.
Мингбашла, кирип келип,
Тёгерек олтурдула,
Не хапар айтаса деп,
Ханларындан сордула.
Тохтар-хан ёре туруп,
Сёлешди батырлагъа,

Анда-санда терс къарай
Аллында татарлагъа:
– Бизге сейирлик халар
Айталла бу адамла –
Ёксюз къалгъандыла деп,
Къыпчакъла эм аланла.
Анасыз кьозулача,
Биз тёгюлюп къалгъанбыз,
Кимден келир жардам деп,
Бир кирик макъырабыз.
Оноу этер бир адам
Табылмай халкъыбызда,
Акылы да жетишип,
Барырча аллыбызда.
Хал былайынлай къалса,
Къысылыбыз биз таргъа,
Жолубуз узакъ туююл –
Кьююлурбуз биз жаргъа!
Бу «акылылы» адамла
Бизге жардам бола жакъ,
Ханла, бийле да болуп,
Бизни кьолгъа ала жакъ.
Мен сизни чакъыргъанам,
Ма бу ишни айтыргъа,
Андан сора быланы
Жолларына салыргъа.
Бу сёзлени да айтып,
Тынгылады Тохтар-хан,
Мингбашланы бетлери
Бир кирик къара тартхан.
Бек алгъа Къарай туруп,
Къарады келгенлеге –
Жабышхан бурунлагъа,
Къысыкъ аман кёзлеге.
– Сизге къарап къалгъан кюн
Ахыр кюнубюз болсун,
Тейри жарыгъы тайып,
Дуния къарангы болсун.
Хан бизге керек туююл –
Биз кесибиз ханлабыз,
Кимге хан болабыз деп,
Тёгерекге къарайбыз.
Мингбашланы бары да
Ол халда сёлешдиле.
«Сизге жууап олду!» – деп,
Бедиш этип, кюдюле.

Тохтар-хан ёре туруп,
 Келгенлеге къарады,
 Эки къашын да тъююп,
 Алагъа былай айтды:
 – Сиз дау бла киргенсиз
 Башха халкъны жерине,
 Биз этербиз оноу деп,
 Шахарына, элине.
 Бу олтургъан батырла –
 Бары да ханла, бийле,
 Акъыллары жетишир
 Этерге бийлик сизге.
 Бу тийреде жокъду халкъ
 Кесине хан излеген,
 Кимди, айтыгъыз бизге,
 Сизни былай кюсеген?
 Сиз ажашып келгенсиз,
 Артыгъызгъа къайтыгъыз –
 Хан керек болгъан халкъны
 Башха жерде табыгъыз!
 Бу сёзлени эшитгенлей,
 Кетдиле татарлыла,
 Ызларындан сызгъыра
 Къыпчакъла эм аланла.
 Субудай чатырына
 Келечиле къайтдыла,
 Аягъына жыгъылып,
 Эшитгенлерин айтдыла.
 Аланланы сёзлерин
 Субудай жаратмады,
 Жангыз кёзюн кётюрюп,
 Кишиге къарамады.
 Айтды: – Мен ненча да
 Дау этерге суймедим,
 Керексиз уруш этип,
 Хайыр болуп кёрмедим.
 Джелал-эд-Дин кюрешди
 Къаршы сюелип бизге –

Аны не зат тапханы
 Бары да баям сизге.
 Мени жюрегим къаты –
 Кишиге жазыкъсынмам.
 Дау керек эсе сизге –
 Аны болжалгъа салмам!
 Быллай сёзлени айтып,
 Ол жаныйд аланланы:
 – Кюл этип къоярма, – деп, –
 Элени, къалаланы.
 Жесир этип алырма
 Жашларын, къатынларын.
 Бир да къалмай сюрюрге
 Табылынган малларын.
 Тюк-тюк этип чачарма
 Аланла, къыпчакъланы,
 Жер башында къалмазча
 Аланы урлукълары.
 Жалан да бир зат барды
 Къыйнагъан жюрегими –
 Къоюп кете жакъма деп
 Мында кёп нёгерими.
 Хар заманда айтады
 Бизни уллу Чингиз-хан –
 Жер башында къалмаз деп,
 Бизге бойсунмай инсан!
 Алай бизге керекди
 Халкъыбызны аяргъа,
 Башха халкъланы кырып,
 Кесибизни сакъларгъа.
 Бъылай-былай селеше,
 Субудай тынчаймайды,
 Кёзюн-къашын кётюрюп,
 Кишиге къарамайды.
 Ол кюйде тура катип,
 Чартлап тышына чыкъды,
 Мингбашла келсинле деп,
 Къысха болжалны салды.

ГЮЛОЙЛАНЫ МАЖИТГЕ – 80 ЖЫЛ

Гулийланы Саматны жашы Мажит 1932 жылда огъары Басханда тууганды.

Саматны юйюрю, сюрсюнде Къазахстанга тюшюп, андан Къыргызстанга кѣчгенди. Мажитге онеки жыл бола эди. Ол, окъуй, жаза билгени себепли, анда, сабийледен къуралгъан бригаданы сѣтчиги болуп, колхоз фермада ишлеп башлагъанды. Бир кезиуге окъуугъа, ише да къадала, киши жеринде алай ѳсгенди. Заочно окъуп, бийик билим алгъанды.

1957 жылдан башлап, Мажит журналистиканы жолуна чыкъгъанды. Къабарты-Малкъар радиокомитетни энчи корреспонденти, редактору да болуп ишлейди. «Коммунизмге жол» газетни промышленность бѣлюмюню таматасы, КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну инструктору болуп да кѣп жылланы тургъанды. 1985 жылда аны радио беруулени бла телевиденияны Къырал комитетини председателини заместителине салгъан эдиле да, пенсиягъа чыкъгъынчы, анда ишлегенди.

Мажитни, жазычулукъ фахмусундан сора да, тужур усталыгъы да улуу эди. Таулулада бурун заманладан айтыла келген эрттегили усталыкъ - агъачха тужур бла жан сала билшю - Мажитге толусунлай ѳтген эди. Ол агъачдан алапат затла ѳтгенди - адам, жаныуар суратла, скульптура къауумла, сейирлик адырла, ариу керекле. Малкъар халкъны кѣчгюнчюлюгюне атап этилирге тийишли эсгертмени проектин Мажид агъачдан жарашдыргъан эди. Аны кѣрмючлери болгъан заманда бушуулу эсгертмени Мажит ѳтген проектине эс бура эдиле. Гулийланы Мажит бек огъурлу, чыгъармачылыкъ оюмладан толу жашауу бла жашагъанды. Ол СССР-ни Жазычуларыны союзуну члени эди. Къабарты-Малкъарны культурасыны сыйлы къуллукъчусу.

Мажит 1998 жылда 25 майда дуниядан кетгенди.

ГАБАЛАНЫ Асият

КЕТМЕГИЗ, ЗУРНУКЛА!

Малкъар поэт, прозаик, драматург Гюлойланы Саматны жашы Мажит (1932-1998) Элбрус районну Элбрус элинде тууганды. Ол 1954 жылда Къыргызстанны Ивановка элинде орта школну таусханды. 1957 жылда Къабарты-Малкъар къырал университетни тарых-филология факультетине заочно окъургъа кирип, 1963 жылда бошагъанды. 1965-1967 жыллада Ростовну бийик партия школуну промышленность бѣлюмюнде окъугъанды.

Кесини урунуу жолун Гюлойланы Мажит 12 жылы болуп, Алма-Ата ГЭС-де башлагъанды. 1948-1957 жылны май айына дери Къыргызстанны Ивановка элини кирпич-къошун заводунда ишлегенди. 1957-1962

жыллада КъМАСССР-ни Телевидение бла радиовещание комитетини энчи корреспонденти, жангылыкъланы эм халкъ-политика бериулену студиясыны редактору болгъанды. 1962–1965 жыллада «Коммунизмге жол» газетни информация бла промышленность бѐломлерине башчылыкъ этгенди. 1967-1984 жыллада КПСС-ни обкомуну женгил, аш-азыкъ промышленностунда сатыу-алыу бѐломню инструктору болуп ишлегенди. 1984-1994 жыллада КъМАСССР-ни Телевидение эм радиовещание кырал комитетини председателини экинчиси болгъанды. Тѐрт майдал бла сауғаланнганды. Аланы арасында «Ата журт урушну кезиунде ахшы уруннганы ючюн деген майдал бла да. Аны бла бирге КъМАСССР-ни Баш Советини Президиумуну эм СССР-ни Къырал телерадиосуну сыйлы грамоталарына да ие болгъанды. Литература чыгъармачылыкъ бла Гюлюйланы Мажит 50-чи жыллада башлагъанды. 1992 жылда Россияни Жазычуларыны союзуна алыннганды.

Гюлюйланы Мажитни чыгъармачылыкында кѐп тюрлю жанрла тубейдиле: хапарла, повестьле, бир актлы пьесала, назмула, поэмала, тамсилле, жомакъла. Ол иги кесек китапны авторуду, аны жазгъанлары бир къауум жыйымдыкъ китаплагъа да киргендиле.

Гюлюй улу, «Кетмегиз, зурнукла» (1970), «Кюнню кызы» (1975), «Алтын къланы иеси» (1987) деген китапланы жазып, сабий поэзияны айныууна къошумчулукъ этгенди. Алада автор ёсе келген сабий дуняны кълалай ангылай, сезе башлагъанын ачыкълайды. Табийгъат бла шуѐхлукъда жаш жигит «къууанч» бла «мудахлыкъ», «шуѐхлукъ» бла «къажаулукъ», «жашау» бла «ѐлном», «такъыйкъа» бла «ѐмюрлюк» дегенча ангыламланы сабийлеге тынгылы ачыкълайдыла китаплары. «Кетмегиз, зурнукла!» деген назмуда сабийни тилеги ич сѣзюча жазылгъанды. Учуп кетип баргъан зурнуклада ол дунясыны битеулююгу кем болгъанын белгилейди. Бу тийреледе тыяргъа суйюп, ол алагъа «жылы бѐркле», «акъсыл жюнден кѐлекле», «уюкълa» берирге айтады. Зурнукланы сыфатларында Ата журтдан айырылыуу темасы бла бирге адамны сабийлигинден айырыулыуу да танылады. Сабий чагъа келген жанкъозчукъну алгышлайды, аны ариулугъуну байрамы кысха болгъанын да терен ангылайды («Жанкъозчукъ»). Аны бла бирге, тирменни ташыны бурулгъанына къарап, ол жашауну ѐмюрлюк болгъанына тюшюнеди («Тирмен таш»).

Гюлюй улуну литературада сабий жигити дуняны тюрлю-тюрлю бояуларына сезимлиди, ол «жашил кырдыкны» суратын салыргъа юйреннгенди, «сары бла бойды бузоучукъну къашхасын», алай битеу бояула азлыкъ этедиле анасыны суратын ишлегенде:

***Карандашла – омакълa,
Мени уллуд муратым:
Ишлергеди, болалсам,
Анамы бет суратын.***

(«Болалсам»).

Гюлюй улуну назмуларын айырмалы этген - философия сагъышлары бла бирге сабийлени дуниягъа кёз къарамларын ачыкълай билгениндеди. Халкъны халыны кертилигин бла жашау болумну толу кёргюзтюрге фактусуну жетишгениндеди. Ала жарыкъ сыфатлары, лирика энчиликлери чынтты сабий сезимле бла айырмалыдыла.

«Алтын къаланы иеси» (1987) деген жомагъында автор чыгъармачылыкыда эрттеден келген «аманлыкъ» бла «ахшылыкъ» дегенча болумланы орталарында чюйреликни ачыкълайды. Бир жанында патчах, - аны кёп тюрсюнлю сыфаты, экинчи жанында уа - агъачда жашагъан жанла. Жомакъны суратлау кючюне кёре, адамны ахшы муратына жаланда керт依лик келтирликди.

1972 жылда Гюлюй улу «Ильични туудукълары» деген китабын басмалагъанды. Анда таулада тарых-революция бла байламлы жашау-турмуш тюрлениуле уллу жерни аладыла. «Ильични туудукълары» деген поэмасында жазгучу кёп тюрлю семиртиулени, тенглешдириулени эркин хайырланады. Октябрь революцияны терен, аламлы магъанасын ачыкълар ючюн, аны ниет бачамасыны акъылманлыгъын кёргюздеди. «Мен таулума», «Жамычы» дегенча назмуларында автор, ата-бабаланы дуниягъа кёз къарамларына, адет къылыкларына кертчилей къала, миллет шартланы терен хайырлана, таулуну жүрек сезимини айныуун ачыкъларгъа къолундан келгенди.

«Акъ гюлле» деген китабына (1982) – рубаиле, тамсилле, «Акъ гюлле» деген лирика поэма киргендиле. Рубаиледе автор төреде бола келген рифмаланы хайырланады. Алада магъана социалист жашаугъа, коммунист партиягъа махтау берилгендеди. Бир къауум төртгизгинлерини ич ёзеклери ёмюрлюк жашау соруулагъа жауап излеудеди. Оюмуну энчилиги, аны суратлау онгла бла айта билгени – жазгъан затлары окъуучуну эсинде къалырча этедиле.

«Акъ гюлле» деген китапны асламы тамсилледиле – насийхат литература жанр. Алада жазгучу Бёрюню, Борсукъну, Маймулну, Къабанны, Биттирни, Айыуну, Арсланны, Тюлкюню юслеринден жазгъанлыкыгъа, адамда болгъан кемчиликлени ачыкълайды.

Тамсиллени мурдорунда Гюлюй улу жашауда терсликлени масхарайды. Аны бла бирге насийхатлыкъ барды алада. Сёз ючюн, «Кёкюрек» деген тамсилинде «Тюклюлюгюнгден, айтчы, неди файда, Кёкюрек, Ётгюрлю туююл эсе сени тепдирген Жюрек?!» деп, махтанчакъ кёкюрекни бла тауушсуз ишлеп тургъан жүрекни тенглешдиреди. Анда адамны мардасыз уллу кёллюлюгю, махтанчакылыгы эсленеди. Хар затны тыш жаны, кёрюмдюсю угъай, аны ич къуралууу, толулугъу сыйлы, багъалы болургъа тийиншлиди – аны насийхат халда айтылгъан оюму алайгъа келеди.

«Акъ гюлле» деген поэмасы лирика монолог формада къуралгъанды. Жигитни, къыралыны чынтты уланыны эмда кеси заманыны керти инсаныны алгъыш сёзюдю ол. Адамны ёз къадары бла халкъыны къадарыны бирлигин Гюлюй улу жашау жылланы бла къыраллыкыны жылларын бирге кёргюзтгенди: «манга 50 жыл, мени къыралыма - 60». Лирика

жигити байрамгъа «15 республикадан 15 эгечни» чакъырады, ала битеу кыралдан келген алгъышладан толадыла «260 миллион жюрек этеди алгъыш». Поэманы заманнга тийишлилиги «интернационал», «партия», «Ленин», «коммунизм» - деген ангылабла бла да чертиледи.

Ахырында поэманы суратлау кючю битеу аламны кенглигине ачылады - «совет кыралны хорлау кюнлерин /Басхыч этип кёкню теренине, / жол салады Кюнню тийресине», «Галактика араланы сюрюр», / «ёсдюрюк ючюннге аппа-акъ гюл!» дегенча коммунист ниетлеге талпыныуну белгилери ачыкъ кёрюнедиле.

Гюлюй улу бир талай проза чыгъарманы да жазгъанды. «Къушну дерти» (1977) деген повестинде ол озгъан урушха бюгюнню кёзюнден къараргъа итинеди. Повестьде суратланган ишле немисли фашистле ууучлап тургъан бир тау элде боладыла. Аны баш жигити партизан кызны -Зурумну кызызу инсанлыкъ ниети сатхыч Къаспотну жаула бла шуёхлукъ жюрютюп, иш бардырып тургъан, «ууакъ, сатхыч ниетине» къаршчы кёргюзтоледди. Халкъны Ата журтха сыймеклигин, жаула бла ётгюр кюрешиуню белгисин жазычу суратлау халда къушну бла жауну сермешлеринде тамамлайды. Повестьни хар башында рубаи халда берилген эпиграфла аны суйдюмлю этедиле.

1984 жылда малкъар литературагъа «Акъ атлы» деген чам повесть къошулгъанды. Бу суратлау чыгъармада жаш кызны акъ атда къачырылгъаны романтика сюжетни «кангъыргылыгъанын» кёргюзтеди. Повесть элде жашагъан сюрючю жаш бла шахарчы кызны юсюнденди. Жашны жангы жууукълары жашау гъа ырысхы кёзден къарагъанлары, аны жюрегин тынчайтмайды. Ол тау, табийгъат хауаны тогъуп ёсенди. Аны жашау халына къажау келген адет-тёреге кесин келишдирамайды. Озгъан заманны болумуна, адамланы бир бирлерини орталарында халлары тюрленгенлерине, жазычу заманны излемине тийишли къарайды.

Повестьни жигитлери Айыужырт бла Алакёз эрттегили мажюсюлюк атланы жюрютедиле. Аны бла жазычу бурунгу адетледе сакъланган бийик ниет тазалыкъны жангырыуун, инсан халланы жарашыулулукъларын чертеди. Ол оюм жаш юйюрюню къошлары болгъан жерни аты бла да белгиленеди, - «келинни да ат боюнуна тынгылы орнатып, кюн тёппели таулары ауузу бла Гюл-Тёбеге атланады Айыужырт.

Жазычуну «Акъ атлы» деген китабына дагыда бир талай чам хапары киргенди. Алада да ол, кюлкюлю чюйреликлени терен ачыкълай, халкъ чамны энчилигине эс бургъанды.

Гюлюй улу драматургиягъа да эс бёлгенди. «Киеуню бохчасы» деген пьесасы «Минги тау» журналда (1987, №2) басмаланганды. «Бир актлы пьесала» деген китапха уа (1964) жазычуну «Гымыдайны тауугъу» деген сахна чыгъармасы киргенди.

Битеу алып айтханда, Гюлюйланы Мажитни чыгъармачылыгъы малкъар литератураны кёп тюрлю жанрларыны айныууна уллу къошумчулукъ этгенди.

БЕРБЕРЛАНЫ Бурхан,
филология илмуланы кандидаты

ЧЫГЪАРМАЛАРЫНДА НИЕТ МАГЪАНА – БАШ ЖЕРДЕ

Гюлойланы Мажит халкъга эрттеден белгилиди, ол малкъар адабиятны айныу тарихинде ёз жерин тапханды. Жазыучу миллет литературада тамырланган жанр формаланы асламында кесини къаламын сынаганды: поэзияда, прозада, драматургияда, сабий адабиятта да. Ол себепден, жазыучуну суратлау хазнасы байды, кёп магъаналыды дерчады. Мажит суратлау сынамы озгъан ёмюрню 50-чи жылларындан башлап айный келгенди. Гюлой улу бир талай суратлау китапны авторуду, аланы санында энчи белгилерге тийишлидиле: «Ахшы жолгъа» (1959), «Жаш жюрекле» (1961), «Тал чыбыкъ» (1968), «Кетмегиз, зурнукла!» (1970) деген назму жыйымдыклары; «Къушну дерти» (1977) деген повести; «Акь гюлле» (1982), «Акь атлы» (1984) деген хапарла китаплары.

Болсада, жазыучуну чыгъармачылыгыны кёп жанрлыгын эсге ала, аны артыгыракъда сабий литературага тартыннганын чертирчады. Суратлаучулукъну бу тюрлюсюне келишген «Кюнню къызы» (1975) атлы китабыды. Белгиленген жыйымдык гитче окъуучулары адет-намысха юйретиу борчну толтурады. Жазыучу сабий психологияны энчилигин, адамны да табийгъат бла байламлыгын черте, «тюзлюк», «тенглик», «ариулукъ», «бушуу», «къууанч» дегенча магъаналы жашау ангыламагъа тюшондюредди («Тирмен таш», «Жанкъозчукъ», «Кетмегиз, зурнукла!»). Жазыучуну, ахыр жылларында да малкъар сабий адабиятны айныуна къошумчулугъу эсленирчады.

1987 жылда Гюлойланы Мажитни «Алтын къаланы иеси» деген китапчыгы басмаланганды. Анга авторну бир талай жомагы бла сабий назмчуклары жыйышдырылгандыла. Чыгъармаланы кёбюсю окъуучу бла ушакъ бардырыу халда къуралгандыла. Поэт сабийлени эслерини тамблагы кюннге айланнганын, жашауну сейирсиндириулю, тамаша болумларын кёрюрге итинмеклилерин ачыкълайды («Жол жыр»). Чынтты тау тил бла, эрттегили сёзле бла уста хайырлана, жазыучу «Алтын къаланы иеси» деген поэтика жомагын жарашдырганды. Тюрлю-тюрлю жаныуарланы сыфатларында ол адам улуну эриши ышанларын белгилеялганды (кёзбау, жалынчаклыкъ, ётсюзлюк дегенча). «Тёрттизгинлери» да жаш тёлню ариу къылыкъга юйретиуде айырмалыдыла.

Алгъадан айта келгенибизча, Гюлой улу ёз чыгъармачылыгында бир сайлагъан ыз бла барып турмай, суратлау хунерин, сынамын да андан ары ёсдюрюк умутда, жангы темаланы, суратлау амалланы излеу жолундады. Анга кёре автор поэзияда да тири атламанла этгенди. «Акь гюлле» деген назмула китабына аны лирикалы поэмасы бла бирге тамсилле эм рубаиле киргендиле. Бу чыгъармаланы кёрюмдюлери жанр энчиликлерине толу келишедиле. Сагъынылган назму жыйымдыкны кёп санда тамсилле къурагандыла. Аланы баш ниет магъанасы - адеп-къылыкъга юйретиудю, баш суратлау борчу аа – насийхатды

Тёредеча, белгиленген чыгъармаларында автор жаныуарланы сыфатларыны юсю бла адам улуну къылыкъ энчилигин шартлагъан жашырын магъананы ангылатады, жамауат жашауда эсленген чойреликге да артыкъ эс бурады. «Акь гюлле» деген поэмасыны юсюнден айтханда, аны лирика халда къуралгъанын чертирчады. Мында халкъла арасында шуёхлукъну багъалау энчи жерни алады. Болсада чыгъарманы магъанасы саясатха бойсунуудан азатланмагъаны кёзге илинеди. Ол себепден поэманы суратлау даражасы бираз эниш болганды.

Андан тышында Гюлий улуну къаламындан бир талай проза чыгъарма чыкыгъанды. Сёз ючюн «Къушну дерти» деген повесть. Ол, энчи китап болуп, 1977 жылда басмаланганды. Жангы чыгъармасында жазыучуну уруш жылладагы бушуулу болумлагъа бусагъат заманны кёзюнден багъа бичерге итиниую эсленеди. Ол халда повестьни баш жигити Зурумну инсанлыгы бла сатгыч Къаспотну менсинген ангыламы тенгleshдириледи. Тиширыуну душман бла кюреш бардырыргъа таукеллиги бу сёзлеринде ачыкъланады: «Биз жашаргъа, эркинликни башыбызгъа терк кайтарыргъа сую эсек, кюрешни он бармагыбыз бла да бирден башларгъа керекбиз...» (155 бет). Халкъ багъалагъан сезимле – туугъан жерге суймеклик бла кертчиликни жазыучу къуш душманы бла сермешген суратында кёрюзтеди. «Къушну дерти» деген повесть чынтты тау тил бла жазылгъан, суратлау-магъана жаны бла да тынгылы жарашдырылгъан чыгъармады. Повестьни къуралыууна да энчи эс бурурчады. Сёз ючюн, аны хар жангы кесегини эпиграфла бла башланыуу бошдан туйюлдо, авторну кириш сёзлери чыгъарманы ниет магъанасын ачыкларгъа себеплик этеди:

*Эсде болмагъан жерде, от тилден жая юйюбюзге къаугъа,
Душманларыбыз кён этгендиле инжилтиуню бизге саугъа.
Алай, къадарыбыз бизни намыссыз, насыпсыз этмегенди,
Къаныбыз тегюлгенде да баш иймегенибиз ючюн жаугъа!*

Жазыучу, текстде халкъда жюрютюлген нарт сёзлени тири хайырлана, суратлау тилини къыйматын ёсдюреди («Сабыр туюю сары алтын», «Суугъа тышген таш къармар» «Бёрю атарыкъ бёркюнден белгили», «Ариу тилли къозу эки ананы эмер» эм д.а.к.). Хапарлауун бардыра, Гюлюй улу мудах сагъышлагъа, терен оюмлагъа береди кесин. Аны суратлау хунерини бийик даражагъа жетишгенине къурагъан сыфат къауумуну тынгылылыклары да шагъатды. Белгиленген повестьни айырмалы шартларындан бири аны бай тилиди. Ол кёпню кёрген таулу халкъны ниет-сезим хазнасын кесинде жыйышдыргъанды.

1984 жылда Мажитни «Акъ атлы» деген чам хапарла жыйымдыгы басмадан чыкыгъанды. Анга фахмулу авторну жангы повести киргенди. Чыгъарманы хапарлау ёзеге къыз къачырыу теманы ачыкълауа жораланганды. Китапда андан сора да кюлкюлю хапарла кёпдоле («Ахлула», «Саугъа», «Жангы жулдуз», «Элияны чамлануу» эм д.б.). Ол чыгъармаларында Гюлюй улу таулу юйюрню жашау-турмуш болумларына эс бурады. Алай бла жазыучу халкъны чамгъа усталыгын толу ачыкълаялгъанды дерчады.

Поэзия бла прозадан тышында Мажитни суратлау хазнасында сахна чыгъармала да азлыкъ этмейдиле. Юлгюге авторну «Гымыдайны тауугъу» деген бир актлы пьесасын келтирирге боллукъду неда 1987 жылда «Минги Тау» журналда басмаланган «Киеуню бохчасы» деген пьесасын.

Жазыучуну чыгъармачылыгында идеологиягъа бойсунуулукъ эслене эсе да, Гюлюйаны Мажитни малкъар адабиятны жетишимли ёсююуне, аны жанр къауумун кенгертиуге эм байыкъдырыгъа къыйын салганы шексизди. Аны акъ эм къара сёз бла жазылгъан чыгъармалары миллет окъуучулары жюреклерине жол тапхандыла.

*АТАБИЙЛАНЫ Асият,
филология илмуланы кандидаты*

Мажитни, жазычулукъ фахмусундан сора да, тужур усталыгы да уллу эди. Таулулада бурун заманладан айтыла келген эрттегили усталыкъ - агъачха тужур бла жан сала билиу - Мажитге толусунлай ётген эди. Ол агъачдан аламант затла этгенди - адам, жаныуар сурагла, скульптура къауумла, сейирлик адырла, ариу керекле.

Была ол ишлеген сурагладыла.

Сурагланы басмагъа Мамайланы Алий хазырлагъанды

ЖЫРЫН ЖЫРЛАТЫРЫКЪНЫ АРБАСЫНА МИНМЕ

«Акъ атлы» деген повестьден

*Аппасы инбашларына алмагъан туудукъну
Биннасы тобукъларындан атады
(Гулийни оюмларындан)*

Ташны атардан алгъа аны тюшер жерине кёз-къулакъ болургъа кереклисин бу арт жюзжыллыкъгъа дери ангыламагъанма. Кечирек акъыл киргенледен кёреме дерге да тюшерсиз. Хау, даулашмайма... Ол жерчиги да болур. Тюзю: сап саплыгъын этсе, балта балталыгъын тындырлыгъына не сёз! Алай, бу хапарын башлагъан ишими юсюнде кесими не балталыгъымы, не да саплыгъымы ангылаялмай турама. Гидама дер эдим, насыпха кёре, терекни угъай, чыбыкъны да аудурмагъанма. Сапма дер эдим, жарсыугъа, ол да келишмейди. Келишиб а: кеси кесиме душманмамы, жаумама?! Саплыкъ этген балтамы, бийикге кётюрюп, ёз тобукъларыма къалай бошлар эдим... Сёзню не андан-мындан чакъдырсам да, ишни барыр жери бир болур - къыйналгъан жүрек этек алда чабакъ жүздюреди. Ийнанмай эсегиз, атха минеме деп, кёкбаш эшегинден къурлай къалгъанлагъа да соругъуз. Алай мен, бир-бирлеча, тенгиз ортасында къайыкъларыны тюрю тешилгенлей, сарнап башлаучуладан тюрюлме. Не къыйынлыкъ басхан кюнюмде да, жаннетли болсун, харип, аппама ушаргъа кюрешуочюме. Ол халдан чыкъгъан хатны бир да кёрюп болмаучу эди. Мен да жашаугъа буруш баргъандан эсе, бурушха къажау атларгъа суюме. Кертиди, мени ол чойбурунлугъум былхымсызланы быгъынларын тешгинчи бюгюлюп къалып, кёп жарсытханды. Не этейим, мен инжилсем да, сиз ачысуз къалыгъыз. Энди жыжымны узунун, манс орунуна, ташыуул этгенлеге кююп, хапарны къысхасына уа кесим кирейим...

Ишни башы ма былай эди: адам ортасы киши болгъанымда, не хыйсапдан эсе да, кесими туугъан кюнюмю белгилер акъылгъа кирдим. Белгилерден эсе, аны не хапары. Бирле аллай кюнлерине тауукъ кесе эселе, мен тюрю къурманлыкъ окъуна эталлыкъма. Онжети жылны ичинде сюрюучюлюкде жетишимлерим ючюн колхозубуз саугъалыкъгъа счётума ётдюрген ахчала окъуна, менича бир кюйчу жашха къонакъларын ашыртханны кюй да, душманын хорлап къайтхан аскер кюйынны солдатларына, бир ыйыкъны ичинде башларын чагъыр чыккырлагъа сугъуп турсала да, жетеркидиле.

Тийреге туура затны да сизден къалай жашырайым! Ёзге къолайымы да несин сурайсыз. Элни ортасында «Жарыкъ эрттенлик» артелибиз алчылыкъда алгъан ёчюм ючюн нохтабаугъа узатхан алты отоулу, бишген

кирпич кьабыргьалы, акькьалай башлы жараулу юйюм. Аллында – кенг арбазы, артында – уллу терек бахчасы. Тийре хоншуларымы уа несин айтасыз – бирери бирер алтын терек. Бу затланы сизге сагьыннганым, махтанып сандырагьан сунуп, кёлюгюз кюлмеси, келген кьонакьаланы кийирир жер, айыпсыз ашырыр онг табарыкьма. Бир жарсыуум, кьатынсыз кишини жашауун ангыларгьа кьолугьуздан келлик эсе, бош ёлюмлюню гытысына угьай, ханны кьаласына ушагьан межамымда жатхан жерни кьой да, адетли олтурурча шинтигим да жокьду. Ол да, кесигиз ангылагьанлыкьдан, кьолгьа гыл кьонмагьандан туююлдо. Элде аз болама. Сора юй жасайма деп да башымы нек аурутама!..

Налат берлик эсегиз да, дагьыда бир тасхамы ачыкьаламай кьоймам. Юйреннгеним алайдан огьесе жашауун башхалача ангылаялмагьандан туююл эсе, ол патчах тоханалагьа ушагьан юйюмден эсе Гюл-Тёбе жайлыгьындагьы кьойчу кьошуму бек жаратама. Кьош дегенлигиме, сиз аны ол бурун тогьуз-он нарат томуроуну бир бирге чалдишдирип кьурашдырылгьан гытыладан сунмагьыз. Ол не менме деген шахар кьууллукьчуну терек бахчасындагьы дачасындан эсе кёп да кьолайлыды. Аны ыстауатымы жаны бла тигелеген жаншакь черекчикде алтын излеген экспедиция кесине ишлетген эди. Черекчик десем да, аны халкьдан кенгде жашауумда манга уллу магьанасы барды. Ол этген игиликлени алыкьа мен не эгечимден, не кьарындашымдан кёрмегенме. Тау черекчик жашау жолдашымды, ушакь нёгеримди. Айланнганым адамладан эсе малла бла кёбюрекди да, сизни халыгьыз кьалай эсе да, мени болумума бир ыйыкьда ненча кюн бар эсе да, анча кере тюрленеди. Черек ол жерчигин ангылагьандан болур, жюрегими ойнагьанына кёре, кьайда кьууанч кьанатла битдирип, умутларымы адам ёрлеялмагьан жулдузладан ёрге тартыр, кьайда уа, – шургулу кёлнюмю жагьаларын ашай, кьайгьыларымы толкьунчуклары бла уруп, жюрегимден бир жанына чачаргьа кюрешир. Тау черекчигим бузоу болса, ыстауатда ол эммеген ийнек кьалмаз эди. Баям, ким эсе да анга «Кёзбаучукь» деп да, ол ариу тиллилиги ючюн атагьан болур. Алай ол ат экили магьананы тутханы себепли, аны жюрегим иги жаратмайды. Сайлау манга берилсе, анга «Кёзбаучукьдан» эсе, «Кьонгурочукь» деп атарыкь эдим. Кертиси бла да «Кёзбаучукь» аллай жырчычыкьды... Эх, сиз бир тынгылагьа эдигиз! Аны макьамында, бир ызгьа окьуна, уллу симфониялы оркестрни битеу инструментлерини ауазларын эшитирге боллукьду. Ол кесине суусаплары кьандырыргьа келгенлени ауазларын жюрек халысына магнитофон лентагьача жазып алмагьан эсе, шорхаларыны шууулдауларында бёденечикни сызгьыручугьундан башлап, тау кьушну кесин душманына ата туруп ёхтем кьыжырауна дери да, адамны кьулагьына чалишмеген ён жокьду...

Сууну кьатында тургьан аны кечиюуне уста болур дегенча, «Кёзбаучукьну» битеу халына тюзелгенме. Алгьын нйнарындан пилле юркуючу кишини – мени бусагьатда сыбызгьы согьууума тынгылагьан ташла окьуна, чоюн жюреклери кьозгьала тёккен кёз жашларын – эрттен чыкьланы, кёксюл аяз – кьол жаулукьчуклары бла сюртюрге

кюрешедиле. Аланы битеу болумларын мен жан кийирген сыбызгыны таралыуу бийлегенди да, кьатыма жууугъуракъ келирге асыры бек итингенден, бийик жар эрининде тургъанларын да унутуп, андан энишге хахай- тухай эте кетедиле. Ол сагъатда битеу тау бетдеги ташла, кьозула аналарынача, манга тартдыра, хылыф тигелеген жолларында бир уллу палахха кьаладыла дегенча, эринлеримден сыбызгымы айырама. Не этгин, жумушакъ жюрегим адамланы кьой да, ташланы инжилиулери окъуна да кетюралмайды...

«Кёзбаучукъну» ёзге халы уа! Аны жаз да, кьыш да, кече да, кюн да, кьууанча-бушууда да таукеллиги, жашаугъа ийнаныулугъу кьурумайды. Черекчикни ол халын ангылагъанлы бери, аны бла кенгешеме, жарсыууму, кьууанчымы да айтама. Не десенг да, жашауда бир бирни ангыламакълыкыны магъанасы уллу кёреме! Бу тийреде, кёзюм жетген кьарелди болуп, жюрегими халын, болумуму сезмеген бир зат да жокъду. «Кёзбаучукъ», гюлле, ташла, терекле, таула – ала бары да мени бладыла, мен аланы кьоюнларында, ала мени кёлумдедиле. Бир сёз бла айтханда: мен аласыз неме!.. Аланы да бу тийреде менича алай кёп адамлары жокъду, кеслерине сыймеклигими ангыламайдыла, уллу кёллюде деген оюмдан кериме. Ол ангылаулукъ манга угъай, алагъа да уллу насыпды...

Алай! Бу кьурурукъ «алай» болмагъан жерде палах, жарсыуу да кьуруп, кьыш адамла кьар юсюнде кьойгъан аякъ ызлада гюлле чагъарыкъ сунама. Аны жарсыуум: ол малла, ташла ангылагъан халал жюрегими бир-бир ахлуларым билмейдиле. Ала оюм этгеннге кёре, мен маймулла адам улуна бурула башлагъан кьалуба заманладан артыкъ алгъа узаялмагъанма. Кертиди, манга аллай кёз кьарамлары болгъан адамланы – ахлуларымы кьара тырнаугъа кьутулуулары менден теренди, жерни киндиги кеслеринден башланган сунадыла. Адетде болгъанча жюрюселе бу бизни огъурлу дуниябызда, ким кимни жагъасын жыртады, акъыллары жетишгенча кьангкьылдай тургъа эдиле. Алай жеримде кьоймайдыла. Мен кьой берсем, ала кьочхар излейдиле. Кьочхарны келтирсем а, мюйюзюне ёгюзню да тагъа келмегенсе деп, жанлары кьыйналады. Алай, биягъы «алай»... Манга тырманны кьайнатхан жан тёммеклерим менден таматадыла. Алагъа тенг болуп, демлеширге онгум жокъду, халым, текелигин сыйыртхан жугъутур кибик, кьайгъылыды...

II

Айыу куркада кьалгъан башха Аякъла не этсинле...

(Гюлийни дефтеринден)

Тийреде жюрютюлген ушакъгъа кёре, адамны адамлыгъы кьыйынлыкъ жетген кечеледе, кьууанч келген кюнледе бегирек ачыкъланады.

Мен элден кенгде туруп, аны жашауна уллу шагъырейлигим болмагъандан туююл эсе, адамлыкъгъа ол эки кыйыр чекни юсюнде багъа бичилиюне артыкъ бюсюремейме. Неликден дегенде, адамны киндигин шайтан кесмеген эсе, ол халкъны къол аязына сюелмеген кезиуледе да кесини огъурлу атына тийишли атларгъа керекди. Ансы тартып темир юзген киши бла мени, неда бохчасы хуржунуна сыйынмагъан – мени бла, он башлы юйюрюню жангыз кеси кечиндирген инсанны онглары, адамлыкълары ачыуда тенг боллукъ туююлдо. Ол затны юсюнде эндиге дери да мени сынауларым бола келгенди... Сом бла адамлыкъны ёнчелеу – ол бедешликди. Алан, не этгин?..

Тамата къарындашымы эки эгиз къызы да эрге чыкъгъан кюнлеринде, ай антсызма – тийреде адет алай эсе, мен сизге адамлыкъым бла адамсызлыкъымы, къызгъанчлыкъым бла чомартлыкъымы бир кёргоюзт-месем деп, аланы хар бирине бирер алтын бууунлукъ бла бирер минг сом ахча тутдурдум. Аны эслеп, тийреде къууанчха жыйылгъан адамла:

- Ай, аперим! Нечик уллу кишилик этдинг! Сенича бир ахлусу болгъан кесин жарлыкъа нек тергейди! Не десек да, тап алтын бууунлукъланы айтмай къойсакъ да, бусагъатда эки минг сом жангы ахча дегенинг – ол ырысхыды... Бир-бир адамла аллай бир мюлкню туугъан сабийлерине да бералмайдыла. Ма адамлыкъ десенг – алай болады!..

Ол махтау сёзлени мени тирмен къырыгъыма къуюлгъанларына, керти да, тийредегиле юсюмден алай акъыллай эселе, ахлуларымы уа бютюнда ыразы этгенме деген оюмгъа киреме. Бу ышаныулукъ бла юйюме къайытып, къошума атланыр кезиуомде, алгъа тамата къарындашым Силтесууур, артындан а аны юй бийчеси, мени уа келиним Шамдарий ызларындан Тюкюуланнны лохбайы сюрген кибик, жан солуу этип жетедиле.

- Ай, горилладан туугъан горилла, - дегенни айтды манга тамата къарындашым, - ол къызчыкълагъа алай этип кетерсе деб а турмай эдим!..

Силтесууур «горилла-морилла» деген сёзлерин тиш орталары бла чыгъарса да, мен тау тилден эсе, ол эркинирек сёлешиучю француз тилде: «Ахшыдан туугъан ахшы, сау бол, къызчыкъларымы къууандырдынг», – дегенча ангылап:

- Да... къой, аны ючюн манга не ыспас этерге керегинг барды, - деп, ышардым. Ол сёзлерими эшитгенлей, тамата келиним, аркъасын да манга буруп, эрине:

- Э... киши, - дегенни айтды, тил ачханын туура этмезге кюрешсе да, ауузундан чыкъгъан чибижи оту, инбашлары бла аууп, мени бет орамымы кюйдоре, - мен бу шайтанланы тосларындан жийиргеннген этеме. Къолунгдан келлик эсе, айт да, иги ангылатчы: мишеген ырысхысы болгъан кишини, суйгенни-суймегенни арасында, сютден тоймагъан улакъчыкълагъа къатхан гыбыт бухчакъны быргъагъанлай, ол къотур сомчукъланы атып кетиую не эди! Мен аныча хуна тешигинден чыкъмагъанма, айыплы ишден эсе ёлсем ыразыма. Аллахха сёзюм ассы бармасы ансы, ол сени сабийлеринге къоюп кетген затчыкъланы бары-

сын да бирге тийишдирип узатсанг да, базар кюн окъуна бюрчени кёзюн кърмар чакълы бир чибжи букъу алаллыкъ туйюлсе...

Тамата келиним не айтады, не селешеди! Ол ахырында, жюрегин толкъунлагъан отланы ёретинлей тегюп бошайлмазлыгъын сезгенден сора, мен къатына салгъан шинтикге аманны кебинден чегеледи. Ары дери ауузун ачаргъа термиле тургъан къарындашым тирилди. Ол, онючюнчю Людовикни кезиуюндеги мушкетёрча, кесин манга атардан алгъа, мыйыкъларын сымарлар мурат этгенча, баш эринине узалды. Алайда, куйгенледен квалгъанча, бир кезиуледе Шамдарий жулкыгъан битимлени тюккючлеринден кетюрюле келген тюк адыргыла, мискин къарындашыма бой салыргъа унамагъанлай, ёрге-энишге узатылып тохтадыла. Болсада Силтесууурну ол онгузулукъ жапысы ючюн ёкюннген жерин эслеялмадым. Аны кьой, къарындашымы жюрек ачыуу кекюреги бла къабакъладан алгъа тюртген кёзлери, мёлек Шамдарийни эрине буюргъан сёзлерини тилманчлыгъын, кеслерине алыргъа кезлегенлерин ангылап, ахым кетди. Ахым кетмей да къалай болсун? Намыслы келиними эринлеринден къубула аугъан сёзлери ююною терезе миялаларын, топ атылгъанча, зынгырдата эселе, аны тилманчларыны сахиник ауазлары отоу къабыргъаларын оймазла деп бир тюрлю бир ышаныуум жокъ эди. Алайлыкъдан кёзлеге – иелерине да жангы чамланыулукъгъа жол бермей, Аллахны да арагъа салып, этген жангылычларымы тюзетирге келишип, ызларына ашырдым.

Кертиси бла, къарындашым, келиним айтхан сёзле мыстысыз туйюл эдиле. Тамата къарындашымы ыразы эталмагъан, мен башхаланы бютюнда къууандыралмам деп, келюме алай келди. Энди болмай эсе да, аны жангы юйюрлю болгъан сабийчиклерине - «сютден тоймагъан улакъчыкылагъа» - алты-жети минг сомчукъ кьоя кетейим деп, эшик башда ахча тургъан кюбюрчекге ёрлерге, ол кеп болмай Шамдарий чегелеген шинтикчикни да алып, босагъа юсюне жетдим. Мен да аны юсюне илинип тынгылы болгъунчуннга, ортанчы къарындашым Кюлдеёкюрню къатыны, мени уа ортанчы келиним Кесажан, эшта кёзлерине къан жайылгъан болур эди ансы, эслемей, мени да ёшюню бла уруп, полгъа къаплап, кеси да, аягъыма абынып, юсюме ауду. Аллах кёргенден, пол мени башымдан къатыракъ болуп, бир кесек ойсураам да, келиннге тасхамы бермез ючюн ёрге кетюрюлюр гынтты этдим. Ол кезиуде Кесаханни сол кьолу кёлек жагъамдан ычхынып, ЁЛЮМСЮЗ Кашейни тырнакъларына ушагъан бармакълары бла богъурдагъыма жабышды.

- Ма, кёремисе, - дегенни айтды келиним ызындан аман кюн башын кысып жетген эрине, - бу болунган ишни... Мен санга нелляй бир кюрешген эдим, бу пакъырны ырысхычыгъындан жетерикни кьолунга этип кьой деп... Ол ёзге телилигине да кьошулуп, кьоян аурууу тутуп тургъанын кёрмеймисе?!.

Андан ары ортанчы келин неле айта эсе да, бир сёзю да къулагъыма кирмейди. Аны сыппалача узун кьургъакъ бармакълары богъурдагъымы эки жанына теренирек къутула баргъанлары къадар да, ёпкелерими хауа ачлыгъы кыса, ахырында уа солуууму айландыралмай, эсими таш-

ладым. Бир заманда башыма акъылым къайтып, эс жыя башлагъанымда, жукъу арамдача, тегерегимде болуна тургъан затладан бир кесегин ангылай тебиредим.

- Да, къарындашыны юйюнде бардырылгъан тойгъа къатышхан эсе, анданмы айтдырасыз...

- Хау, тейри, иги окъуна уртлагъан...

- Угъай, ол къоян аурууду деп да айталмайма. Адам тапсыз жыгъылыс, ауузундан шытыланы къой да, къан окъуна келирге болуучуду...

Энди эсими иги да жыйгъанма. Айтыула ал кезиудеча, тауукъну башын балта бла уруп чартлатханлай, болмагъан сёзлени юсюнде юзюлюп кълмайдыла. Алай «таурухну» сейирлик жеринде тыйдырмаз ючюнмюдю да огъесе кесими жаныма къркъгъанданмыды да, тегерегимдегилеге тасхамы бермез ючюн, кёзлерими къысып, хапаргъа тынгылайма.

- Ёлюп иш а кългъан болурму, доктор?..

- Да, къаныны жюрюююнден мен ангылаялгъан зат а жокъду. Бу тийреде кюзгю зат жюрюп а кёрмеймисиз?..

- Хоу бир да... Э жаш, аны уа не этесиз, жарлы?

- Да, бурун тешиклери таба тутсакъ, сау эсе, кюзгю терлерге керекди... Угъай, боюн тамырлары танг кымылдай башлагъандыла да, бусагъат тириллик болур... Ай юйюнге, бу жангыз жарлыны адам жашамагъан жерге нек атып турасыз? Бир да болмай эсе да, юйюгюзден келтирип, тюбюне бир тешек кибик жайсагъыз а, къуру жерде ат кёпчекге таяндырып турмай...

- Къарыны аурумаса уа! Барсын да, ол минг сомла берген келинине махтансын. Бизни бла уа не кары кългъанды!..

- Да мен таныгучу Айыужырт сау болса, санга да чомартлыкъ этерге угъай демез эди, мен кёрмей тургъан кезиуню ичинде аны Аллах эки кёлю бла да урмагъан эсе!..

Врач мени аякъ юсюме этип кетгенден сора, ортанчы къарындашымы бла ортанчы келиними эм кесими да арабызгъа тейри кылычланы салып, аны сыйлы антдан, мындан арысында мюлкюмю таматабызгъа да алай тёмезге, аланы сабийчиклери жетселе, ол ёсмезликчиклени да унутмазгъа ант этип, аманны кебинин кесиме къллап бошагъандан сора, башымы болумсуз сынау ючюн тюшген отундан чыгъардым. Ортанчы ахлуларымы, мен берген сёзге къарап, тюзюнлей ызларына къайтыр халлары жокъду. Алагъа абаданлары менден кёп ырысхы кымгъанча кёрюнюп, Силтесууур бла Шамдарийни бетлерине къазан къараны тартыр ючюн Огъары орамгъа атландыла. Къоюгъуз, кюрешмегиз, мындан арысында ол иш сизин юсюгюзде да болур затды деригим бир келсе да, жангыдан ахлуланы макъа эмген ауузларына тюшмез ючюн, кёз туурамдан къурумагъа къойдум. Ол эки юйюрню арасында чомартлыгъым бла къызгъанчлыгъымы айыра бардырылгъан сермеш, ахлуларымы шаугют жюреклеринде сёз жарала къоярыгъына кыйналама. Алай, не эзилсем да, аланы айырама деп, башымы жангы палахлагъа кълдырмаз ючюн, жолума атландым.

III

*Ахшы тууарын билмей эсенг,
Ариу жаратылсын деп бош тилейсе!..*

(Гюлийни дефтеринден)

Ырысхым ючюн къарындашларым бир бири жагъаларына, келинлерим а - чач эшмелерине жабышхан кезиулеринде мен да ёз жарсыуларыма кирдим. Арабий, - дегенни айтдым кеси кесиме, - оюмлагъан ишими башыма айып алмазча къалай бардырайым? Бу сорууума салынган киритни ачхан манга къарангы кече къой сюрююмден ач бёрюлени кыстагъандан эсе кыйынды. Болсада, адам кыйналмайын зауукълукъну къайдан табады дейсиз! Бу сагъышлада жүрегими басхан къайгъыларымы тинте, бир бёлек тынгысыз сагъатны ётдюрдюм. Алай оюмда уа алыкъа тигиуню къой да, бичим да жокъду. Хапарымы аллында «не хыйсапдан эсе да» деп, ишни башын жапдыракъ этсем да, туугъан кюнюмю белгилерге таукелленнгеним – саны бир Аллах бла кесимден башхалагъа туура болмагъан ырысхымы къулу угъай, аны патчахы болгъанымы жуукъгъа-тенгнге ачыкълар муратдан эди...

Ол огъурлу башламчылыгъымы киндигине жетдирир онгум ахча-бохча жаны бла да кючлюдю. Ол жерчигин сезгеним жүрегиме жангы къанатла битдирип, айтхылыкъ байрамымы, ишиме уллу заран да бермей, къойладан тёлю алып бошагъан кезиуюмде бардырыгъа тохташама. Тюзюн ачыкъласам, алай чертиуюм да бошуна туююлдю. Хар жыл сайын, малчылыкъны бек жууаплы заманындан – тёлю алыудан къутулгъаным бла бирге, колхозну правлени манга къайда суюсем да анда солургъа путёвка бериучю эди. Алай манга, саулугъум бир уллу къолайсыз болмагъаны себепли, аны кереклиси жокъду. Хайырланмай-ма, элге бир-эки кюннге тигелесем да, «Кёзбачукъгъа», тауларыма, малларыма тансыкълыгъым жүрегими къутуртуп, ызыма мычмай къайтарычуду.

Солуууму кезиую, алай айтыргъа боллукъ эсе, апрельни аягъын, майны уа аллын тутуучуду. Къууанчны этерге уа андан аламан излеп да тапмазса. Ол, адам жүрекдени къой да, битеу табийгъатны кирпилдеген сагъатыды. Келген къонакъла алты отоулу юююме сыйын-масала, аланы эркинликлерине – кърмач чартлагъанча акъ чагъыучу уллу терек бахчам. Аны ол алай къозгъалгъан кезиуюн кёрген адам аллах бу кудуретни эндиге дери кесини жаннетлерини бирине нек кьошмай тура болур деген акъылда тамашагъа къллыкъды...

Байрамымы бардырлыкъ кезиуюмю тохташдырдым, жерими кесамат этдим. Алай... Ой къурусу бу «алай» Адам туугъан кюнюн а къллайла ачыкъласы?..

Иш туугъан-кългъан кюнню юсюнден болум ма былай эди. Аллах билсин къайсы жыл болгъанын. Бир жолда кышны узуну, артыкъ семиз болмагъан жау табанын жалай, аманны кебинде жазгъа чыкългъан жаш

айыу, татар зат мажаралсам деген оюмда, айлана келип, тау кьулакь-да бир кьарт уучугьа тьубейди. Тамата мадарып кьолундагы кьауалны анга бургьунчуннга, агьачны иеси, душманындан алгьаракь мажарылып, кьартны жагьасына илинеди. Ол кезиуде, таулары ичинде болуна тургьан ачылыкьланы кьуугьунун ахлулагьа билдирирге ашыкьгьанча, кезиуюнден юч ай алгьа, ачы кьычырыкь эте, жер башына бир жангы жан туады. Кьадарны мыстысыз безиреуюню кьочюнден, артда ачыкьланганьына кьере, ол жарсыулу хапарны келтирген кьагьанакь - мен, айыу бла ерелешген тамата уа – мени аппам болуп чыгьады. Алайлыкьдан тау кьулакьда болунган тьубеш чалсакьалны сол инбашында терен жара кьояды, манга кьарай а, битеу ахлуларымы жюреклерине огьурсуз чькню тьюрейди. Аланы барысындан да палахы уа – анамы бойнакь бла бир тьюрлю бир байламлыгы болмай тургьанлай, манга тийредегилени «Айыучач» деген атны бериулери эди. Алай, кесим билип, не ёсюмюмде, не сыфатымда, не кьарамымда агьач жаныуаргьа ушагьан бир затым жокьду. Болсада, сени душманынг ётюрюк айтсын, мени бойнакьны халы бла келишген кьылыкьларым аз тьуюлдюле. Не десенг да, «телисе» дей турсала, андан акьыллы жокь эсе да, адам алынып агьачча-ташха окьуна кетип кьалыргьа боллукьду. Аны эсгермей, тегерегимдегиле сабий жюрегими эгей тургьанларындан тьуюл эсе, сёзге сакьма, кеси акьылымы суюме. Алайсыз, апиамы толу юйюрюнде манга такьгьан майдалларына - сёзлерине кьере, не десенг да, намысымы - адам байлыгымы жыкьмай сакьлау кьыйыныракь боллукь эди...

Школгьа биринчи баргьан кьуюм. Кьаракьаш, ариу устаз кьыз, кесини сохталары бла таныша келип: «Жашчыкь, сен а кьайсы жылда туугьанса?» - деп сорады. Мен а устазымы ол кьатлауна, кеп сагьыш этип да кьорешмей: «Аппамы айыу талагьан жыл туугьанма,» - деп жууаплайма. Анымы эшитир эдиле! Сабийлеге, патегеннге сирнекни жандырып тутханлай, кьюкью кьабынады. Кьунжакь устазым да, кесини жюрек дыгьылын кётюралмай, жарты айлагьа ушагьан кьызгьыл инглик жагьылгьан эринлерин сабыр кётюрюп, аланы тьюплеринде кьобуз тьоеклеге ушагьан акь тишлерин кьргьюзтдю. Сохталаны, устазымы ол халларын игн онгсунмадым. Аланы, мен ангьалагьаннга кьере, болумсуз кьангкьылдауларын кесими масхара этгеннге тергедим. Юйде окьуна кьрюп болмайдыла сора, деп келди кьлюме, башхала уа кьайдан эркелетсинле!..

Алай бла, устазыма берген кьолан жууабыма кьере, сабийле манга жангьдан чилле кьелек тнгип кьыйналмасала да, Айыучачны орунуна, Айыужыртны чам ат этип, манга нохтасызлай тутдурдула. «Саугьаны» уллусу, гитчесими барды? Анга да угьайым жокь эди...

Кьаршы ахлуларым бла мени шорпабыз бирге хазна кьатышмаса да, уллу юйдегини ичинде бир бьелек адам аскер лагерьдеча жашагьаныбызгьа бек ыразы эдим. Алай андан не келсин? Ол дунясы кенг болсун, харип, кьарт аппабызны ахыр жолуна ашыргьанлай окьуна, ол уллу юйюрюбюз, кьысдырыгы тьюшген хунача, оюлду, чачылды. Энди бала, туудукьда да – хар бири башында мыйы кьую толкьунлагьанына кьере,

ёз кьадарын кьолтукъ тюпге уруп, бирер жерге тийишедиле. Кьююгуз, жангыласыз, бирге жашагъаныбызча жашайыкъ деп, аланы кимини этегинден, кимини да женгинден тартып, артха тыяргъа кюрешеме. Алай жарлыны сёзю чапыракъдан ётюп ким эслегенди!.. Мени сынсыуум ахлулагъа жугътур кьулагъына жел кьакъгъанча да кёрюнмейди. Манга да ол инжилиуледен сора аякъ тирегенден ёзге онг кьалмагъан эди.

Аман тюпде кьалыр деп, туугъан, ёсген уямдан бек артда мен чыкъсам да, кьалгъан ахлуларымы этген ишлерин кёре, мен кесими аладан былхымсызгъа тергемейме. Тап, тергерик эсем да, даражамы кьалгъанланы аякъ тюплерине атаргъа колхозну председатели, мени уа чынтты адамлыкъ жолдашым Къарабаш улу эркин этерик туююлдю. Не десенг да, мен артельни алчы малчысыма!..

Алайды да, сизге тууралыкъдан, туугъан кезиуум жаз башы. Ол жерчигине ахлуларым ийнанмасала да, тийре кьартлары шагъатлыкъ этерикдиле. Энди артдан дауур-даулаш чыкъмаз ючюн жыл санымы тохташдырыргъа керекме. Ансы бу затны юсюнде жангылып, сени сюймеген да мени келинлерими ауузларына тюшсю... Ала кеслерини жыл санларын, ёз кьызларыны жыл санларына дери тюшюре келип, андан тёбённге эндирирге онглары кьуруп тохтагъан эселе да, бу ишни юсюнде кьалгъанла хатдан тайып башласала уа бир да унамазла... Не этейим, терссе деселе, артдан башха мадар излерге да кюреширме. Бусагъатда уа ойлау жыл санны тохташдырудан эсе, Къарабаш улуна тууралыкъдан, онжети жылы ичинде ол башчылыкъ этген колхозда малчыма. Жети жылны окьугъанма. Онжетиге жетини кьошсанг, жыйырма бла тёрт жыл болгъанына, хайт десем, тамата келиним Шамдарийни окьуна женгерикме. Халкъда жюриген хапаргъа кёре, сабийле школгъа жети неда сегиз жылларында барадыла. Болсада, манга биринчи сагъыннан тарихим келишмейди. Неликден дегенде, бурундан бери да жетини насыплы кьудуретли тариххе тергейдиле. Алайлыкъдан мен ол тарихни башыма ушатыргъа кюрешсем, Кесахан чайырны орунуна тилин чайнамазмы! Кьююгуз, энди аны бла жангыдан ит бла киштик болмайыкъ. Сегиз... Хоу бир да ол да бир байтамал айтылып кьалады да, аны манга ушатмазлыкъла да чыкъмай кьаллыкъ туююлдюле. Андан эсе, кимни жюрегин кьыйнап да не хатагъа кьалгъанма, 11 жылны алайым. Хау, бу тарих келинлени, Аллахымы кёлюне да ушарыкъ болур. Алайды да, анга тохтасам, тергеуню-чотну ахыры отуз тёрт жылны тутады...

АДАМЛЫКЪ, ЖИГИТЛИКЧА, ЁЛЮМСЮЗДЮ

*Бир бирлерин уста билген, иги таныгъан,
алай бири бирин ёлтюрмеген адамла ючюн;
бир бирлерин бир заманда да кёрмегенле,
ёмюрде да бир бирлерин танымагъанла
бир бирлерин ёлтюре эселе – УРУШ деген олду.*

Поль Валери

КИМГЕ ДА БОЛУШУРГЪА ХАЗЫР ЭДИ

Дуниясын алышханны ызындан «ол кьаллай ахшы адам эди» деген болмаса (кертти да аллай багъагъа тийишли эсе), байлыгъы, кьолайы бар эди деп, бир заманда эшитмезсе. Жамаут неден да башха адамлыкъны салады. Анга баш урады, аны намысын кётюреди. Тогъузаланы Кемал ким эди Бабугентде аны атын орамгъа атарча? Не ючюн жетишгенди аллай сыйгъа? Таза ниет-лилиги, огъурлулугъу, халал жюреклилиги, хар кимге да игилик излепени, къарыусузгъа кьолун узатыргъа хазырлыгъы ючюн деп, мен алай жууапларыкъ эдим. Болсада кьюру сёзле, шарт олгюлесиз, ийнаныулу туйюлдюле.

Кемалны кичи къарындашы Магомет партияны Чегем райкомуну биринчи секретары болуп ишлегенинде, бир жол аны Зольск районнга кьонакыгъа чакъырадыла. Кабинетде олтургъанладан бири:

- Колхозну председатели Тогъузаланы Кемалны таныймыса? – деп сорады.

- Таныйма.

- Ол сени киминг болады?

- Алгъа сен билдир да аны бла къалай танышханынгы, мен а андан сора айтырма.

- Ахшы. Агъач керек болуп, Совет (Черек) районнга барама. Кёп айлана турмай, тюзюнлей «Межколхозстройну» баш бухгалтерине барып кьал деп юйретедиле. Келсем, стол артында бир чырайлы, жарыкъ кёллю жаш олтуруп. Айтдым жумушуму. Болурун-къалырын билмей, машинасыз келгеними да. Сёлешди телефон бла кимге эсе да. Жюк ташыучу машинаны чынар къангадан толтуруп, мени алай ашырды...

- Ол мени туугъан тамата къарындашымды, – деди Магомет.

Председатель, жеринден туруп, Магометни кьучакълагъан да этип: «Кемалны манга этген ахшылыгъын ёмюрде унутурукъ туйюлме», - деди.

Бир кере уа Кемал, къарындашыны ишлеген жерине келип, Огъары Жемгалада кьолайсыз жашагъан кёп сабийли юйюрге болушмай амал жокъду деп тохтагъанды. «Къалай, не бла болушайыкъ?» «Юй ишлерге. Сен туф мажар, агъачы уа мени боюнумда...»

Дагъыда аллай кѣп юлголе келтирирге боллукъду. Кимге да болушургъа, эс тапдырыргъа хазыр эди ол. Тогъуза улу манга жууукъ жетген адам туююл эди. Газетде ишлегеним себепли, аны бла тубеше-тубеше турургъа тюшгенди. Не ючюн болгъанын билмейме, Кемал мени эсимден кетмейди. Жокъ эди, бир-бирледеча, анда эки бетлилик. Ариу ышармай сѣлешмез эди. Ышаргъаны керти да жюрегинден чыкыгъаны, кѣзбаусуз болгъаны билинип тура эди. Ма бюгюн да, эсима тюшюрсем, ол мени кѣз аллыма «къолтугъунда папкасы бла, ышара-ышара келип къалады».

КУРСАНТЛА ФРОНТХА КЕТЕДИЛЕ

Кемалны тѣлюсюню жашлыгъын уруш сыйыргъан эди. Ол себепден а аны аскер жашауну юсюнден хапар айтмай жарамаз. Педучилищени бошاپ, Волгоград областъдан Нальчикге кѣчюрюлген Урюпинск жаяу аскер училищеге келгенинде, аны туюел 18 жылы да толмагъан эди. Гитлерчи аскерле тохтаусуз алгъа келген къыйын заман эди. Окъууну бошагъынчы, училищелени фронтха жиберип къоя эдиле. Мен Нальчикде пединститутну хазырлаучу курсларында окъуй эдим да, Затишьени тийресинде курсантланы юйрениулерин кѣре-кѣре тургъанма. Бир кюн а, оркестр «Священная война» деген жырны сокыгъанын эшитип, чабып тышына чыкыдым.

Училище фронтха тебирегенин ангыларгъа къыйын туююл эди. Аскерчиле тѣрт тизгин болуп атлайдыла. Ашыра келгенле кѣпдюле. Жашларындан, къарындашларындан айырылыргъа унамай, ала бла бирге баргъанланы командирле кючден айырадыла аскерчи тизгинледен. Ол кюн анда Кемалны атасы Исмайыл, анасы Фатимат, эгечи Асият да болгъанлары мен шѣндю билдим. Асият да иги кесек баргъанды къарындашыны билегине жабышханлай. Алай, не медет, айырылдыла. Мен аланы кесим да кѣргенме, алай танымай эдим ол заманда бирин да. Солдат кийимле кийген жашла уа бары да бирге ушашла...

Кропоткин шахарны къатында къыркъ экинчи жыл 4-чю августда курсантла фашист аскер бла къазауатха киргендиле. Сауут, техника жаны бла да немислиле онглу эдиле. Болсада курсантла жигитлеча сермешгендиле. Огъары Малкъардан Асанланы Жамал, Зарагижден Зумадин Бозиев бла Султан Темирканов да Кемал бла бирге эдиле. Жамал, фашист танкны кюйдюрюп, кеси да ѣлдю. Андан чабып чыкыгъан гитлерчи танкчыланы жесирге алдыла. Душман огъу Зумадинни да жыкыды. Аны къатында кесича жашчыкъла жан бергенлерин къалай кѣтюралгъан болур эди Тогъуза улу! Кѣтюрдю, тѣздю. Ол биринчи сермешде окъуна «абадан болуп» къалгъан эди...

Аланы батальонуна Къобан черекни юсю бла ѣтген кѣпюрню сакъларгъа буюрдула, 54-чю армияны артха кетиуюн жалчытыргъа. Къарангы кече. Кѣпюрню аргы къыйырында постда Кемал сюеледи. Бир заманда кѣпюрге жууукълашып келген къарелдини эслейди. «Тохта, кимсе, жеринген тепме, атхан этерикме!» - деп къычырады. «Къарелди» бир затла айтыргъа кюрешеди, къоркъгъандан ангылаталмайды. Сѣлешгенинден Кемал

аны таулу болгъанын ангылап, къатына чакъырады. Ма сейир! Ол а бир эллиси, жууукъ да жетген. Немислиле халек ууатхан 115-чи атлы аскер дивизиядан къайтып келе эди. «Фашист аскерле хорлагъандыла, энди сен былайда туруп этеригинг жокъду. Кетейик юйге», - деп, Кемалны да бир-гесине элтирге кюрешеди. Алай патриот сезим жюрегине терен сингнген жаш унамайды.

Миллет дивизиядан къайытхан киши юйлерине келди. Жууукъла, къоншула да бардыла аны кёрюрге. Кемалгъа жолукъгъаныны хапарын эшитип, Фатимат а барыргъа унамады. Сабий жашны, Кемалны, анда къююп, кеси келгенди деп жиляды. Баласы жаннган отну ичинде айланнган ананы ангыларгъа боллукъ эди...

ЖЕСИРЛИКДЕ СЕГИЗ КЮН

Дон сууну боюнунда къызыу сермешле барадыла. Немис-фашист аскерле Сталинградха ёшюн ургъан кюнле. Тогъуза улу къуллукъ этген аскер бёломге черекни онг жагъасына ётерге буйрукъ болду. Кёпор а жокъ. Фашист бомбардировщикле къайры къоярыкъ эдиле кёпорлени чач-тюк этмей. Кёпле суугъа батдыла. Кемал да билмей эди жюзе. Алай анга къайдан эсе да болушлукъ келди. Терек кълдыгъа тагъылып, черекни ары жанына ётдю. Арып-талып, солууун кючден ала, жар башына чыкъды. Тёгерегинде нёгерлеринден бири да жокъ. Билмейди не болгъанларын. Кырдыкга сыртындан жатып, бир ауукъгъа кёкге къарап турду. Жарны тюбюнден къулагъына бир таууш чалынып, сагъайды. Тюшюп къараса, жыл саны эллиге жууукълашхан биреу зикир айта. Ол а къарачайлы болуп чыкъды. Экиси да агъачха къутулургъа тебирейдиле да, немислилени къолларына тюшюп къаладыла.

Аланы сюрюп, башха жесирлеге къошдула. Жесирлеге эм алагъа къалауурлукъ этген немисли солдатлагъа да ашны эки километр барып келтирирге керек эди. Ары жесирлени кеслерин жибередиле. Кемал кюн сайын нёгерлери бла бирге ол жумушха чыгъады. Немисли солдатла, юслерине ушкоклары тирегенлей, биргелерине барадыла. Кемал къачаргъа амал излейди. Нёгерлери – ышаннгылы оруслу жашла, бёкем санлыла. Къарачайлы уа алагъа къошулургъа унамагъанды. Аскер чыны бла Кемал бирсиледен тамата болгъаны себебли, аны айтханына къарайдыла. Бир кюн биягъы аш келтирирге тебирейдиле. Юч немисли солдат биргелерине – къалауурла. Кемал нёгерлерине кёзлери бла билдирди къайсысы къайсы солдатха чабарыгъын. Немислилени, баям, эслеринде да болмаз эди сауутсуз жесирле алагъа чабыуулукъ этерле деп. Агъачха теренирек киргенлей, жесирле, гитлерчи солдатланы юслерине секирип, къарап-къарагъынчы сауутларын сыйырдыла, ушкок къалакъла бла уруп къапладыла. Кемал, кесине жетген немислини ушкогун сермеп алып, къарынына сюнгюню сукъду...

Бир сейирим: Тогъуза улу ёлюп кетгинчи жарсыгъанлай тургъанды сюнгю сугъуп ёлтюрген немисли солдатха. «Аны бир ариу кёк кёзлери бар эдиле, ол да, менича, 19-жыллыкъ жаш болур эди. Мени анам мени сакълагъанча, аны да сакълай болур эди анасы. Бюгюн да жилярыгъым келеди

аны эсиме тюшюрсем. Алай урушну кюйсюз законуна бойсунмай не амал бар эди, мен аны ёлтюрмесем, ол мени ёлтюрлюк эди», - деп эсгере эди Кемал.

Жесирден къутулганла кесибизникилеге къошулганлай, олсагъат особистле да жетдиле. Кюн сайын соруу. Жесирге къалай тюшгенсиз, къалай къачалгансыз? Сизни ёлтюрмей къалай къойгандыла?.. Дагъыда кёп тюрлю соруула. Айтханларына ийнанмай эдиле. Смершчи штрафбатха жиберир жанлы эди. Болсада аскер биригиунно командири: «Бу жашла сауутлары бла келгенлери себепли мен былагъа ийнанама», - деп, аланы кесини аскер бёлюмуне алды.

1945 ЖЫЛ. 13-ЧЮ МАЙ

Урушну къанлы жоллары бла гвардияны лейтенанты Тогъузаланы Кемал Прагагъа жетди. Фашистле, артха кете, шахарны миналадан толтургандыла. Алай сапёрла тазалагандыла, бирин да къалдырмай. Энди къоркъуу жокъду. Къазауат бошалды. Сау къалганла къууанадыла. Кемал къуллукъ этген аскер бёлюм Праганы къыйырында тохтаганды. Ингирде, чатырны къатында жатып, таза хауаны солуй, кёкде жулдзулагъа къарайды. Сагъышлары аны туугъан элине – Зылгыгъа, элтедиле. Юйге келсе, анасы къалай къууанырыгъы кёзюне кёрюнеди. Хорламны кюнюне жетмегенлеге жарсыйды. Аны ненча аскерчи тенги къалганды агъач талалада, жол жанларында асыралып! Санап саны жокъду.

Тогъуза улу бла бирге кёп къанлы сермешлеге къатышхан Александр Чернов а анасына письмо жазаргъа олтурганды. Письмосун бошاپ, Кемалгъа кёргюзтдю. Къарачы къалай жазганыма! «Мени суйген анам, уруш бошалды! Мен саума! Кёп турмай юйде боллукъма», - деп жаза эди Саша...

Эрттенликде эртте туруп, суу боюнуна бардыла. Бир бирлерини юслерине суу чачып ойнайдыла, кюледиле. Аланы къууанчларын, айхайда, кеслерича, тёрт жылны окъну-топну тюбюнде айланганла, ёлюм бла бетден-бетге кёп кере тюбешгенле ангыларыкъ эдиле. Билмей турганлай, ушок атылган таууш эшитилди. Александр Чернов, ых деп да солумай, сыртындан жыгылды. Кемал, ийнанырыгъы келмей: «Саша! Саша!» - деп, силкиндирип кюрешди. Алай, шуёхуну кёз акълары айланганларын кёрюп, тюнгюлдю. Бирге жыйылса, черек болуп барыр чакълы бир къан тёгюлгенин, мингле бла ёлюклени кёрген Кемал кёз жашларын тыялмады... Къыркъ бешинчи жылда майны 13-чю кюню ёмюрден-ахыргъа дери да аны эсинден кетмегенди.

ТУУГЪАН ЭЛИНЕ КЪАЙТЫУ

1946 жылда Тогъузаланы жаш аскерден эркин болду. Ары дери юйге письмола жазып турганды. «Мында быллай адамла жашамайдыла», - деп, аллай жууап ала эди. Таула ортасында орналган элине – Зылгыгъа келди. Элде бир жан жокъ. Тюп болган журтланы тыпыр ташлары къалгандыла.

Тиллери болса, ала айтыр эдиле Малкъар аузуна келген палахны юсюнден хапар. Совет аскерни офицери Тогъузаланы Кемал Туугъан журтубузну эркинлиги эм жалынчакъсызлыгы ючюн немис-фашист аскерле бла не ёлген, не къалгъан деп сермеше тургъанда, жаныуар къылыкълы Берия, Сталинни ыразылыгы бла, фронтдан жюз минг аскерчини алып, таулагъа жибергенди, малкъарлыланы зор бла ата-бабаларыны жеринден къыстап, Къазахстанны бла Орта Азияны аулакъларына атаргъа. Иш кёллю, жууаш, адепли халкъыбызгъа къара балчыкъ жакъдыла. Аталары, баш иелери, къарындашлары, жууукълары къанлы душман бла уруш этедиле, юйюрлери уа жюк ташыучу вагонлада, бир бирлерине къысылып, къайры элтгенлерин билмей барадыла. Кёчюрюлгенле уа кимле эдиле? Къартла, тиширыула, сабийле. Къолларында сауут тутаргъа онглары болгъан эр кишиле уа бары да фронтда. Быллай зорлукъну адам айтып да эшитген болмаз.

Аллахны тюз къулларын, фитналыкълны, ётюрюкню, хыйлалыкълны билмеген таулула малкъар халкъгъа этилген артыкълыкълны Сталин билмеген суннгандыла, бу хапар анга жетгенлей, артха къайтарлыкълдыла, деп ышаннгандыла. Не аламаат, не сейир! Таулу жашланы кёбюсю халкъыбыз кёчюрюлгенин фронтда окъуна билгендиле. Алай аладан жангыз бири да властгъа дерт тутмагъанды.

Кемал, он миллионла бла адамларыбыз къырылгъан уллу къазауатдан сау чыгып, анасы бешигин тебиретген юйюне келгенде, анга киши да тюбемеди. Эл къабырлагъа ушай эди. Жаланда жаны болгъан зат – Къараууз деген ит. Ол Кемалны таныды. Юсюне-юсюне секирди, ийнакълады. Итни башын сылап, Кемал арбаздан чыкъды. Къайры барсын, кимге сорсун!

УЗАКЪ ЖОЛОУЧУЛУКЪ

Къабартылы жууукъларын жокъларгъа таукел болуп, Кемал жолгъа атланады. Ала ишни тюзюн биле болурла. Псыгансууда къаршы жууукълары жашайдыла. Ол заманда уа машинамы табыллыкъл эди. Жаяу айланады. Юсюн-башын да букъу басып, суусап да болуп, Зарагиде юй аллында шинтикде олтуруп тургъан бир къартны къатына жууукълашып, суу тиледи. Кимсе, не адамса, оруслумуса? – деп сорду ол.

- Угъай, малкъарлыма, - деди Кемал. – Юйюрюмю излей айланама.

«Малкъарлы» деген сёзню эшитгенлей, къарт жүрексинип жиляды. Жолоучугъа суу берирге жеринден туралмады. Кемал, къолтукъл тыплеринден тутуп, аны юйге кийирди. Суу да ичип, таулуланы кёчюрюлгенлерини юсюнден къабартылы къартны хапарына да тынгылап, жолуна тебиреди. Псыгансууда Кемалны атасыны экиге айланган къарындашы Къазихан жашай эди. Анда бир ненча кюн туруп, Аргуданда жууукъларына да барды.

Таулуланы къалай кёчюрюлгенлерини юсюнден хапарны анга Къазихан айтхан эди. «Сибирге элтгендиле», - дегенди. Кемал ары атланнганды. Поездланы биринден бирине тагъыла, къыралыбызны сибирь жанында шахарларында излейди юйдегилерин. Новосибирскде, Омскде, Челя-

бинскде да болады. Соруп-сурап кюрешеди. Дунияда «малкърарлыла» деп халкъ болгъынын билген да этмегенлеге да тубейди. Кимни айтханы бла баргъан болур эди ары – Кемерово шахаргъа. Таулуланы излейди. «Былайдан узакъ болмай, Кавказдан келген биреу жашайды, ма юйю кёрюне турады», - деп, къолу бла кёргюзтеди бир оруслу къарт къатын.

Таулуну арбазында Кемалны бурунуна бир тапсыз ийис урду. Ол а, малкърарлы киши, оруслу къатын алып, тонгузла да тута кёре эдим. Коллективизацияны заманында кёчюрюлгенледен эди. Таулуланы Къазахстаннга бла Орта Азиягъа жайгъанларын биринчи кере Тогъуза улу андан билгенди. Къысхасы, Ата журту ючюн къан тёкген, юч-тёрт кере жаралы болгъан офицер адамларын сау жыл чакълы излеп, Къазахстанда Акъмола (шёндио Астана) шахардан узакъ болмай Жалтыр деген станцияда тапханды.

Юйюрню къуанчыны чеги жокъ эди. Фатиматны ийнанырыгъы келмей эди жашын сау кёргенине. Жарсыугъа, Сталин бла Берия къурагъан репрессияланы, ёз халкъларына азап чекдириуню чархы уа алыкъа бурула эди. Экинчи кюн окъуна ёшонюнде орденлери бла майдаллары жылтырагъан жаш офицерни комендантурагъа чакъырадыла. «Погонларында звёздочкаланы да кетер, керохунгу да бери бер, сен аланы жюрютюрге тийишли адам туююлсе...»

Кемалны жанында именной (аты жазылгъан) кероху болгъанды. Аллай сауутну уа кимге болса юлешмегендиле. Жигитлиги ючюн фронтда аскер командование саугъагъа берген керохну урушну къарап да кёрмеген бир жекбаш комендантха къалай сыйыртсын! Жаннган отну ичи бла Кавказдан Прагагъа дери баргъан 22-жыллыкъ офицер къалай тёзерик эди ол артыкълыкыгъа! Шинтикни сермеп, комендантны башына жетдиреди. Тутадыла Кемалны. Не заманда да, къайда да, насыпха, тюзлюкню суйген таза ниетли адамла табыладыла. Алайсыз жашау тохтап къалыр эди. Область комендантураны таматасы фронтчу офицерни мычымай бошларгъа буйрукъ берди...

Аскер статистиканы тергеунюне кёре, Уллу Ата журт урушда Кемалны жыл саны тёлнюю хар онусундан сегизиси ёлгенди. Бизни жерлешибизни уа насыбы тутхан эди. Ол, юйге сау-саламат къайтып, беш жаш ёсдюргенди. Ала уа (алай айтыргъа ырыслагъан да этеме) туумай къалыргъа боллукъ эдиле. Аллахха шукур! Къадар Кемалгъа «онг кёз бла къарагъанды». Туудукъла, аладан туугъанла да онюч боладыла.

ЖИГИТНИ АТЫ УНУТУЛМАГЪАНДЫ

Тогъузаланы Исмайылны жашы Кемалны аты районда эм республикада да кёплеге белгили эди. Жигитни аты унутулмагъаны къалай игиди! Ол а, Алтын Жулдузу болмагъан эсе да, жигит эди! Жер жюзюнде ары дери бир заманда да болмагъан аллай деменгили къазауатда кёлсюзлюк этмей, ажашмай, терсине бурулмай, къыралны аллында борчун ахырына дери толтургъан жаш жигит туююл эди деп ким айталлыкъды? Жанларына къоркъуп жангылгъанла уа, тап абадан адамланы араларында да,

аз болмагъанларын билебиз. Кемал а сабий эди дерге боллукъду. Сабий болмай а, не эди 18–19-жыллыкъ жашчыкъ?

Халкъыны эсинде къалгъан къаллай уллу намысды! Сабийлери, туудукълары, аладан туугъанла, тукъуму, саулай туугъан эли да ёхтемленирге эркиндиле Кемал ючюн. Бабугентде орамладан бирине аны аты аталгъанын башында айтдыкъ. Кемалны аты унутулмаз ючюн башха тюрлю мадарла да этиледиле. Администрацияны оноуу бла Черек районну спорткомитети жыл сайын, Тогъузаланы Кемалны хурметине атап, тиширыу командаланы араларында волейболдан республикалы эришиуле бардырады.

Аны иги таный эдим. «Межколхозстройда» баш бухгалтер болуп ишлегенинде, районну жол мюлкюне башчылыкъ этгенинде да Тогъуза улу бла кёп кере тюбешгенме. Менсинмегени, кесин кётюрмегени жамауат кётюргени къалай аламатды! Кемал аллай адам эди. Мен бу жазгъанымда аны ич дунясын толу ачыкълаялгъан сунмайма. Немисли солдатны ёлтюргенине жарсыгъан адамгъа тюбемегенме андан башха. Ол а, бир уллу аманлыкъ этгенча, унуталмагъанды кесича бир жашны жашауун юзгенин, аны анасын жилиятханын, - душман солдат болгъанына да къарамай.

Урушну бир заманда да халкъла башламайдыла, къырал башчыла башлайдыла деген къалай тюз айтхан эди! Анга шагъатлыкъ туююлмюдю Кемалны «мен нек ёлтюрюрге керек эдим немисли жашны» деп, аны сагъышын жашаууну ахырына дери башындан кетералмай тургъаны!

КЪУЛБАЙ улу *Алий*

**БАЙРАМУКЪЛАНЫ Фатима,
кърачай жазыучу**

КЪАРТ ИССА БЛА ТАУБАТЫР

Къоншубуз къарт Исса бла бизни Таубатыр бир арбазда жашамагъанлыкъгъа, бир бирине такъгъан бир кѣзкѣрмез заг барды. Угъай, ала бир жерде, бир заманда туумагъандыла. Жууукъ жетер амаллары да жокъду – къарт Исса, 80 жыл болгъан akka, акъ мыйыкълары бла, акъ сакъалы бла, къуш къарамы бла, Таубатыр а – батыр, ѳтгюр, гырхылыгъы озгъан, жети жылны башындан къарагъан, тауукъланы

арасында да уллу сыйы болгъан чубар гугурукку. Тауукъла угъай, биз – сабийле да, къоркъгъандан суюе эдик аны. Орам тенглери Таубатырдан жанлары чыгъа эди. Мен аланы арбазларына таукел кирип баргъанча, ала бизге келалмай эдиле. Орамдан, къабакъ эшикни ары жанындан къычырсала, ол бу жанындан: «Къыт-къыт!» – деп, жанларын алыучу эди. Мен а, гугуруккуну угъай, асланны иесича, арбаздан алай чыгъар эдим, ѳтхемленип, кесими ким эсе да бир сунуп.

Тюзю, Таубатыр бла бир арбазда жашар эркинликни ол анга саугъа этип бермеген эди. Ол – жаш, мен – сабий, анга эки жыл болгъан кезиуде анга беш жыл бола эди. Ол мени уруп ненча кере жыкыгъаны къарт анамы эсинде бек жазылып турады. Былай, уруучу къочхарча, артына-артына барып, чабалгъанын чабып келип, кесин анга урса, ауурлугъунданмы жыгъыла эдим, къоркъгъанданмы эте эдим, жерни бир къучакъламай къоймай эдим. Бир кере уа, ажашып айланган жюжекни тутуп, анасына элтеме деп, энишге ийилгенлейиме, Таубатыр, бир жанымдан чыгъып, кѣзюмю марап къапхан эди да... Алай къалса, кѣзлерими чѣплеп да къоя эди. Насыпха, бурунуму уллуракъ болгъаны жарап, ол буруу болуп тыйгъан эди. Энди ма – Таубатырны «уппа» ызы бурунумда ѳмюрлюкге къалгъанды. Кюзгюге къарасам, кесим эсеме тюшгеним бла къалмай, эртте ѳлген Таубатыр да, келип, кѣз аллыма суюеледи.

Ол заманда уа, мени арбаздан жокъ этер ючюн кѣп кюрешген эди. Керимден тюнгюлгенинде, ачыкъ тюйюшюн къойгъан эди, алай а арбазгъа ол ие болгъанын, мени жукыгъа санамагъанын кѣргюзтгенлей туруучу эди – мени арбазгъа чыгъып кѣргенлей, ол жанкъылыч къуйругъун анга буруп, кеси жарауун этмей къоймаучу эди. Тюзю, къуру анга да тюйюл, эр кишилени бирине да къууанмай эди арбазда. Ання бла къарт анамы уа!.. Алагъа ол бирле кукалана биле эди! Бир къанатын энишге бошлап, аягъыны юсюне шымпылдыкъ ийип, тѳгерек-тѳгерек бурулса, сейир этип къараучу эдик. Кесин да ѳлюмден ання къалдыргъан эди. Мени кѣзюме буруну бла узалгъан кюн, атам, бичагъын билеп, ѳрге тургъан эди. Къабар мирзеу юлюшю тауусулгъан болмаз эди – анам бирден эки болургъа унамагъан эди. Мен да!

Аллындан Таубатырны уллу кёллю этген кюзгю болгъан эди. Жазкезиу эди. Юйню букъусун кыагып, кирсиз этебиз деп, анам болгъан хапчюкню арбазгъа чыгъарады да, эски болса да, омакъ кюзгюбюзню да буруугъа тиреп сюейди. Бир заманда, аннядан кез сакълап, арбазда жерге атылгъан кюйюзню юсюнде кюнде кыза тургъан жастыкылада, чынгап-чынгап ойнай тургъанлайыма, Таубатыр, бурууну башы бла бачхадан, арбазгъа секирип, кюзгюню кыатына келеди. Анда кесинми кёрдю!.. Жаныуар кылыгы уянып, «менден сора да арбазда гугурукку барды» деп, кеси да, аныча, ёхтем, аныча ариу, кыошакылы... гугурукку!

Кюзгюге да, анга кёргюзтючю оюнларын кёргюзтсе боламыды! Кюзгю уа не? Ол, менича, жыгылып, сора жилий-жилай, ёргеми кыобарыкъ эди! Сюел десенг, сюелгенлигине, урсанг, ууалгъан адети. Ургу-чургу болады да, жерге кыюлады!

Таубатыр аны, ол кыошакылы гугуруккуну, хорлагъанына сейирсингенча кёрюнемген эди, аны уллу кёллю этдирген – хорлагъаны тнойол, бир ургъаны бла думп этип кыойгъаны болгъан эди.

Жерге чачылгъан кюзгю кесекледе кесини туу санларын бирем башха кёре, ары бла бери бир-эки айланса да, эс ташламагъан эди. Кёзюмеми кёрюндю дегенча, ёхтем жюрюшюн бузмагъанлай, алайдан жанлап кетген эди. Ол кюн башланган эди аны патчахлыгы бизни арбазда.

Таубатырны сескекли этген къарт Иссаны чючюргени эди. Ол, хар кимча, «аптош!» деп кыоймай эди, ол, кёк кюкюргенча чючюре эди. Кесини арбазында.

Бизни арбаз бла къарт Иссаны арбазыны узакылыгы, хауа бла тартып тергесек, бир жюз метр боллукъ эди, алай а аны чючюрген тауушу бизни арбазда, кыулакъ жанында чючюргенча, алай эшитиле эди. Ол тукъум жарыкъ чючюрюу бизни Таубатырны элгендирмей кыоялмай эди. Кёзлери не кыоркыуу кёлекесин атса да, ол къарт Иссагъа: «ийманлы бол» дегенча, кесини гугурук тилинде, «кыыт-кыыт» демей кыоймай эди. Не келсин, къарт Исса бир деменгили чючюрген бла сан бирде тохтай эди. Асламысына уа, бир башласа, онбир кере чючюре эди, кеси уа, кёк кюкюргенча, алай тамамлы, бир бири ызындан кысха-кысха. Кёзюгюзге кёргюзтюгюз, кёк онбир кере бир бири ызындан кюкюресе! Тобагъа кыайтма да кёр!

Таубатырны билмейме, сабийле уа къарт Иссаны ненча кере чючюргенин санамай кыоймай эдик. Бир кере жангылса уа! Угъай, бир башласа, онбир кере чючюрлюк эди! Чючюргенде чючюргенликге, бошаса, кыарыуу тауусулуп, талайны кымылдамай, олтуруп, эс жыаргъа керек эди. Аллай бир арыгъынчы нек тохтамай эди? Биз, сабийле, аны жууабын билмей эдик. Мени онбирге дери санаргъа биргеме ойнаучу сабийле бла къарт Исса юйретген эдиле: къарт Исса – чючюрюп, сабийле – аны санай. Арда школгъа бара тебирегенимде, ання, кыуанып: «Мустафа кеси кесинден онбирге дери санаргъа юйренип кыалгъанды!» – деп, хар кимге сыйномчю айта эди.

Таубатыр къарт Иссаны чючюрюулерини бир бешинчисине дери, кесин иги эгерип, тынч тура эди. Сора ол бешден оза башласа уа, ким болса да аягына таш бла, таякъ бла жетдиргенча, аякыларын кыагъа, чынгай башлай

эди.

Къоркъуп этмей, ариу, тепсегенлиги эсе да билмейме. Гугурук тепсеу бармыды?!

Эм аманы уа артда болгъаны эди... Къарт Исса чючкюре-чючкюре жашап турады да, сора ауруп къалады. Биз, сабийле, аны бек сюе эдик. Ол тийреде башхалагъа ушамай эди. Аны, къарт анамы таралгъан жюнюча, акъ узун сакъалы, хаман суйюп уртлаучу айраны боягъанча, акъ мыйыкълары, жамычы къанатлача, къап-къара кенг къашлары, дагъыда кюле къарагъан эки эски кёзю бар эдиле. Сабийле эм бек жаратхан а: юсюнден тешмеучю узун схарла къапталыны сол хуржуну эди. Анда чырттанда кампетлери бошаламай эдиле. Кёлден суу чыкыгъанча, хаман сол хуржунундан кампетле чыгып, чыгып туруучу эдиле. Хар бирибизге – экишер кампет. Нек эсе да, андан кёп берлик тыйюл эди. Кюн сайын берсе да, аллына кёп заманны чыкымай туруп тюбесенг да, бирча эди – эки кампет. Къарт Иссада бизни бек сейирсиндирген а – кампетлерини бошаламагъанлары эди.

Ауругунчу, ол къабакъ эшигини тышы бла орнатылгъан узун шиндикде олтурургъа ёч эди. Кеси уа жолну тюзетирге бек сюе эди. Жугарны алып чыгып, жангурдан сора ырхы ызланы-затны тюзетип айланыр эди. Ыннам а: «Аны ёмюрю жолланы тюзетгенден суйгени жокъ эди, къарт болуп, кюреке, чагагъа да къарыуу жетмей тохтагъанында кюйгъанды, ансы баргъан жеринде жолланы тюзетип айланыучу эди», – дейди. Ол неси бла да башхалагъа ушамай эди. «Сууап» деген сёзю да бек сюе эди.

Тийреде къарт Иссаны кампетлерин эм кёп мен ашагъанма – ол къарт анамы къаршы жууугъу, къарындашы эди да, мен алагъа кёп барыучу эдим. Ол да анга эки кампетни бермей кюймай эди. Мен, уялмасам: «Сени кампетлеринг нек бошаламайдыла? Хаман эки кампет берип нек тураса?» – деп сорлукъ эдим.

Ол кюн, Ыннам бла бирге ауруп тургъан къарт Иссаны кёре баргъаныбызда да, ол анга эки кампет берген эди. Этиучюсюча, кеси кюлу бла бермей, узал да ал деп, жастыкъ тюбюм кёргюзтген эди. Жастыгыны тюбюнден кюлүму бери алгъанымда, аязымда эки кампетни кёрдюм. Жастыкъ тюбюнде аладан сора жокъ эди!

Ол кюн къарт Иссаны кампетлери бошалгъан кюн эди...

Эки кампетими да кюлүма къаты кысып, алаша тапчанда олтуруп, Иссагъа шош къарап тургъан къарт анамы къатына кыйтып сюелдим. Аппа уа акъ башы, акъ сакъалы, акъ орун бла бир бетли болуп жата эди. Ол таурухдан келгенге ушай эди. Ыннам, гитче заманларын эсине тюшюре, къарнашы бла кесини юслеринден анга хапарла айтса, тынгыларгъа бек сюе эдим. Хурзукда жашагъан аппа гитче Иссачыкъ, анам гитче Кюлсюнчюк болгъан сабий жылларында ала да, менича, кёп хатала эте айлангандыла. Къарт анамы, гитче кызычыкъ болуп, кёзюме кёргюзтала эдим, ол мени гитче эгешчигим Жандетча болур эди, къарт Иссаны уа чыртда сабий эталмай эдим.

Ол кюн а, къарт Исса, кампетлери бошалгъанына кыйналгъанча, кёзлерин ачмай жата эди. «Кёзлеринги бир ач, былай оюлуп къалай къалдынг?» – деп, Ыннам тилегенинде да, кёз къабакъларын кымылдатып кюйгъан

болмаса, ол ачаргъа унамагъан эди. Анга киши хапар айтмай эди. Мен а жукъ ангыламай эдим. Алай а къарт Иссаны кампетлери бошалгъаны жю-регими къайгъылы этген эдиле.

Бююннге дери бошалмаучу кампетлери нек бошалдыла? Эндиге дери аурумаучу аппа нек ауруду? Кёзлерин нек ачаргъа суймейди? Бизни кёрюрю нек келмейди?.. – деген соруула, жюрегими дыгъыл эте, тынгымы алгъан эдиле.

Сорууларымы кишиге бералмай, тепчилдей тургъанлайыма, къарт анам: «Бар, ананг излей болур», – деп, мени юйге ашыргъан эди. Эки кампетни да къолума къаты къысып, юйге бара, къарт Иссаны къуру кампетлерин туйюл, кесин да бек суйгеними ангылагъан эдим. Ёллоукдю деп акылымы келе билмесе да, анга не эсе да бола тургъанын сабий жюрегим сезген эди. Къарт Исса чыгъып, узун шинтигине олтургъунчу, эки кампетни ашамай турургъа кесиме сёз бере, арбазыбызгъа кирдим. Ання, къолунда да Таубатыр, бауну ол бир жанындан чыгъып:

– Къайдаса, ма муну элт да, къалайда болса да теренирек басдыр, Таубатыр харам болуп къалгъанды, – дей, аны манга узатды. Кёзлеримден жилимукъла къуолдула. Ауузумдан сёз чыгъармагъанлай, ёлюп тургъан Таубатырны анняны къолундан алып, жерге салдым. Къатында чөгелеп, кесими тыялмай жилидым. Ання уа, мени кёлюмю жазама деп: «Майна энтта Таубатырла ёсюп келедиле, аккагъа ырысламай, алай жилиргъа боламыды?» – деди. Таубатырны да кёкюрегиме къысып, бир къолума да жугарны алып, тёгюлюп келген жилимукъланы да кёлек женгим бла сюрте, бачха башына кетдим.

Таубатыр мени жашаумда биринчи ёлюк эди. Бу терен чунгурчукъ да, мен къазгъан, биринчи къабыр эди. Таубатыргъа къарт Иссаны эки кампетин да къоярым келип, дагъыда кесиме берген сёзюм эсиме тюшюп, гутуруккуну басдырып, юйге киргенимде, анам жилий тура эди.

– Таубатыргъамы жилийса? – деп, жюрегим ыразы бола, анняны къучакъладым.

– Анга да, аккагъа да жилийма... – дей, ання башымы сылады.

2003 жыл.

АККАНЫ ЖЫР ЮЛЮШЮ

Бизде жырлай билмеген жокъду. Ання тылы баса, жау чайкъай да суйген жырларын акъыртынчыкъ жырлагъанлай турады. Аны ючюн болур, этген хычинлери бир татыгулула боладыла. Ыннам иничке ауазчыгъы бла зикир айтып турады. Аны бир жылы, жумушакъ къолчукълары барды. «Жашым, былай кел, тансыкъ болгъанма», – деп, ол мени бир кюнде эки-юч кере кесине чакъырып, къучакълаучуду. Ол къартчыкъ болгъаны ючюн, женгил тансыкъ болуп къалады. Тобукъларына башымы салып олтурсам, башымы сылай келип, жукълатып къояды. Зикирлерими, жумушакъ къолчугъуму жукълатадыла, билмейме.

Кишиге айтмайма, эм бег а акканы суюме. Ол, мен аны билгенли, хаман да жырлайды. Ийнеклеге аш сала, балтаны билей, жюлгючю бла чыбыкыны жона, анга хойнух эте, жырлап айланады, жангыз ашаса неда сёлеше турса жырламайды. Акъыртынчыкъ, кеси кесине. Биз тилесек да жырлайды. Тилетип кюрешген адети жокъду.

«Аша» деген бла, «жырла» дегеннге тилетгенни ол айыпха санайды. Къууанчлада да, акканы къолуна алгъыш аякъны берип, алгъыш этдирип бошагъандан сора, бир жырласанг а деселе, кесине махтау чакъыра турмайды. Махтауну жыргъа къоюп:

– Айхай да, жырлайым, сиз тынгыларгъа жигит болугъуз, – деучю эди ол.

Жырласа уа... Мудах жырны жырласа, къашлары да, жыйылган къуш къанатлача, энишге тюз аллына къарап, мудах жырлайды. Къууанч жырны жырласа, къашлары да, ачылган къуш къанатлача, керилип, кеси да адамланы башлары бла ёрге къарап, жарыкъ жырлайды.

– Анга жырлама демегиз ансы, жырла дегенигиз ючюн кёлном къаллыкъ туюноддю, – дейди акка. Кеси аппа болганлыкъгъа, ауазы аттялай турады, къарт болмайды.

– Жырны къой да, зикирге кёч, заманынг келгенди, сер киши, – деучю эди амма анга.

– Жыр да зикирди. Зикир Аллахха махтау бере эсе, жыр Аллах жаратхан жанлагъа, Аллах къурагъан дунягъа махтау салады. Аллахны ишине махтау берсенг, ол Аллахха махтау берген туюноддю? – дейди акка.

– Кет, Аллахны чамландыраса, сабийле да эшитмесинле сени ол сёзлеринги, сер киши, – деп, къоймайды амма. Мен а эшитеме. Акканы сёзлерин тели сёзлеге санамайма. Угъай. Аппа тюз айтханнга ушатама мен. Аппа терс къалай айтырыкъды? Амма уа? Амма да терс айтмайды... жангылган этеди.

– Къой, къыз, къайгынгы, – дейди аппа, сакъал жюлгючюн билей. Аны сакъал жюлгючю бусагъатдагъы омакъ жюлгючледен жютюддю. Аппа айтады алай. Ол хар нени да биледи. Бизни башыбызны да аны бла кеси жюлюйдю. Аппа, мылы чачыма сапын жакъдырып, башымы жюлюй башласа, хар жол сайын ання, къоркъуп, юден чыгып кетеди. Акканы кесине жукъ айтмайды. Артындан а: «Атангы ол аман бичагъы», – дейди. Аппа жюлгючюне алай айтханын билсе эди... Мени башыма аппа жара бир кере да салмагъанды, ання уа къоркъгъанын къоймайды. Аппа, жырлай-жырлай, жюлюп чыгып къалады. Сора, башынгы сып-сыйдам этип жылтыратса, алгъыш да эте, эркелете, желкенге азчыкъ къагъар. Ол къымыжа желке ачмагъанлыкъгъа, «шап» деп, уллу таууш этер.

– Аллахым – жүрегимде, жырым – тилимде, ала бир бирлерине чарламай эселе, сен мени бла нек кюрешесе? Зикир айтыргъа да угъай депми турама, сёзлерин билмейме ансы, – дейди ол.

– Жыргъа тырмашханча тырмашсанг, биллик эдинг, – деп, къоймайды биягъы амма.

– Сен айтханлай, сер болган башха жангы жукъ жагъылмайды, анда болган сюртюлмей турганлыкъгъа, – дейди акка.

– Да, тур сора алай эт да. Жангы жетген жашчыкыча, сызгыр да айлан, – дейди амма, кёлюн кьалдыра. – Сабийлени төгерегинге жый да, алагъа жырла да тур.

– Сабийле жырларыма тынгылагъанларына уа бек кьууанама. Жырларым – туудукъларыма мени дерслеримдиле. Жырны суйген бир адам аманлыкъга башын салмаз. Жырны керти суйген бир инсан кьууанчдан жанлап, кыйынлыкъны жолун сайламаз, – дейди akka. Сора, манга айла-нып: – Жашым, кьарт ананг ангыламайды: мен сабий-жаш кезиуомде, жашауну кыйынлыкъындан, жыр юлюшюмю хайырландыралмай кьалгъанма. Сабийлей, ёксюзлюк сынап, кесимден гитчелени аякь юсюне салыргъа, анама нёгерлик этерге керек болгъан эди, энди уа дерге, аскер кьуллукъга ашырдыла, андан да кьутулама дерге, уруш башланды, ол бошаламгъанлай, кёчгюнчюлюк тюшдю башыбызгъа... Мен кьачан жырларыкь эдим?! Энди юйдегими аллында борчуму да артха атып жырлайма десем, унамайды. Тёрт кере юй ишлегендиле бу кьолла, жашым, – деп, akka, терек тамырлагъа ушагъан уллу кьолларын аллына тутду. Ким эсе да жыр юлюшюн, жаш заманында алып, жырларын жырлап бошагъан эсе, анга энди берилгенди ол заман. Жыр юлюшюмю хайырландырмагъанлай, кьабырлагъа барыр акъылым жокьду. Ол юлюшню кишиге кьояллыкь туююлме. Ол, жанынгча, жангыз сеникиди! Жыр юлюшюм мени юч жыйырма бла он жылны сакълагъанды. Насыплы адамла жыр юлюшлерин саулай жашауларына созадыла, – деди аппа, теренде тургъан сёзлерин бери ала тургъаны таныла. – Алай а мен да туююлме насыпсыз. Насыпсызла, жашым, жыр юлюшлерин алыргъа заманлары болмай кетгенледиле. Анга уа заман бериле турады, Аллахха болсун минг шукурла. Кьарт ананг а, жашым, анга ачыуланмайды, ачыуланганча этеди. Сен да, мен да жаш заманыбызда нек жырламадыкь дегенлигиди. Сен алайчыгъын билип кьой, жашым, билгенинги уа кишиге айтма, – дейди аппа, кюле-кюле. – Дагъыда: жыр юлюшюнгу унутма. Аллахны эм иги саугъаларыны бириди ол. Аллах адам баласын насыпха, кьууанчха жаратханды, биз кесибибиз кесибизни жарлы, харип этген да...

Акканы жыр юлюшю. Амманы жыр юлюшю. Мени жыр юлюшюм. Сейир юлюшле!

2002

ЭТ ЮЛЮШЛЕНИ УСТАСЫ

Хоншубуз Махуш келин алгъан эди. Баргъанбыз, жел хапчукланы сюргенча, чакъырылгъан, чакъырылмагъан да. Бизге кьарагъанча, ингирге келлик жыйын, кечени ауурлугъу кетип, босагъадан алай тюшгенди. Хантларыбыз – суууп, биз – арып. Биз арысакь да, хантла сууумасала деп, дыгалас этдик, алларына кьарадыкь, жукь да жокь. Не болсун, жүрек-лерибизни сууутмазгъа кюреше, жаш адамла – тепсей, кьатынла берне кюсей, ушакьда заман ёлтюрдюк. Кёкде жулдузла окьуна жукьу сер болгъандан, тунакы жылтырай башлагъан эдиле.

Иссилей ашамасанг, ушхуурну не дамы кьалады?! Бурун Хурзукда

эки-юч ёгюз сыйынган эт къазанла болгъандыла деген хапар жюрюйдю. Бусагъатда уа Къарачайда эки-юч ёгюз кесген да жокъ, ол къазанла да жокъ-тас, эбизеле Тау Артына алып кетмеген эселе. Жюз адамгъа этген хантынг жылы турурча, аллай термос да жокъ.

Кёзюгюзге кёргюзтюгюз, жолда баш къагъа, жукъу жугъусу болуп келген къонакъгъа, кече ортасында жасалган столлагъа олтуруп, тылпыусуз хантладан «бисмилля» этгенни... Мыйынг къой, ашхынынг жукълагъан кезиуде не зарил жетгенди сууукъ тепсиге олтурурча? Тюзю, хантла сууугъанлыкъларына, мыйынгы къыздырыучу столда ит аягъынданды. Ариу-ариу шешаладан сууукъ-сууукъ къарагъанлыкыгъа, эртте киши айтханлай: «Шешада былай тыншчыкъ туруп, мени ичиме тюшгенлей, къутуруп къалай къаласа?»- деп, аны тамакъдан ары бир ётме къой ансы, къурманлыкъларыны, хычинни, палауну, мантыны, либжаны, тишликни орунларына да жылытырыкъды аш орунунгу.

«Ючден дагъан таймаз», – дегенлей, ючюнчю алгъышдан сора, сууукъ-сурагъан, жукъусурагъан да кетип, эринлери – май, жүреклеринде – жай, эр кишиле келинге орайданы тартырча боладыла. Келинни орайдасы бошалгъанлай а, къатынланы байрамлары башланады – берне чачыу. Субхан Аллах, баш къагъа тургъан къатынла жукъуну – ирек, кёзлени жүтю этедиле. Берне алагъа жетерикча. Сёзге, ётюрюкге да уста бернечи бернени «халларын» тизеди. Не айтаса?! Жюзюгюню мияла ташы накъут-налмас болады, жабыууну маймёз халысы чий дарийге бурулады, кийимлери кёз къамата, хоталары – къурт къатапа... Бернени чачып бошайды.

Къарагъанлагъа да, бармакъ тутуп къоймай, бирер алакытай хота тутдурду, эр киши, тиширыу деп да къарамай, сау къаллык! Бирча, чубар хотала!

Бернени къолгъа жыйгъандан сора, къонакъбайлагъа не интреси къалады?! Къонакълагъа: «Эт тепси – кет тепсини» сал да, барма къой, жолунг – мамукъдан де да.

Эт тепсиле къымылдай тебирерге, Татау келип, эт къазанны къатына сюелди. Чакъырылып, чакъырылмай да, жыйынла бла жүрюючю, сыйланыу иште тамам уста адам. «Ханты болган бла анты бир» киши, «Аш иеси бла татлы» бола билген, жарыкълыгъындан мухарлыгъы озаракъ, не тюрлю жыйынны да жол нёгери деп къоярча илеш адам. Махушланы тойларыны хапары да аны ючюн эсиме тюшгенди.

Тюзю, тизилген столну бетин чыгъаргъанла «Татауладыла». «Къырдышын къобарып», не ючюн жасап жүрешеди къонакъбай тепсилерин? Къонакъла ашап керилсинле деп. Табакълары аллына алып, чанчхы бла хантынгы чибин бурунунгу къашыгъанча эте турса, тап, ачыуунг окъуна келеди. Мени сартын, аллынга келген ушхууурну ашап бошарыкъ туююл эсенг, чанчакълап айланма да, бир жанына тюрт да къой. Сенден къалгъанны ким ашап айланырыкъды! Тийилмеген табакъгъа уа бир Татау табылып, сен да аны аллына аны тартынмай салырса.

Аны бир къууанчдан тышында къалмагъаныны игиси: Татау болган жерде эт юлюшлени юлеше билмей, киши айып аллыкъ туююлдю. Хоу, эм алгъа кесин тындырып, юлюшлени алай юлеширикди. Хоу, баш жарты

бла, жаякь бла, бир жау орун бла, бир омурау бла, бир жёрмени ол кесине юлюшге чыгъарлыкьды, чыгъарса да, малны кьалгъан санларын тийишлисича юлеширикди – сени башынгы айыпдан кьутхарлыкьды. Сёз ючюн, Татау болмаса, Махушлада юйлю жашланы юлюшлени юслерине сюеп, ким эс тапдырлыкь эди? Ала, тюкюрюклерин да жута, бек къарап турдула аны ашагъанына, юлешгенине да. Ол кесине чыгъаргъан юлюшюн, тузлукьгъа тийире да къаба, ашап бошап, жукъа мыйыкъларын сюрте, ким да сукъланырча:

- Эр киши тепсиде, столда таматагъа барлыкь баш юлюш – жау орун бла баш жарты, - деп, аны ашагъанындан эс ташлап тургъан жашлагъа эс тапдырды. - Андан арысында сюекле сыйларына кёре былай юлешинедиле: жан сюек, аны төрт кесеги барды; ногъана, ол а, ма төшге жууукь, юч башлы иеги; ызы бла – башлы иеги, шеши омурау, кьысха илик... Быланы таматадан онг жанында олтургъанлагъа тежейдиле. Андан кьалгъан сюеклени уа жетгенине кёре, башхалагъа саладыла, - деп юйретди.

Татауну дагъыда бир игиси: жыйын бла кьонакь болупму келгенди, огъесе кьонакьбай жанынданмыды, башхасы жокьду. Къалай-алай да эт къазанны жокъларыкьды, кесине буюргъанын буюргъаныча этерикди, кьалгъан юлюшлеге кёз-къулакь, юйретиучю, юлешиучю боллукьду, ишинги тындырлыкьды. Кьонакьла жанындан эсе, тепсиде жетген юлюшчюгюн да, хар ким бла тенг ашарыкьды, сёз салмай. Башха тежеген болса да, аны да ыразы эте, адеби-намысы бла аны да жутарыкьды.

Кьысхасы, кьалгъаны къалай болсада, Татауну къарын насыбы аш орундан талай кереге уллуду.

Антсызма, аны бир сынамасам деп:

- Татау, сюе, суймей жюрюй эсенг да, кьууанч тепсиледен кьалмайса, башынга хайырынг а кьуру ол ашагъанчыгъынгды. Юйдегинг ач-токь эсе да, биле болмазса – ач къарынны токь билмез. Энди сени эл боюнуна алгъанды да бошагъанды. Ахырда да, юйдегинг да инжилмезча, санга бир хакь да чыгъарырма эдик? - деп сорама.

- Ант этдир, Шамдарий, адамны ангарылтырча кьыйын соруу сордунг. Тюзю, анга къайда болса да сыйланырча жол чыкьса, юйдеги бек кьууанады. Юсюмю-башымы да терк жарашдырып, жарыкь ашырады. Мен ашарыкь да алагъа къалады да, ол не айтсанг да, юйдегиге себепди, энди Аллахдан жашырмагъанымы сенден жашырмам. Алагъа да юлюш чыгъарсагъыз а, ол тели къатынны жюреги кётюрюлюп, шашып да кьалмасын.

- Кьуру мени къарыным кьууанып турмай, аны жюреги да бир кьууаныр дегенлигинг болур. Кьууансын, харип, бизге да сууапды.

- Ол юйдеги анга, атымы жашырама деп, Мажал атагъан эди жаш заманыбызда, ушхуурну мажалчыгъын суйгеним амалтын. Энди уа сабийлеге тенгчиклери Мажа улула деп айланадыла. Сора кесим да сыйланып, юйдегиге да азыкь кётюрсем, жамагъат бары да Мажа атап кьоярмы, Шамдарий? Ант этдир, «аш къатында бет тапмагъан» деп кьоярла анга.

- Эт къазанны къатында ол сёзню эсге тюшюрген кьыйынды, - деп юлгенимде, ол дагъыда:

- Эт къазанга уа кьонакьбайла кеслери юйретгендиле, атам жаннетли,

- деп, ант этди. - Адетни, жорукъну билмей: «Татау, бери кел», – дей да, чакъыра, «къап» дей да, къапдыра, «юлюшле эт» дей да, оноугъа тута. Чара табакъ бла бир этни аллынга салсала, бир сюекни эсгермей кемиресе, бирин, тансыкълап къабаса, бири «мени къап»деп, санга къарап турса, сансыз эталмайса, бирин кеслери тежейдиле...

- «Къарны аманны, кюню – аман», – деген сени юсюнгден туююлдо. Татау, этни татыуун чыгъара биледи, къысхасы, - деп, сёз бла чимдигеними да къулакъгъа алмай, ол да, мен да, эт табакъны юсюне сюелип тургъанча:

- Къалай этейик, билмейсиз да, кимге къайсы сюек тийишли болгъанын?! - деп, кёзюме жазыкъсынганча къарайды. - Сёз ючюн, тиширыу тепсиге къайсы сюекле барыргъа керекдиле? - деп соруп, мен аузуму ачхынчы, кеси: - Тамада тиширыугъа – ногъана, андан арысына – ашыкъ илик, жаякъ...

- Да, жаякъны кесинг ашап къойдунг да! - деп, сёзюн бёлюрге изледим, алай а:

- Башлы иеги, шеши омурау, базук, омураула – жетгенине кёре, - деп юйретди. - Сохта юлюшледен а эр кишилеге ашхын сохта барады, къалгъан сохтала уа – битеу сохтамы дейсе, чеги сохтамы дейсе, чыпчыкъкёз сохтамы дейсе, бары тиширыу тепсиге салынадыла, - деп, хагочка тепчилдей, аланы анга тизгинчи тохтамады.

- Татау, жамагъатны ортасында билген, билмеген да болур. Алай а ёмюрю мал бла кюрешип келген таулу кишиден туугъанла эт юлюшле эте билмей къалырла деп, бек да жарсыма. Ол билимлерин ата-бабаларыбыз ортабызда къуру санга къоюп кетген болмазла: «Татау, хар кимге юйретирсе, – деп. Энди аны къояйыкъ, ашагъан бла жукълагъандан башха жукъгъа жарамазча, былай кеч эте нек келдигиз? - дейме, башха сёзге бурур умут бла.

- Къонакъны ашагъандан сора къонакълыкъда не сагъышы, къайгъысы болургъа керекди? - деп сейирсине, эт юлюшлени устасы сорууума сорууу бла жууап этди.

- Да, тоба, мен къуру ашар ючюн кече арасында башха элге жолоучу болуб а айланырыкъ туююл эдим, - дегенни айтама.

- Да биз – Чиллиу, Лякку, Гаппа, Мамучар, Тока, Махуш, Саубар, Токъбай, Чабыр, мен – къайсы бирибиз да ашар-ичер ючюн келгенбиз, - деп, мухол тенглерин да тизеди. - Башха бизге не жетеди?! Барып, берне чачарыбыз жокъ, ол тиширыулары къууанчларыды; тутуп, неках этдирлигибиз жокъ – ол бизге жетмейди. Ашайбыз, ичебиз, сёз берселе, алгъыш этебиз. Къууанчны къууанч этген ол санга жетгениди да. Бизге жетген стол къыйырыды да, Шамдарий, эгечим, биз да аны тындырабыз, анга къууанабыз...

- Махушну жууугъу хоншусунда-тийресинде бир жанына тийгени болгъан бар эсе да, жыйын бла ийип, аны да кёлюн алыргъа излеген болур, жүзден артыкъ барсыз, - дейме Татаугъа, ол а жууапха:

- Эт юлюшчюгюмю биреу семенлеп къоймасын, орунума барайым, - деп, юйге ашыгъыш кирип кетди.

Керти да, мажа! Мажал болмай а сен!

Кет-кет-кет, не хурнотсуз адам эдинг, бир илешир затынг да болмагъан. Ол чакъыдийлигинге да зоммалыгъынг къошулуп...

«Гадай – Жагайны шагъаты», – дегенлей, ол тапсашарланы тизгенин да кёрмейсе.

Ий, маржа, сизни къолугъуз-аягъыгъыз жетген жерде Татауча мажаланы юйдегилери ачдан инжилмесинле! Алагъа бир сагъая туругъуз! Сууапды.

Январь, 2007 ж

СТОЛ ТАМАТА

Анасы бергенни тѳкген, бу совет власть деген болмаса, къазауатны аллы бла зорлукъ жылла, къазауат кеси, аны ызы бла да – сюрюн, Айдемирни фахмусу жашлыгъындан окъуна айнып, аты жырлада, айтыулада айтылыр эди. Эл-жамауат, бурунча, берекетде, жарыкълыкъда, чамнылакъырда, тойну-оюнну чакъдыра жашаса, бир кесек къарангыракъ болса да, ашны-къууанчны юсюнде Айдемирни уста таматалыкъ эте билгени саулай дунягъа жайылыр эди. Аныча тамата, ол кеси сезген бла, жюз жылда бир кере тууады.

Ётген эки жыйырма жылда тау ёзенледе андан фахмулу тамата, ол билип, болмагъанды. Алып къарасанг, сыфаты-чырайы сёзге усталыгъы бла окъ бла кепча, алай келишгенлерин кёрюп, кёлюнго толуру келмей къалмайды.

Къашла дегенде, алайына къаш болуп! Къурумгъа баш бармагъынгы тийирип, аны бла сызгъанча! Тюз къара илячин, къанатларын жайып, мангъылайына къонуп тургъанча! Ёмюрлюкге алайгъа жабышып къалгъанча! Ол эки къара къашны тюбюнде уа жашилден бозгъа тартхан, бизча, жютю чанчылгъан, тамам гылын къушнукуулача эки кёз! Уллудан гитчеге тартаракъ, тегерекден зугулгъа ауаракъ эки кёз! Андан да энишге къарай келсенг, бурун дегенде, тюз гебен къушну бурунуча, бир деменгили зат! Тюз эринлерине къарап тургъан, тешиклерин жашыргъанча, аллай бир бурун. Мыйыкъларын а айтма да къой: кирпиленип тургъан, усталыгъы бишмеген сабий къалагъан гапналача. Эки гапна дерге боллукъду. Аладан чыгъынып да, бурунуна хауа къалай да ёталады?!

Айдемир бурунун стол жанында кѳп сагъыныучуду.

- Энди биз да бурунубуз бла суу ичмейбиз, - деди эсе, бил, не кёлуне жетмеген зат барды, неда сарыуу махтаныргъа тарта башлагъанды. Ол буруну бла ичеме десе да, суу-суусап эсе да, ичаллыкъ туююлдо, чымырталача, ол мыйыкъладан ётдюрюп.

Бурун бетде турады, ол, сойсе, соймесе да, кёзге тюшеди, сёзгеушакъгъа, къошулады. Желке уа! Айдемирни желкеси да хапар айтады. Башха жукъ «окъуп» онгмасанг да, ол желкени иеси кесин бек жаратханын, кесин асыры бек суйгенден, жюрек жауу эрип, тюз талагъына «дып-дып» деп, агъа тургъанын сезериксе.

Санда – саны, эки метрден бир кырышха гитчеди, кёзюнге кёргюзт. Сыфат десенг, сыфаты! Сёзге усталыгы уа! Ол туююлмюдю аны кыуанч тепсилеге тамата этген! Ол хантла бла жасалган столланы, ичерге тамыша турган кыонакъланы былай кёргенлей, аратор болуп кыалады! Аны ауузундан бир сёзле чыгадыла, жасанып-айбатланып, эринме да, кыолунга кыалам бла дефтер ал да, жаз да башла! Алай этер амалтын, ненча алгышы, кыумгъа суу синггенча, хантла бла бирге тамакыладан эки арагъа кетгенди! Бошунагъа.

Кыуанчлада аны алгъа тутуп, таматаны шинтигине олтуртханлыкъларына, башхала, амма, юйюнде юй бийчеси аны сыйын сай этерге тырмы тартханлай турады – баш иеси жангы кампандан алып келген хапарын башласа, тынгыларгъа излемей тохтайды. Тюзю, Айдемир ашап-ичип келип, сора стол жанында неле сёлешгенини толу отчотун хар жол сайын нек берирге излегенин ангылаган кыйыныракъ да тиеди, тынгылаган а андан да кыйын болур. Гюняхы керек туююлдю: Айхан да алай, саламгъа от тыкыганча, дюр деп жанып кыалмайды – бир-эки сагыатны сабырына таш тагып окыуна турады тиширыуу.

Эки жыйырма жылдан бери Айдемир юй бийчесине минг кере уа айтхан болур таматалык хапарларын. Аны ал сюремин Айхан азбар окыуна биледи. Айдемир а андан арысын айтып кыоймайды да, харип, хар жол сайын жангыдан башлайды. Айхан ал сагыат жарымны «юр алай» дегенча, эшитмей, иши бла кечинеди, экинчи сагыат жарымда бир кыулагындан киргизтип, экинчиден чыгырып барганнга ушайды.

Ючюнчю сагыат жарымда сёз нёгер болургъа кюреше, «ия», «алаймы болду», «хужулыкъга кыара», «ол а не айтды да?» дей кечинеди. Тёртюнчю сагыат жарымда:

- Сен ангыламайса, кыара кыатын, - дейди Айдемир. - Бал аякыны алып айтханынг – ол Тилекди. Рюмка бла биз айтыучу – ол Алгышды! Тилек бла Алгышны ортасы бек узакъды, кыара кыатын! Тилек тилесенг, «бер» дейсе, Алгыш айтсанг, «ал» дейсе! Иги адам алгандан эсе, берсе сюеди! Тилекден эсе, Алгыш айтсанг, ашын-сууун кыоратханлыгынгга, кыуанчы болган юйге, кыонакыбайгъа бир жукъла бергенча боласа.

- Тилесенг, Аллахдан тилейсе, аны уа не сыныкылыгы барды? Не уа, Аллахдан тилемей, кимден тилериксе? - деп, «кыара кыатын» да, сёзге кыошула, кыыза башлайды. - Сен ол «бергенча» болган кезиуде, мен а? Мен «алгандача» боламамы? Алайчыгыны сагышын да бир этерсе энди жол! - деп, сындырыргъа кюрешеди Айхан эр кишисин.

- Келген кыонакъланы ашаганларын-ичгенлерин базманнга саллык эсенг, сора кыуанч кыайгыны жюрютмей кыоярыкыса! - дейди Айдемир. - Мен уллу башым бла, аны юйюне келип, аны баласыны кыуанчына болуша эсем, сау болайым. Мен алгыш этип башласам, ол бир юйден тынгылаган тиширыула бир бири башларына минерлей боладыла, тейри адамы! Сенсе жангыз мени, сёзюмю истемей, мыйыгыма кыонаргъа талпып турган.

- Юйюнде алгышламы айтаса, мен санга жан атып кыарарча?! Асыл сёзюнгю элге жоюп келесе да, сора аны хапарын сандырай, башымы

къазан эте, кече арасына дери олтураса, - деп жүрексинеди Айхан. - Ий, не уа столда сенден сора киши сёлешмеймиди, хаман кесинг айтханны балсытып нек тураса? Таматама деп, кесинг сёлешип, башхалагъа аууз ачаргъа да къоя болмазса дейме?

- Башхаланы айтханларындан санга не барды?! Мен айтханнга къулакъ сал! Башхала мени эсимде къалырча жукъ айтадыла деп акъылын алаймыды? Сёзню ариуун, асылын табып айта билген бек азды! Тейри адамы, тарлау биченни къоюп, мулхарны ашагъан хайыуанча, ма алайды адамланы кёбюсюню сёлеше билиулери!

- Сен а, мыйыкъларынгы да сылай, асыл-асыл сёзлени, жассы-жассы оюмланы, омакъ-омакъ келтирип, алгъыш этесе ...

- Сау бол да къал! - дейди Айдемир. Десе да, тепси тамадалыкъдан да «пенсиягъа» кетер заманы эртте жетгенин ангылайды. Бу ишинден чыкъса эди пенсиягъа! Иги танг хакъ аллыкъ эди, аз-кёп айт – къыркъ жыл, ол а 480 ай болады! Бир айда уа ненча къууанчада ненча столгъа таматалыкъ этгенди! Не келсин, аллай къыйыны ючюн, жукъ телерге къыралны эсине да келлик туююлдо. Ол къыралны къызгъанчлыгъындан да бек, узакъ къарай билмегенин танытхан шартды. Айдемир, стол жанында тамата болуп, хамхотун табакъгъа салып турмайды, ол уллу юйретуи иш бардырады! Кертиди, аш орунларына «къарс уруп» айланганла, жаякъ «къарсдан» озуп, юйретгенини жартысын да эшите болмазла, алай а эшиталгъанланы мыйыларына ол акъылны «дып-дып» деп, тамычыла бла туююл, «ма» деп алгъыш аякъла бла къуяды.

Тюзю, Айдемир, пенсия-менсия да демей, ишчигин эте, энгта жашай барлыкъ эди, не келсин, ол таматалыкъ этген кампанлагъа жүрюючюле энди орунларын башхалагъа къойгъандыла. Башхала уа Айдемирни жашларындан да жашха ушайдыла. Аланы уа ушакълары, алгъышлары да башха. Кертиди, Айдемир алагъа кёп акъыл юйретирге, ала эшитмеген алгъышланы да келтирип, сейирсиндирирге боллукъ эди, ала унасала. Аланы интреслери башхады.

Угъай, ала аны тепсиден чыгъарып атарыкъ туююлдоле, алай а ол кеси да ангылайды аны тенглиле, керти бир алтыхыры болмаса, тюнене аракъы шешаны башындан къарап къууанганларын да унутуп, беш ууахты намазгъа жарашхандыла.

Бусагъатдагъыла уа арам-къарам этмей, къарынларын столгъа салып къойгъандыла, бир къауумла. Аракъы да сыгыннга мыдых сингнгенча, акъырын-акъырын синге, бары да бирден сёлеше, алай олтурургъа сюедиле. Айдемир а аны унамайды. Ол аякълары бла 21 ёмюрге ётгенлигине, башы жыйырманчыда къалгъанды.

Анасы бергенни тёкген, жыйырма жылчыгъын ары атып, Айдемирни жангыдан бир сюеге эдиле! Кесине да жумушунгу бардыр деп.

Аны ёмюрю къонакъ тепсиден туруп келгенликге, бир кере юйге къайтып, ашамай къоймагъанды. Жууаплылыгъын асыры эсгергенден, къолун ауузуна анда-санда бир элтгенди – ауузу бош болмай алгъышдан, жырдан.

Айхай, тамада хар кимге кёз-къулакъ болургъа керекди: бирине сёз берирге, биринден сёзню сыйырыргъа, кимин ичгенден тыяргъа, кимини

тамагындан кюяргъа... Эм баш борчу уа – кьонакьбайны бетин чыгъаруу. Ол жумушун а бир кере чийсил кюймагъанды. Аны ючюндю, кьонакълыкьдан ач кьайтып, юйюне жетгенлей:

- Къайда, ачдан ёлюрге айланама, аллыма бир жукь сал! - деп, ушхууур даулаучусу Айдемирни.

- Ахырысы, мени да бир кере бир аясанг а! Юйге келип, ушхууур даулагъанлай къарт болдунг, - деп, кёлкълалдысын айтады Айхан.

- Сени кёргенлей, таба хычин кёзюме кёрюнюп тохтайды, - дейди Айдемир. Дагыда: - Ашатырыкь туююл эсенг да, ол «къарт-март» хапарны эсима салма, - деп, мудах кьошады. - «Эр кишиле къартлыкь пенсиягъа чыкьсала, жюреклерни сынып, женгил ёлюп кетерге боладыла», - деп, тиширыулары орталарында аллай сёз жорюйдю.

- Кет, эр кишилери юйге кирип кълалсала суймей, тиширыула хыйлагъа чыгъаргъан хапарды, - деп чарлайды Айхан.

- Ёлюк туююлсе дейсе анга!

- Сенича, жюрегин кюуанчлагъа буруп, башха сагышы болмай жашагъан адам кёплени ызларындан кьарарыкьды. Бошму термилеме сени артында кълалып, бир да кюрумаса да, кьагыт чарыкьла жыртып бир ёлюр эди деп.

- «Кьагыт чарыкьларым жылтырып кълалыра да», – деп кьоркьгъандан, сыртындан туюнюп, жюз жылы сыртындан урлукь болур эдинг, кьара кьатын, - деп, чам эте, Айдемир исси хычинни ичинде жылтырагъан жаугъа кьабар кьабынын тири-тири тийиреди.

Январь, 2007 ж.

МЕН КЮЙМЕКЛИКНИ САЙЛАЙМА

Мен жаш заманда чырайлы кьызла бусагъатдача кёп болмазмы эдиле? Огъесе адам ортасына келгенимде, кесиме базынган, ётгюр заманым узая, жаш кьызчыкьла бары да ариу кёрюнюпмю тебирегендиле? Не да болсун, хар аллыма чыкьгъан кьыз – суу сурат!

Энди Аллахдан жашыралмагъанымы жашырып кюрешмейим: тиширыу ариулукьдан тоймагъандыла не кёзлерим, не жюрегим. Бу жазыкь жюрек хар кюру да суююп, куююп турургъа излейди. Ол эки сезимден не арымайды, не эрикмейди, не эринмейди, не кьанмайды! Кеси да заман заманы бла жангыра-жангыра. Билмейме, юй болургъа таукелленмегеним да аны ючюн туююл эсе.

Суюмекликге ненча жыл да кёп туююлдю! Туююлдю! Бу ауруу эсе, эскиге нек айланмайды? Жашау магъана эсе, суюгенден-суююп баргъаным ючюн, сёзюмю нек этедиле? Сюейим деп суймейме, куюейим деп куюмейме – Аллахны бергени. Мен битеу да бир кемсиз суюмекликме!

Анга атам бош атагъан болмаз эди Кьаншаубий деп. Атамазгъа керек эди алай. Гошаях бийчени жыры эсима туюнюп айта турама! Кьаншаубийле бары да суюмекликден куюген бирледиле. Аны да тиширыулары орталарында кюругъан эди юйю! Бири хыйны ашатып, сакъалы-мыйгыгы кьолуна келирча этип, экинчиси меники бола эсенг, сау этеме деп,

кесине тагып, ол а, кеси, Гошаяхха таралып... Кет, кет, эсима тышсе да суймейме аланы хапарлары.

Бизни да, ант этдир, сюер ючюн кьоймайдыла, биз кесибиз да, Къаншаубийле дейме, суймекликни отунда кюер керекли кьалмайбыз. Тюзю, мен, ол Къаншаубийча, кесими кишиге тутдуртмайма, сакьал-мыйыкь да жюрютмейме, сьп-сьйдама болуп, жылтырап айлана береме. Атам айтычу эди: «Къуйругу бир тутум, ол да – сапын жугу», деп. Мени тиширыула бла чотум алайды. Алай болса да, суйгенде уа, асыры бек окьуна сюеме. Жангыз бир кере, халаллыгьым бла кесими тутдуруп да ие эдим, Аллах жазыкьсынган болур эди. Бир жолоучулукьда бир тиширыу бла тубешеме. Жол узун, сёз кёп, жюрек кенг, сёлеше келебиз да, алай хапар айтды:

- Адамлыкь дедим да, адамлыгьымы айнытдым, намыс дедим да, тёрню башхалагьа кьойдум, ашхылыкь дедим да, кишини ачитмадым, аллына чапмадым, халаллыкь дедим да, кишиге кьолуму кьысмадым... Тапханым не болду? Ма отуз жыл, туз гыртча турама, кеси аллыма эрий. Ол шартларымы кёрюп, махтау-сьй бердиле не бюсюреу-ыспас этдиле деймисе?! Угьай. Не сууап жокь, не жууап жокь. Мен дуняда болмагьанча, мен кьатларында жашамагьанча. Мени жаным болуп, саным болмагьанча. Мени жюрегим болуп, жашаума жаным аурумагьанча, иги сёз эшитирге кюсегенча.

Жылай-жырлай, ёкюне-ёкюре турама да, бир кюн, жюрегим басылып эсе уа деп, кесим кесиме письмо жазама – адамладан не сёзлени, не бюсюреуню эшитирге кюсеп кьалган эсем, барын кьагьытха тышюреме... Алып окьугьанымда уа, бир жилия тиеди... - деп хапарын айтады.

Не айтырыкь эдим, сейирсинеме: быллай тиширыуладамы бардыла, дегенни айтама. Жолоучулугьубузну ахырына жете, мен да бир жалан адам, муну да насыплы этейим, кесини да чырайы, сёзю да кьачарча туююлдо, суююлор керекли инжилеп тургьаннга ушайды, ким биледи, кесим да насыплы болуп кьалыр эсем а деп, кел, бир юй болайыкь, десем, жууапха:

- Иги адамгьа ушамай да кьалмайса, алай а кесинги манга саугьа этме, мен саугьаны суймейме, - деп сюелсе боламыды!

- Юйюнге ашхылыкь жауарыкь, сени жазыкьсынып айтама, ансы суююп-куююп барган жерим жокьду, - дедим да, сирелдим.

Ангылайма: эр киши адамгьа кенг жюрекли, ийнакь сёзлю болса дурусду. Бир-бирледе бу кенг кёкюрек кьоймайды да: мен – менме деп тургьанлайынга, сен «эски галошса» деп тохтасала, тилинге «галошну кьаплайса да», барма кьояса...

Мындан алда жаш, аriu заманым да эсима тышюп, кесим кесиме аriu да, субай да кёрюнюп, алайлыгьыма ийнанган окьуна этип, бир чырайлы кьызгьа жууукьлашама. Таулу кьызчыкьмыды, черкесчикмиди, абазачыкьмыды, билалмайма. Орус а туююлдо. Кеси уа, онмагьанчыкь, бир да сыфатлычыкьды, «тылкь» деп ичинге жутсанг да, кёлюнг къанмазча. Бар сора, алайда «энди бу суу суратчыкь былай турлукь туююлдо, заман кете барса, кьарт да, эрши да болмазча не мадар этсин?» деген тели

оюм да келеди башыма.

Къайсы тилде сѣлешип башларгъа, къайсы тилни бал сѣзлерин жүрекчигине жагъаргъа билмейме. Кесибибизча сѣлешеме да, ангыламаса, сѣз ючюн, «жанымы жаннет чыпчыкъчыгъы» десем неда «жюрегим чартлап чыгъады» дегеними терс ангылап, «сам иди к черту» десе...

Андан эсе дейме да, келтиреме великий русскыйни: «Солнышко мое», – дегенни айтып. Кюн булутдан чыкъса ышаргъанча ышара:

- Киши, сен анга айтхан сѣзле бизни ана тилибизде да бардыла, огъесе ана тилинги билмеймисе? Кѣчюрейим, билмей эсенг?! – деп, бедерчик мени хыликкя этерге кюрешди. Уялгъан зат жокъ. Бизни заманыбызда, бек эсимдеди, кызлагъа накъырда этсенг, турмача кызарып, энишге къарай эдиле.

Сѣзюбюз алай ары бурулгъанында, аллай ариу къатыбетчикге, аллай сейирлик уу жилинчыкъгъа, аллай фахмулу сарыуекчикге тиш илинди-ралмазымы ангылайма да, жанлайма да кетеме. Жюрегимде уа, тенгизни жел къобаргъанча, ачыуум алай къобады! «Тохта, ананг бергенни ашагъан, мен сени бла ана тилден эришиуле къуаргъа сѣз башлагъан эди депми тураса? Аллай эришиуле болсала, жети атанга дери хорларыкъ эдим! Мен сени бла сѣзню нек башлагъанымы бек ариу ангылагъанса, кесинги тели обурчукъ этесе ансы!» - дер керекли кетдим да.

Кѣп турмай, бир къаракъашны рестораннга чакъырама. Жыр да бара, биз да ашагъанчыкъ, тепсегенчик да этдик, былай иги тап тиширычукъ, ушакъгъа сингип тургъанлай... Эр кишиле уа, билебиз да кесибибизни... Ариу кѣрдюк, сеники, меники жокъ, киштик сют башха къарагъанча къарап, эринлерибизни жалап башлайбыз.

Бизден арлакъда олтургъан бир алтыхыр, музыка согъулуп башлагъанлай, келеди, уллу къарынын да аллына байракъ этип:

- Сизни кыыз бла тепсерге... - деп башлагъанлай, мен да:

- Бизни кыыз бери бизни бла тепсерге келгенди! – дегенни айтама.

- Да кесине сормагъа къой...

- Къоймайма! – жел келгенча, ачыуум келгенин кѣрген болур эди, ол жанлагъанлай, биргемдеги къаракъаш, ызындан къарап:

- Ревноватчыкъ этдинг, - деп, онгсунганын кѣргюзтдю.

- Угъай, ревновать этмейме, кюйюксюннген кылыкъчыгъым а барды.

- Алай дегенинг?

- Оруслула биледиле ревноватны, таулула кюйюксюннген этедиле.

Оруслуланы «ревноватлары» бизни «кюйюксюннгенибизди». «Кюйген» деген сѣзден чыкъгъанды. «Ревновать» бошду кюйгенни къатында.

Ариучукъ, акъыллычыкъ, къарамлычыкъ, не келсин, жүрек кюйгенни не болгъанын билмегенчик...

Къарайма да, бир тиширыуну юсюнден иги айталмайма. Алай эсе, алыкъын иги айтырыгъыма тюбемегенме. Аны ючюн кылып тура болурма кютей.

Бир кюн эгечим келип:

- Эндиге дери тиширыулагъа къоркъмай ачыкъ къарагъан эсенг, бир-эки жылдан, кѣзюнгю кыйыры бла ташатын къарарча боллукъса, бил

аны! «Сюйюп турурунг келе» эсе, кюйюп ёлмезлик, юйдеги кюра: тиши-
рыуунгу да сюерсе, сабийинги да сюерсе, юйюнгю да сюерсе, сюек оба
болмазлык, кьаллай адамса сен! – деп, кьаргъап огьуна кетгенди. Ол да
тиширыуду да, что скажешь! Сюйдюрген да – ала, кюйдюрген да – ала!

Къаншаубий болгъанымы да эсге алсакъ, мени кьадарым аллайды
– суймекликде кюйген. Кюймекликни билмегеннге суймекликден не
хапар айтырыкьса?!

Мен кюймекликни сайлайма.

...БЬЮ

Айсурат босагъадан киргенинде, Жантуугъан аппа, ундуругъунда ол-
туруп, минчакъ тарта тура эди. Ким болуучу эдинг дегенча, жютю кьарап,
танаялмаса да, кёзлери кюле, саламын алып, туурасында сюелген шин-
тикге чакьырды.

- Бу шинтикге кёп иги адам олтургъанды, сен да олтур, кьызым, - деп,
кьайсы элден болгъанын, тукьумун-атын соруп, эшикге-эшикге кьарады.

- Бу ариу эгечими сыйлар заманлары жетгенди, нек тура эселе да деп кьа-
райма эшик таба, - деп кьошду .

- Угъай, угъай, ач тюйюлме, сау болугъуз. Мен сизден бир интервью
алсам деп келгенме, - деди журналист кьыз.

- Алай дегенинг не болду, кьызым?

- «Алгъан» дегеними жаратмай эсегиз, интервью беригиз, - деп, Айсу-
рат, жунчуп айланмай, женгил жууап тапханына кьууана, акканы кёзюне
кьарады.

- Кьалай-алай да, мен берирге, сен алыргъа керек зат эсе бу, - дей
ышарды аппа, жалан кириулери кёргюзте. - Кесинг биле эсенг, ол...
«бьюуну» не болгъанын, манга да ангылатсанг, иги жанымча...

- Интервьюнуму? Иги да билеме, билмесем, алайым депми келлигем?!

- Кьызым, сен аны бизден аллыкъ болур эдинг, бизде ма санга деп, аны
берип кьоярча хыйсап болса. Берген-алгъан кьыйын затладыла. Хаманда
излегенингча, хар не, бюкленип-бюкленип, салынып турмайды.

- Мен излеген, акка, сизде толуп жатады, - деп, Айсурат бек кюлюп
ийип, кесин эсгере, кьолунда дефтери бла бетини тёбен жанын жапды.

Аппа сорууна женгил жууап табарындан тюнгюле, экисини арасында
тилманчлыкъ этерча, кьатларында башха киши да кёрмей, амалсыздан,
биягъы сорууун берди:

- Ол мен санга берлик, ол сен менден аллыкъ, ол неди, кьаллай затды?

- Ол зат тюйюлдо, ол сёзледиле. Сизге кьалай ангылатайым: мен
соруп, сиз да тюз жууап берип, тюзюча айтып барсагъыз, – ма олду.

- Кьызым, сютдеми ишлейсе? - деп сейирсинди акка. Соргъан соруу-
на жууап да сакьламай: - Тейри, арт жыйырма бла он жылда чибинден
башха жукьгъа хата жетдиргенме деб а билмейме. Аллах кечсин, чибинле
бла уа шохлукъ жюрютмейме. Ёлтюреме деген азды, кёп кьырама. Келип,
бурунунга, аузунга кире, аллынга алгъан хантынга тартынмай кьона тур-
сала, женгиллик эте да болурма, аямайма. Келиннге тилеген да этгенме:

анга да къартлыгъымда гюняхлы ишни этдирмегиз да, бу чибинле мен болгъан жерге кирмезча бир амал табыгъыз деп. Ол алыктын сууап-гюнях къайгъылы туююлдо, жоргъа атча айланады, харип, юйдегисине ырысхы-харекет этеме деп. Чибинлени уа, юйде бир киштик барды да, мен угъай, ол да суймейди. Бирси кюн, былайда абидез ала тургъанлайыма, учуп баргъан чибинни тутама деп, терезеден секирип, юсюме тюшгенди да, кесине да чамландыргъанды.

- Чибинле ючюн гюнях боллукъ эсе, гюняхы болмагъан бир адам да жокъду, - деп, Айсурат къартны келюн жазаргъа кюрешди.

- Жаш-эхтем заманыбызда не болгъан эсе да, Аллах кечсин, керексиз чърчеклик этгенме деп да акъылымда жокъду. Къартлыкъ сюрюп, юйге жыйгъанлы уа, келюме неле келе эселе да, къолумдан бир жукъ да келмей къалгъанды. Бусагъатда уа биз ушатмаучу, гюняхха, сыныктыкыгъа санаучу ишле махталып да къаладыла, бюсюреулю болуп. Тюзю, терси да къатышханды, къызым... Огъесе къартлыкъ мени башымы къатышдырыпмы къойгъанды, билмейме. «Ёлмесенг, къартдамы болмазса?» - деп менича бир айтхан болур. Мен санга тюз жууап да бералырمامы, къайдам.

- Билгенигизча айтсагъыз боллукъду.

- Да, билмейме да... Берирге, алыргъа да, бизде жюрюген затмыды?

- Угъай, сезден сора жукъ берирге керек туююлдо, акка, - деп, Айсурат сёзюн ангыларгъа унамагъан къартны жазыкъсына башлады.

- Къызым, - деди Жантуугъан акка, - керти кишиге сёз берген бек жууаплы ишди. Сёз бердинг, кесинги сёзонг бла къолунгу-аягъынгы байладынг. Сёзонге толу болалмай къалдынг эсе уа, бёркюнго теш да, башынга къатынланы жаулукъларын байла. Ёз сёзонго аузунга ашадынг эсенг, сен сёзонго да къачын кёрмейсе, ол сёз берген адамынгы да жукъгъа санамайса, кесинги сыйынгы да ол адамны аякъ тюбюне силдейсе, ма тепле дейсе да. Шукур Аллахха, бир сёзюм ючюн жерге къарамагъанма, сёзюме керти болмай, сыйымы тюшюрмегенме, бир адамны сёзюн сансыз этип, айып алмагъанма. Санга да сёз берсем, этерим алай боллукъ эди, Аллах айтса.

Жаннга байлыкъ неди?! Юй? Ачха? Мал? Алтын, кююш? Угъай! Ырысхысы, харекети?! Угъай, къызым! Хар жанны ёлген кюнюнде биргесине элтиригиди ырысхысы – гюняхы бла сууабы. Аладыла жауу, жакъчысы да. Жаны бла бирге ала кетедиле Аллахха. Ырысхысын да, ашхы ишлерин да, асыл сёзлерин да кююп кетеди... Сёз дегенинг, аны кючю уллуду. Аланы барын да тизгеним, иги къыз, аны ючюндю: мен къартлыгъымда сёз берип, анга толу болалмай къалсам, «ёмюрге жууукъну башындан къарап тургъан къарт сёзюне толу бола билмеди, кеси сёзюню къачын кёрмеди» дерсе. Андан эсе, мен эталлыкъ зат эсе, сёз бермегенлей этейим, - деди ол.

- Угъай, сиз мени, немее-е... ангылагъансыз, ушакъ этейик дегенлигимди, ансы... - дей, Айсурат, болушлукъ излеп, жан-жанына къарады. Ол аппа бла олтургъанлы, аны уллу юйдегисинден бири башын эшикден къаратмагъанды. Ала, акканы газетге чыгъарлыкыдыла деп къууанып,

жунчутмай, ишлерин бёлдюрмей, эшикни ары жанында «кыым» демей олтурадыла.

- Ушакъ эте турмайбызмы, кызым? Огъесе биз этген Апсатыны жырымыды? - деп, аппа чам эте, биягынлай ышарды. - Къартла кыйсы бири да ушакъчы болуучудула. Мен да, сёз нёгер тапсам, жаншаргъа ёчме. Сенден тилерим а, кызым: айтып сокъураннгандан эсе, айтмай сокъураныучу бол! «Бичакъ жара бителир, сёз жара бителмез», - дегенди бурунгу нарт. Сёзню багъасын билген – ол насыбы тутхан инсанды. Аллаи адам, артыкъ сёлешип, айып алмаз. Аны тили бителмез жара салмаз. Анга киши, айтмазынгы айтдынг деп, гурушха этмез. Ол, айтханына сокъуранып, тилин къапмаз. Адамны башха жанладан артыкъ этген, баш этген неди? Сёз! Хар сёзню ауурлугъу, кючю, эки-юч магъанасы, тап, татыуу да барды. Жерге бир будай урлукъну атсанг, ол, чагъа келип, ууучунг бла бир мирзеу бергенча, сёз да алайды, ол да урлукъду. Иги сёзню айтсанг, иги сёзюнг жайылыр да, эл игинги эшитир, осал сёзню айтсанг, ол да минг болур да, тегерекге чырмауукъча жайылыр.

Сёзню сыйын, кючюн да билирге керек болады, - деп бошагъанлай, аппа, кесин эсгерип: -Тохта, мен «тюе десенг, бие дейд» деп, къзаххлыланы бир айтычулары болуучу эди, аллайын эте тура болурмамы? - деп, кесини сёзюнг бёлдю.

- Угъай, айтыгъыз, айтыгъыз! - деп, Айсурат, кёзлерин женгил-женгил къагъа, Жантуугъаннга къарады. Къонакъ кызыны алай нек айтханына эс бёлмей:

- Биз кёрген жерде къонакъгъа хапар соргъунчу, аллына тепси салыучу эдиле, башха болмаса да, суусап ичириучю эдиле, бусагъатдагъы жанла да бир тюрлюсюз. Сёз бла тойдуруп, андан сора ачмыса деп сорадыла. Алай соргъан да айып эди бизни заманыбызда. Юйретип да кюрешеме бу жаман затлагъа, «ашаймыса? ачмыса?» демегенлей, эшикден киргенни аллына бар затынгы сал деп. Кёресе бары бирден тас болуп кетгенлерин, - деп, къарт юйдегисинде ушатмагъанын айтды.

- Угъай, атам, сизни сёзюгюзге чырмау болмайыкъ деп, шум болуп турабыз, ансы ашыбыз-суубуз да хазырды, - деп, жашындан туугъан кызы эшикден кирди.

- Ауузлана тургъанлай да болады ушакъ этерге. Мени къатымда тартына эсе уа, ары чакъыр да, сыйла, мен сёзден тойдурдум, энди сен ашдан тойдур, кызым, - деди akka.

-Угъай, угъай! Ач туююлме. Не хантдан да игиди сизни бла ушакъ этген, - деп, Айсурат кёлю бла чарлады. - Кесими да кетер заманым жетгенди. Сизни да арытдым. Сау болугъуз. Эркинлик берсегиз, табы бла бир келирме да, алыкъын сорур затларым бардыла, энгта бир ушакъ этербиз, - деп, шинтигинден къопду. - Сау къалыгъыз.

-Сау жюрю, сау бол, келсенг, айхай да къууанырыкъма, Аллахдан къууан! - дей, жарыкъ къарады аппа журналист кызыны ызындан. - Излегенин бералмадыкъ эсек да, юйден къуру чыгъарма, бир жукъчук тутдуруп ашыр, - деп шыбырдады туудугъуна да.

2005 ж.

ТЕМУККУЛАНЫ Адил

АСМАКЪ

(Керти хапар)

Жашагъан элинде Таусолтанны ариу къадарына кёпле сукъланадыла: юч къатлы юйю, уллу юйюрю. Тёрт жашы, тёрт кызы да сау-саламат, хар бири жашауда жерин тапханды. Аталарыны юйюне жыйылсала, уллу арбаз сабийден толуп къалады. Къысхасы, насыбы тутхан, къадары къуралгъанладанды. Керти айтсакъ, бу адамны жашаунда башха кезиуле да болгъандыла. Ала эси-не тюшселе, бети мудах болуп, жүреги уа терк-терк уруп, къарыусуз этеди.

... Сюргюнню къыяма жылларында, адамла аурууладан, ачдан, къыйынлыкъладан ёлюм бла къалымны ортасында тургъанда, Таусолтаннга болгъан сейирлик, тамшалыкъ иш къолума къалам алдыргъанды мени. Бу тынгылы инсан бла мен бир ажымлы дуuada танышханма. Бир факъыр Уллу Аллахны, адамланы да алларында бир заманда да кечилмезлик гюнях иш этгенди: кеси жанын кеси алгъанды. Жарсыугъа, быллай бушуула халкъда бола-бола тургъандыла, шёндю жашауда да тубейдиле алай ажымлы къууумла. Ала юйдегиге, жууукъ- ахлугъа бош ёлюмден эсе, он кере уллу ачыудула. Быллай дууалагъа келгенле, бушууну иелерине къаллай сёзле айтыргъа билмей, ауара боладыла. «Аллах жаннетли этсин», – дер эдиле, алай аны Жаннетге чакъырылмазлыгы баямды. «Аллах гюняхларын кечсин», – дер эдиле, алай ол гюняхы кечилмезлиги туурады. Къысхасы, дууачыла: «Ачыулу иш болду. Не этериксиз, Уллу Аллах берген къыйынлыкъгъа адам тёзмей болмайды. Жюрегигизге Аллах сабырлыкъ салсын», – дегенча болмачы патыуала айтып, бир жанына туракълайдыла.

Ма ол кюн айтхан эди Таусолтан манга кесини къадарыны хапарын.

- Мен да, бу факъыр адамча, кеси кесими ёлтюрюрге аздан къалгъанма. Иш а быллай болгъанды. Кёчгюнчюлюкде биз тюшген жер аулакълы Къазахстанны байтамал къулагъы эди: жазы кюйдюрюп къоярча исси, къышы уа, ёретинлей буз конкур этип къоярча, сууукъ. Бизни уа небиз бар эди ол заманда? Атам урушда ёлюп, анам а, кёчгюнчюлюкню азабына чыдаяммай, ауруулу болуп. Мен а алыкъа киши мардасына келмеген жаш адам. Узун баракда бир оточукъда жашай эдик. Къоншуларыбызны асламысы – ингушлула, бир-эки таулу юйю да бар.

Мен тууар фермада ийнеклеге къарайма. Алай бла фермадан машинада тартылгъан, къаймагъы алыннган сют келтире, анам а андан айранчыкъ, бишлакчыкъ неда, унчукъ къуюп, худурчукъ биширип, кечине тургъан эдик. Бир кече, мен фермада болгъанымда, эл къыйырында

бизни барак жана тургъанын кёрюп, атха минип жетген эдим юйюме. Не ачы жауум да келмесин аллай жерге... Беш адам ёлген эдиле, тютюнден тунчугъуп, куююп да. Анам да ол ёлгенлени санында. Эки кюнню ичинде ёлгенлени асырадыкъ. Жаз болгъаны себепли аулакъда къала эдик.

Энди мени анам да ёлдю, юйюм куюдю, ашаргъа ашым, киерге кийимим жокъ. Бек ауара болуп турама. Шёндю айтыргъа да айыпды, бутларымы сугъаргъа кёнчегим окъуна къалмагъанды. Кесим а уллу жаш эдим. Ингушлу къатын ёлген эрини жыртыкъ шалпарын берген эди да, аны жамагъан кибики этип, киеме.

Бир ауукъдан жашаудан арталлыда тюнгулдюм. Кёлюме бир къужур оюмла келип башладыла да, башымдан чыгъаргъа унамай къалдыла. Быллай къыйынлыкъда жашагъандан эсе, ёлюп, жерин тапхан кёп да игиди. Ауушханла ач болмайдыла, жаланнгах да угъай, жаланлары топуракъ бла жабылып жатадыла, бедшисиз, айыпсыз, хыликкъсыз, ауарасыз.

Бу оюм, мени башыма терк-терк, туурадан-туура келе, битеу акъылымы бийлегенди. Бир кече минген атымы къуйругъуну къылындан узун жип эшдим. Биз кечинген жерден арлакъда бир жангыз терек ёсе эди да, ол кюн мен терекге жол салдым. Муратым – кесими жибим бла терекни бутагъында асаргъады. Сейирим, тамашам: ёлюмден не аз да къоркъмайма, жүрегим да бир да болмагъанча хош. Келдим терекни къатына. Жипни бутакъгъа тагъып, къыйырын аркъан этдим. Башымы аркъаннга салайым деп, ахыр кере тегерекге-башха къарадым.

Къычырым чакълы бир узакълыкъда бери келе тургъан адам къарелдини эследим. Энди ол жолуна озсун да, ишими андан сора башлайым деп, терек тюбюнде олтурдум. Жолоучу уа, манга жууукълашып, къатымда чёкдю. Мен бек сейир этдим: муну кийими ахырыда жокъча эди: юсюнде бир зыккыл журунла... Хапар айтдыкъ. Кесими неге таукелленгеними билдирдим, энди мен кимден да неми букъдурлукъ эдим?.. Манга тынгылап турду, бир зат да айтмады. Ол мени акъылымы башха жанына буругъа, гюнях ишден тыяргъа кюрешмегени сейирге да къалдырды. Бир кесекден ол адам жолуна тебиреди, мен а ызындан къарап турдум. Арлакъда бир бийик ёсген къаураланы ичине кирди ол. Болду, ким биледи, энгта да чырмау чыгъар, мен ишими этейим деп, ёрге турдум да, ол адамны къаурала ортасындан манга къарап тургъанын эледим.

- Я Раббий, Аллах! Бу адам мени нек марап турады, деп, гурушха болдум. Сора арсарсыз, терк атлап, аны таба тебиредим. Къатына олтурдум да, букъдурмай сордум: «Сен мени нек марайса? Этгениме нек къарайса? Ангылат манга», - дедим да, къаты болдум.

Сюер-суюмез, ол манга жүрегинде болгъанны хапарлады:

- Мен санга айып этип турама. Хау, сен бек къыйын болумдаса. Алай сенде уллу байлыкъ барды. Ол сени жашлыгъынгды. Жаш улан кесине бир мадар къалай эталмайды? Ма ол тамашады манга. Менме бир ышаныры болмагъан. Мени тенглигими, жууукълугъуму да киши излерик туююлдю – къартлыгъым ючюн. Сени уа ким да кесине тартыргъа кюреширкиди: жашла – тенгликге, тиширыула – тослукъгъа, адамла – ишчи

негерге... Сени тыяргъа кюрешмегеними сылтауун да айтайым: жанынг чыкъса, кѣнчегинги алып киерик эдим...

- Я Уллу да, Сыйлы да, хар инсаннга тынчыкъны да, кыйынлыкны да берген Аллах! Кесимден кыйынлы жокъ суна эдим да, бар кѣреме менден да жарлыла, амалсызла!.. Ма бу оюмла мени акъылымы башха жанына бурдула. Ачыкъ айтханда, бу адам мени уллу гюнях ишден тыйды, дуняда жашаргъа мадар излерге итиндирди. Андан сора, терек къатына бармай, алайдан таукел атлап, кюйген барак болгъан жерге келдим. Анда жашагъанла, къармашып, къыш келгинчи, тургъан гытычыкъларын ишледиле, башларын салам бла, топуракъ бла да жапдыла, печеле салып, сыгын от этерча этдиле. Мен да алай бла, халкъдан бирича, кечине турдум. Артдан-артха аш-суу да эркин болду. «Игисагъан, гыржындан къарыны тойгъунчу бир ашар эди», - деп термилген халкъ, мирзеуюн къайры жыяргъа билмей, болгъан эди ауара.

Ма алай бла, мен ол заманда башымы асмакъгъа салсам, бир затым да болмай къаллыкъ эди. Бюгюнлюкде уа – жашларым, къызларым, келинлерим, киеулерим, жанымдан татлы туудукъчукларым, машиналарым, бек башы уа, кюнлерим, кечелерим да!!!

Шѣндюгю дуняда быллай ёлюм кзуру юйге угъай, битеу элге, миллетге окъуна тапсызды. Аш-суу, кийим топпа-толу, жашаргъа юйю хар адамны бар... Быллай ишлени сылтауу бирди – быланы шайтан алдайды. Адам кесин ол гяургъа алдатмаз ючюн а, Уллу Аллахха ийнаныргъа, аны фарызларын толтурургъа, не кыйын болумда да Аллахха таяныргъа керекди. Алай этсе, инсанны жюреги хош, кѣлю уа монг боллукъду. Ким биледи, - деп къошду Таусолтан, - мени къадарым бирлени быллай гюняхлы ишден тыяр эсе уа...

ГЮЛ КЪЫСЫМ

(Керти хапар)

Огъары Малкъарда, адам кюлу тиймей, сыйлы табийгъат ишлеген мекамла кѣпдюле. Не алапат, тамаша затла да хар кюн кѣз аллынгда турсала, алагъа сейирсиннгенинг кете барады. Ариу табийгъат мекамлагъа биз тангкѣрдю этгенлей турмайбыз, юйренчик болуп къалабыз.

Малкъар черекни эки жеринде, къая жаркъалача, уллу ташла бир ызгъа тизилип, табийгъат кѣпюр болгъанлай турадыла. Жаз ортадан башха заманлада ташланы биринден бирине секирип, черекни ары-бери жанына да ётюп туруучудула жаш адамла. Жаз чилледе, черек къутуруп келген заманда да ётюучюдюле бек жигит жашла. Болсада аллай «жигитлик» кѣплени жашауларын юзгенди: къутургъан сууну толкъунлары ташланы учхалауукъ этдиле, адам аягъы тутмазча, палах ма аны ючюн бола тургъанды. Табийгъатны ол мекамларына халкъда «Таш кѣпорле» дейдиле. Мал излегенле, чабакъчыла, чертлеуюк, къалияр жыйгъанла да бу кѣпорле бла жюриуп турадыла. Малкъарны кюнлюм деген жеринде Фадауан деп гитче жерчик барды. Уллу ташлары кѣп, чалыргъа кыйын,

кырдыгы, кьалын болсада, алаша, алай бичени уа болмагъанча тымлы. Ол жер элден кенгирекде болгъаны себепли, анда бичен ишлерге – чалыргъа, жыяргъа да – жаш адамланы жиберип болгъандыла. Бу жерчик бла байламлы иги да алгъаракълада бир тамашалыкъ иш халкъны эсиндеди...

...Къамарият элде бек ариу кызы болгъанды. Къатын аллыкъ жашладан хазна кьалмай бары да кеслерине жашау нёгерге бу кызыны кюсегендиле, тюшлеринде аны кёрюп, ахтынып чыкыгъандыла тангнга. Жашланы ахтыныулары бошдан туююл эди. Чырайлыгъындан сора да бар эди кызыны жаш адамланы сезимлерин кьозгъагъан шартлары: бир затдан кьоркмагъаны, буюкмагъаны, айтырыгъын артха салмагъаны, бир затны акъылына алса уа, анга жетишгинчи тохтамагъаны, тынчаймагъаны.

Къамариятны анасы Таужан, бир да букъдурмай, айтып болгъанды: Къамариятны ыннасы, мени къайын анам, жаннет ахлусу болсун, бош атамагъан эди туудукъчугъуна ол атны: сёзю, къамача, жютюдю, кёзю, сюнгюча, чанчхычлыды, акъылы да, алагъа кёре, оюмлу. Мени кызымы алгъаннга бир да сукъланмагъыз: бурдухну бургъанча бурлукъду кишисин.

Камариятны кылыгъында ёз анасы бюсюремеген шартлагъа жан ата эдиле къатын аллыкъ жашла уа: кьоркма-буюгъа билмегенине, оспар сёзюне... «Кызыны минг тилер да, бир алып» деген не керти сёзю! Кыралбий –элде бек ариу жашха саналгъан – болду Къамариятны жюрегине жол ызлаялгъан. Кюз ишле тауусулгъанлай, ташыуул бошалгъанлай боллукъду бу эки жаш адамны тойлары. Кёп болмай а былагъа некая да этилгенди. Ол заманлада некаяхны, бусагъатладача, кызыны келтирген кюн этмегендиле. Некаядан сора айла окъуна озгъандыла жаш бла кызыны тойларына дери. Некаялары жазылгъан, бир юйюр а болмагъан Кыралбий бла Къамарият да ишлейдиле Фадауанда биченчи жыйында – жашла чалгъы чала, кызла дырын жыя. Къалай зауукълу, хычыуун эди, бир бирге къарай, лакъырда, чам эте ишлеген!.. Ауузланыргъа уа биченчи жыйын Фадауанны тюбюнде таш кёпюрню къатында ариу талачыкъда олтуруучу эди.

Бир кюн, ишден арып, олтуруп, тюш азыкъ ашай тургъанлай, Черекни бирси жанында, гитче суучукъну жагъасында ёсген болмагъанча ариу гюллеге илинди Къамариятны жютю кёзю.

- Жашла! Кызла! Къарачыгъыз сууну ары жанында ол тамаша, омакъ гюллеге! Бусагъат аладан уллу кысым мени кьолума тюшмесе, мен былайчыкъда ёлюп кьаллыкъма! Манга гюл кысым керекди! – деп кычырады Къамарият, Кыралбийни бетине тюрслеп къарай... Малкъар Черегеи уа кьутуруп келеди, акъ кёмюк этген толкъунлары бла кёпюрню ташларын туюе. Ташланы уа жаланда башлары кёрюне – аланы юслери бла ётерге аз да амал жокъ! Шёндю ол ташла бла ётерге базынган кьутургъан сууда жоюлмай амалы жокъду.

Къамарият а, акъылындан шашханча, кесини некаяхлы жашау нёгеринден кёзюн алмай: «Манга гюлле керекдиле! Уллу гюл кысым! Битеу дуния манга сукъланырча! Ала къалай омакъдыла! Сен мени, айтха-

нынгча бек сую эсен, таш кёпюр бла ёт да, манга гюлле келтир!» - деп кычырады. Биченчи жыйында кызла, жашла да, Къамарият ойнагъан этген сунуп, къарайдыла. Артдаракъда, кызны ойнагъан акъылы жокълугъун ангылагъанда, энди Къыралбий не этерик болур деп сакълайдыла.

Жаш а, бети бир мутхуз тюрленип, олтургъан жеринден турду да, къутургъан суугъа атлады. Къоншу кызы Зухура, чабып, аллына суюлды: «Къарындашымы жаны ючюн, жиберлик туююлме! Телими болгъанса, уллу суудан бла уллу отдан кесинги сакъла деп эштмегенмисе? Олтуруп къал жеринге» - деп, ауара болуп тургъан Къыралбийни Черек жагъадан кери кетерди. Жаш а жыйыннга былай айтып сёлешди: «Мени некаяхлы нёгерим, жанымдан суюген Къамариятым, тилегин артха ала эсе, бармайма, алай ол гюллени менден бек сую эсе уа, суюгеним кюсегенни мен анга тапдырлыкъма, шо къутургъан Черек мени жутуп къоярыкъ эсе да... Къамарият не айтса да, мен аны этерикме! Некаяхлы нёгерими не айтырыгъын эшитайык».

Жыйын дауурун тыйды. Таула, ташла да, терекле, чыпчыкъла да, туура исси кюнде биченчилеге салкъынлыкъ берген, хычыуун тёбенги окъуна тохтагъанча кёрюндю. Саулай да тегерекни-башны бир сейирлик, къоркъуулу, тынгысыз шошлукъ бийлегенча болду. Табийгъат да, биченчи жыйын да кызны сёзюн сакълайдыла...

Къамарият а, жыйылгъанланы эси жаланда анга бурулгъанына ёхтемленип, Къыралбийге кюлюмсюрөп къарай, бу сёзлени чыгъарды аузундан:

- Манга гюл кысым керекди!..

... Андан арысында болгъан иш былайдагъыланы, элия ургъанча, сын къатдырып, ичлеринден таууш чыгъаралмазча этип къойду. Туура Зухура окъуна тыялмады жашны. Къыралбий Черекни аллына жетди. Акъкъёмюк толкъунла кычырдыла: «Жанлама бери!» Кёпюрню ташлары тиледиле: «Къайт артха!» Былайда ёсген, алыкъа чалынмагъан кырдыкла шыбырдадыла: «Жанынгданмы тойгъанса!?» Кызыу кюнледе биченчилени татлы шуёхлары – салкъын тёбенги жашны кызыгъан бетин жумушакъ солууу бла сууута, айтды: «Ол сени суюмейди! Ол жангыз кесин суюди! Артха тур!»

... Къыралбий, суу жагъадан секирип, биринчи ташха минди. Биченчи жыйын а солууун тыйып къарап турады, бу къоркъуулу, огъурсуз иш не бла бошаллыкъды деп. Жаш а экинчи ташха, ючюнчюге, тёртюнчюге секирип, Черекни ары жанында кёк гелеуге атлады. Гюлле ёсген талачыкъгъа жетип, аладан уллу кысым этди да, артха, къутургъан суугъа келди. Жашла, кызла да, къоркъуп, ауара болуп суюледиле. Жаланда Къамарият, жыйыннга жанламай, ёхтем турады, Къыралбийден кёзюн алмай. «Мени ючюн жашла жанларын берирге да угъай дерик туююлдюле!» - деген акъыл бла...

... Ючюнчю ташда жашны аягъы учхалады мылы ташдан. Жигит, ётюр, пелиуан къарыуу санларына сыйынмай тургъан жаш хорлатмады кесин, бош къолу бла ташны кычакълап, бек Къыйналып артха ёрледи. Андан а ахыр ташха секирди да, суу жагъагъа тюшдю. Жыйын бу огъур-

суз кьууум тап бошалгъанына уллу кьууанч этди. Къамарият а, ёхтемленнгенин жашырмай, кьууанчдан толгъан кёзлерин ышарта сюеледи, тургъан жеринден тепмей. Сюйгенини аллына бир атлам да этмеди...

Жаш а, бир зат да болмагъанча, Къамариятны аллына келип, гюл кьысымны, кьызыны кьолуна узатмай, аякъ тюбюне быргъады да, былай айтды: « Сенден манга бир зат да керек тьююдю!»

Къыралбий, кёп да турмай, Саниятны алды да, кьууанч тыпырлы болуп, толу юйюр кьурап, туудукъларына кьууана ётдюрдю Уллу Аллах анга буюргъан жылларын. Къамариятны сюйюп, аны кюсеп, кечелерин жукъусуз, кюнлерин а тынчлыкъсыз ашыргъан жашла уа, жел учургъанча, думп болдула. Ол ишден сора анга кёз къаратхан да, сёз ачхан да тюбемеди.

... Жылла озгъандыла. Уллайгъанла кете, жаш тёлю ёсе, жамауат алай бла жангыра барады. Къамарият элде бек къартладанды, жангыз, юйюрю, туугъаны-туудугъу жокъ. Ныгъышда олтуруп хапар айтырча адам окъуна къалмагъанды кьатында – аны тенгшиле эртте кьошулгъандыла нартлагъа...

- Я Уллу Аллах! Кесини тёлюсю бла келгенча, кесини тёлюсю бла кетген нечик игиди! Манга ол гитче насыпны окъуна бермегенсе, - деп кёлкълалды этиучюдю бирде Аллахха... Къыралбийни гюл кьысымы уа эсинден бир да кетмейди. Жангыз олду аны кьуралмагъан къадарын къарангы отоуну нарат чыракълай жарытхан...

ЖЮЗЮК

(Керти хапар)

Биреуню затына зарланып, аны ырысхысына ие болургъа ёчле дуняда хар заманда да болгъандыла. Шёндюча кенг жайылмагъан эсе да, урларгъа сюйгенле, ансыз жашаялмагъанла окъуна тюбегендиле. Бу жол манга къаламны кьолума алдыргъан а кёчгюнчюлюкню ачы жылларында болгъан бир сейирлик ишди. Эштада, мени хапарыма ийнанмагъанла да чыгъарла. Ол себепден чертип айтама: «Ийнаныгъыз, кеппе-кертиди!»

Къарт Налмас жашы Хасан, келини Байкъыз эм онючжыллыкъ туудугъу Мухаммат бла тынч-ырахат жашай эди:

- Энди мен, акъылымдан шашмай, ийманым бла ёлейим, Уллу Аллахны аллына баргъанда, къоркъмай, буюкъмай барырча, андан сора манга не керекди? Жашым эсе – сау-саламат, келиним эсе – бир алапат, кёз жарыгъым – туудугъум, – деучю эди кеси да. Къарт ыннаны бир сейирлик жюзюгю бар эди. Аны хапарын жашына, келинине да кёп кере айтханды, энди аны туудугъу Мухамматха айтычуду.

Налмас айтханнга кёре, ол жюзюк ёмюрлени бек теренинден, тёлюден-тёлюге ётюп келеди.

- Бизни учхунубузну халек аурууладан, палахладан да сакълагъан – ма бу жюзюкдю. Ишленнгени бла да бек тануулуду. Быллай мен ёмюрюмде кёрмегенме. Ёлсем, алапатлыкъ жюзюк сеникиди, жашым, дей

эди ол Хасаннга, - алай сен аны бек кьаты сакъларгъа керексе, кѣз жил-тинингича. Аллах сакъласын, аны тас этгенден неда урлатхандан...

Къзахстанда, кѣчгюнчюлюкте Хасанны юйюрю Станция «Зерновая» деген элге тюшген эди. Аты токълукъну бла монглукъну кѣргюзт-генликге, мындан кьуру, такъыр, факъыр да жер болмаз эди дуня башында! Станция дегенликге, элчик бек гитчечик эди. Беш-алты орус юйюр, аллай бир да чеченлиле, таулу болуб а жаланда Хасанны юйюрю. Кьуруда эки эр киши – Хасан бла Ваха, кьартыракъ чеченли, сора Мухаммат – онючжыллыкъ жаш улан. Кьалгъанла уа тиширыула. Тийреде башха элледе да болум алай эди.

Кѣчгюнчюле, Налмасча кьартладан башхалары, бары да ишге жю-рйюдюле. Юйде Налмас жангыз кеси кьалады. Жангы жерни хауасы жарашмаймы, огъесе ашы осалданмы, ол сезип турады санлары тутмай, борбайлары кыйыла баргъанларын. Айтхылыкъ жюзюгюн, ариу бы-стырчыкыгъа чулгъап, кеси жатхан тѣшекде жастыкъ тюбюне салгъан-ды, анда ышаннгылы сунуп.

Бу кьыш озгъан жылладан эсе мардасыз сууукъ эди. Адамла ачдан бек кыйнала эдиле. Хапчугу-харекети болгъанла, аланы мирзеуге алы-шып, кечине барадыла. Налмаслада уа не харекет боллукъ эди? Жангыз да жюзюк! Бир ингирде Хасан, анасыны кьатына олтуруп, былай айтды:

- Биз барыбыз да ачдан ѳлсек, сени жюзюгюнг кимни сакъларыкы-ды? Аны ашха алышайыкъ, иги кесек мирзеу чыгъарыкыды. Алай бол-маса, бу кьышда кечинааллыкъ туююлбюз.

- Угъай! – деп, сѣзню кьаты салды анасы, - сен манга жашса, келин-нге – эрсе, Мухамматха – ата, юйню уа иесисе. Эт мадар, тап амал, эр киши болуп сен аны ючюн жаратылгъанса. Жюзюкню уа юйден чыгъа-рыргъа жарарыкъ туююлдю.

Ол ингирде юйдеги ушхуурсуз кьалды. Эрттенликде Налмас кели-нине айтды: «Къар эрит да, мени бир жууундур». Жууунгандан сора жашына жюзюкню сатаргъа ыразы болгъанын билдирди:

- Не этгин? Бу кьыяма жерде башха амал жокъду жан сакъларгъа. Алыгъыз жюзюкню, мирзеуге алышыгъыз. Жастыкъ тюбюндеди, - деди да, башын кѣтюрдю. Хасан анасыны жастыгъын алып, кьармады – жю-зюг а жокъ! Битеу юйдеги суу кьуйгъанча болду. Барындан да бек ачыу этген а – кьарт Налмас. Ишеклик Вахагъа тюшдю. Алгъаракъда ол кьон-шу элге кѣчюп кетген эди. Баям, Налмас кьалкыгъан ууахтыда алгъан эди ол жюзюкню... Барысы да ол оюмгъа келген эдиле. Эштада, мындан кѣчюп кетгени да ол себепден болур эди...

Налмасны жюреги кѣтюралмады бу кьоранчны, юч кюнден дуня-сын алышды. Ачлыгъ а быланы кьысадан-кьыса барады. Аны юсюне уа тели ауруу тийип, Байкыз алгъа, андан сора эки айдан а Мухаммат кет-ген эдиле башха дунягъа. Хасан кеси жангыз кьалды сууукъ гытыда. Ол, ачы кьадарыны юсюнден сагъышлана, анасыны жюзюгюн унутал-майды. Жюзюк урланмай, кьолларында кьалса, бу кюйсюз ишле болмай кьаллыкъларына ишеги болмай, бурулады, сытылады.

Заман а тохтамай барады. Кимде кьууанч, кимде бушуу болгъаны бла аны арталлыда иши жокъду. Ол жюрюшюн тюрлендирмейди. Жаз

да келди. Адамлагъа да бираз тынчыракъ болду жашау этерге.

Кюнлени биринде Ваханы къатыны ат арба бла Хасанны юйюне келди къоншу элден. Ол Ваханы ёлгенин, аны жуууп кебинлерге элдеринде эр киши адам табылмагъанын айтып, Хасандан ол ишни этерин тиледи. Анасыны жюзюгю эсине тюшюп, бармазгъа да болду, алай сагъыш этип, ат арбагъа минди. Ваханы юйюне кирип, ёлгенни кийимин алып башлады. Кёнчегин теше келгенде, аны хуржунунда бир къаты затха тийди къолу. Чыгъарып къараса, - не сейир, не тамаша! – анасыны жюзюгю, быстырчыгъына да чулгъанганлай... Жюзюкню къолуна алып, иги кесек турду кезюн айыраламай. Анасыны, юй бийчесини, бютюнда бег а жашыны сыфатлары кез аллына келип къалдыла да, эсин ташларгъа жетди. Санлары тутмай, жыгъылыпмы къалады дерча болду. Бир аздан кесин къолгъа алып, акъылын, эсин башына жыйып, ёлюкню айыпсыз тазалады, кебинлегенде уа былай сагъыш этди: «Манга этеринги этгенсе, энди бу жюзюк манга керекмейди. Биргенге ала бар ол дуниянга...» Ол оюмла бла жюзюкню Ваханы къолуна салып кебинледи. Ваханы асырадыла. Аны кийимлерин берирге да кюрешди къатыны, алмады Хасан, терк элине кетерге ашыкъды.

Ортада иги кесек заман ётдю. Бир кюн эрттенликде эртте биягъы Ваханы къатыны Хасаннга келди эгечи бла. Ол былай айтды: «Ваха ёлгенли, аны арталлыда жукъусу къуруп къалгъанын, къалкъып тебирегенлей, - тюшондемиди, тюнюндемиди ангыламайды – эри кёрюнюп къалады. Алай бош да угъай, мыдых отда жана, къычырыгъы уа тийрени, тегерекни зынгырдата. Бир амал эт. Ол факъыргъа садакъамы керек болур?» – деп да сорду.

Былайда Хасан эгечлеге жюзюкню хапарын айтды. Урлагъан жюзюгюн биргесине салгъанын да букъдурмады. Ол уручулукъну хатасындан анасы, къатыны, жашчыгъы да ёлгенлерин билдирди. Эки эгеч да, уллу къычырып жилай, тиледиле Хасандан: «Къабырны къаз да, жюзюкню андан чыгъар, харипни азатла жаханымни ачы азабындан!»

Не этерик эди сабыр акъыллы киши? Экинчи кюн ол, Ваханы къатыны эм аны эгечи бла барып, къабырны къазды. Тиширыула обагъа жанламадыла, кенгде турдула. Хасан кеси да бек къоркъуп къаза эди. Къараса, Ваханы кебини, тюз салгъан замандача, бузулмай тура эди. Аны ачып къарагъанда уа, ёлюк куюнюп, урходук болуп, къолуну кюлюнде уа жюзюк жылтырай! Сейир-тамашагъа къалгъан Хасан жюзюкню алды, кебинни этеклерин жыйышдырып чыкъды да, къабырны топурагъын артха теддю.

- Я Уллу да, сыйлы да болгъан Аллах! Сен манга жаханымни оту къаллай болгъанын кергюзтдюнг. Ол биз мында отундан, сыгындан этген отха арталлыда ушамайды. Кебин да, жюзюк да - саппа сау, адам а – урходук! Аллай палахынгдан сен сакъла мени! Ол факъыргъа уа, тилейме, кечгинлигинги бер, къутхар аны жаханым азабындан, - деп, терктерк атлап, алайдан керти кетди...

Кертимилик

(Керти хапар)

Бу хапарда айтылган озган урушну кыйын эм кюйсюз кезиунде болган, жомакгы ушаса да, жашауну бир кеппе-керти бетин суратлаган шартды. Огъары Малкярда туууп, асыл ата-ананы, суйген жууукъланы-ахлуланы кьолларында ёсген, халккыбызны ариу терелеринде юйренген тиширыуну суйген эрине кертичилигин ачыкълайды.

Муратны урушха алыргыа чакырыу кыагыт келгенинде, Зухура элгенмеди, башхалача, сарнау салып, сыйыт этмеди – ырыслады. Къайын анасы Кеминат а: «Хо, келин, не этерикбиз да, саулай халккыга келген кыйынлыкъ бизни уа, ажашып, тапмаймы кьоярыкъ эди? Жамауатха жетген ачыугыа чыдаган тынч болады. Аман кьууум этмейик, Уллу Аллахха таянайыкъ. Сен кийимлерин хазырла, мен а Къуранымы окъуом». – деп, от жагыа аллында шинтикге чекдю да, Къурандан кезлерин айырмай, башын ёрге кетюрмей, кече ортасына дери турду. Жаш келинчиги уа эрини кийимлерин жуууп, аны жолгыа хазырлады.

Мурат бла Зухура Нальчик шахарда Ленинчи окъуу шахарчыкыны бошاپ, школда ишлегендиле. Жашны шендюге дери урушха алмай турганларыны хыйсабы да – аны броню бар эди. Фронтда хал осаллана барганда уа, ары дери резервде турган эркегырыулары да алып тебиген эдиле кьазауатха.

Зухура эрине былай айтды: «Аллах жанынгы сакъласын, кьоркыакылыкъ этме. Мен толу ышанама сени урушдан хорлам бла сау-саламат къайтырыгынга. Ийнан, экибизни да уллу насыбыбыз алдады»... Мурат уруш отунда айланган уахтыда уа аны миллетин, кьалдырмай, кьазах эм кыргызы аулакылагыа кечюрдюле. Къартланы, тиширыулары, сабийлени да кьазауат кыйынлыкъдан да ауур азапха салдыла. Энди Зухура Кьазахстанда Акьмола областьда Макинский районда Къызыл Будай деген гитче кьазах элчикде жашайды. Къайын анасы, бир жыл да чыда-ялмаганлай мындагы жашау болумлагыа, дуниясын алышдырганды. Жаш тиширыу бери, кеси жууукъларындан айырылып, кишисини ахлулары бла тюшгенди да, ол себепден бек жунчуйду. Эркегырыу, тиширыу ауарала барысы да боюнуна таянып. Не букьдургун, жаш адамла бу ариу тиширыугыа кез атадыла, жашау негерге излегенле да бар. Алай Зухура уа кесини некаяхлы эрин, жанындан суйген Муратын сакълайды...

...Энди уа кюн сайын фашистле бла жан кьазауат этип айланган Муратха къайтайыкъ. Ал жылында ол урушда жаралы болмай айланды, анасыны окьуган Къураны сакылап. Юй бийчесинден кыагытла терктерк келе, ол да алагыа, хазна кьоймай, жууап жибере турду. Бек артда уа Зухура, иги кесек мычып, бир кьужур, сейирлик адресден жиберди письмону: Казахская ССР. Акмолинская область. Макинский район. с. Кизил Будай – деп. Кыагытны окьугандан сора ангылады Мурат кечгюнчюлюкню хапарын. Ким биледи, ол кюнледе кыаны къайнаганданмы, огьесе сакылыгын тас этгенденми, не да ачыр кезиуюмю жетип, Мурат ауур жаралы болду. Топ чачылып, жаркыалары бутларыны кыяулу

этген эдиле. Къаны кѣп къорагъандан, санитарла муну жаны саулай госпитальгъа бек къыйналып жетдирдиле.

Аскер хирург, муну жарасына къарап, оюмун айтды:

- Мычымай бутларын кесерге керекди, гангрена башланыргъа къоркьюу уллуду. Биз мынга къан къуяллыкъбыз, алай андан хайыр боллукъ туйюлдо, нек десегиз, бу солдатны ачыкъ жараларыны шаугютлери юшюгендиле. Алайлада къозгъалычуду гангрена кѣбюсюнде...

Болсада ол къауум кюнде госпитальда иш тохтады: уучлаучула, бомбала атып, госпитальгъа уллу халеклик тюшюрдюле. Госпиталь тохтагъан ыйыкъда багъылыр амалтын кѣп адам ёлген эди. Хар керекли затны къурап, госпитальны ишлеп башларча этген эдиле бир ыйыкъны ичинде (Бачама айтханын этдиралмаймы къаллыкъ эди!). Врачла да жаралыланы багъыугъа киришдиле. Муратны бутун кесерге деген хирург, жашны кѣргенде, асыры сейирден аузундан сѣз чыгъаралмай иги кесек заман тургъан болур эди... Эс жыйгъандан сора айтды:

- Мен сени ёлген сунуп турама! Сен а ол жараларынг бла – сау!!!

Муратны бутларына къарагъандан сора уа, андан да бек тамашагъа къалды: гангрена эсде да жокъ, жаралары уа терк игиге айланып бардыла... Муратны таулада чыныкъгъан, къатангы санлары бу къыйынлыкъгъа да чыдадыла. Саусузну иги болуп баргъанына кесинден да бек врачы – Андрей Валерьевич Гаранин къууанганча кѣрюнеди.

- Энди санга фронтха барыргъа тюшмез. Уруш хорлам бла бошала турады. Иги багъылырча, мен сени тылдагъы госпитальгъа жиберейим. Анда бутларынга тынгылы къарарыкъдыла, - деди ол.

Алай бла Саратов шахаргъа тюшген эди Мурат. Уруш къазауатындан да ауур эди мында жаралыланы инжилгенлерин кѣрюп тургъан. Къарасанг, къоркъурча, элгенирча, сыфатлары, санлары да алай бузулгъан адамла эдиле асламысы. Адам сыфатларындан хазна жукъ къалмай, Аллахдан жаланда ажал тилегенле...

Мурат жатхан палатада аллайладан бири бар эди. Ол Рязань шахарда жашагъан Жигалов Артѣм Борисовичди. Была экиси да шуѣх болдула. Таулу жашны бутлары сау болгъанларын кѣрюп, ол кесине, врачлагъа да ажым этеди аякълары тобукъларындан ёргерекден окъуна болмагъанларына, арбачыкъда жюрюрге тюшгенине. Ким биледи, мени да аякъларымы алай ашыгъышлы кесмеселе, иги болуп да къалыр эдиле, энди уа, арбачыкъдан тюшмей, къалай жашарыкъма? – деп, кѣп кере тарыкъгъанды таулу негерине.

Бир кюн, Мурат палатагъа киргенде, Жигаловну, бир къагъытны да къолунда тутуп, жилай тургъанын кѣрдю. Къолундагъы къагъыт Рязань шахарда юй бийчесинден келген письмо эди. Артѣмну къатыны былай жаза эди:

- Мени да саулугъум осалды, сени уа эки аягъынг да жокъ, санга къараллыкъ туйюлме. Бери къайтама деп кюрешме, урушну сакъатлары жашагъан интернатха бар, анда жаша. Ётюрюкден не асыу, мен башха адамны суйгенме. Энди манга къагъыт жазып да къыйналма...

- Ма кѣремисе, - деди Артѣм малкъарлы тенгине, - тиширыула бары да аллайладыла. Бош айтмагъандыла эрттегилиле «Кѣзден кетген кѣл-

ден кетеди», – деп.

- Угъай! – деп къаты айтды Мурат, - бизни таулу тиширыуларыбыз алай туйюлдюле. Ала эрлери, не ауур сакъат болсала да, атарыкъ туйюлдюле, суймекликлерин сакъларыкъдыла.

- Тиширыула бары да бирчадыла. Алада башхалыкъ жокъду. Ма сени юй бийченг барды. Сен анга толу ышанаса, ол сени сакълап тургъанын а билемисе? Ыхы, ишекли болдунгму? Ма алайды, шуёхум! Энтта да ийнанмай эсенг а, сынап, къагъыт жаз. Былай да былай, мени бутларымы кесгендиле. Арбачыкъды энди мени аякъларым. Анга кёре, онгум да арталлыда къуругъанды. Мен къалай этейим? Къзауатны сакъатларына деп ишленген интернатхамы барайым, огъесе юйгеми деп. Ма ол заманда билликсе ол, санга намыс этип, неках тазалыгъын къалай сакълагъанын. Мен ишексизме сен да Зухурангдан менича къагъыт аллыгъынга.

Мурат керти да ол кече юй бийчесине къагъыт жазды:

- Зухура, жаным-кёзюм, мен санга ачыкъ айтыргъа таукелленгенме бир затны юсюнден. Урушда жаралы болгъанымы санга жазгъан эдим, къалгъанын а букъдургъанма, базынмагъанма кертисин жазаргъа. Мени бутларымы сау эталмагъандыла. Аланы кесгендиле. Мен жаланда арбачыкъда айланалама. Энди мен – бош адам курмустугума. Онгу, къарыуу болмагъан. Мен сени алгъындан да бек сюеме, алай жашауунгу бузаргъа уа суймейме. Сен, кесинге ушаш, саулукълу да, ариу да адам табып къура жангы жашауунгу. Мен а сакъатланы интернатына кетерге бой салгъанма. Алай сени шо бир кере кёрюрге уа бек термилеме. Тансыкъдан не этерге билмейме. Бир айдан бизни, урушну ауур, арталлыда ышангысыз сакъатларын, Алма – Ата шахарда интернатха поезд бла элтирикдиле. Эшелон Макинский темир жол станцияны юсю бла ётерикди, кеси да анда сагъат чакълы бир тохтарыкъды. Ары келсенг, сени бир къарап кёрюр эдим, айтханымча, тансыкъдан ёлеме. Келмесенг да, мен хар затны тюз ангыларыкъма, бутларым болмагъанлыкъгъа, акъылым биргемеди. Жаныма тиерик туйюлдю. Айтып къояйым, мени сакъатлыгъыма эриб а келме. Сени жазыкъсыныуунг манга керекмейди. Сау къал!

Муратны къагъытында бир керти зат бар эди: бир айдан сакъатланы Алма – Ата шахаргъа интернатха кечериклери, поезд Макинка станцияда тохтарыгъы да. Ол станция уа Зухура жашагъан элчикден узакъ туйюл эди.

Бир айдан урушну сакъатларын Саратовдан Къзахстанны ара шахары Алма-Атагъа кечюрдюле. Энди Мурат, тюз алгъын таулада айланганыча, эркин жюрюйдю, саулугъу да аламат. Бир затдан чырмауу жокъ! Мында аш-суу бек иги болгъандан, бет къаны да иги, нюр жайылып! Мурат бла Жигалов Артём тынгысыз ашыгъып сакълайдыла Макинка станцияны. Энди Зухура къаллай оноу этгени бусагъат белгили боллукъду.

Поезд Макинка станциягъа жетди да, ауур ынычхап тохтады. Сакълагъан адам а кёрюнмейди – кимге керек эдиле урушну ауур сакъатлары!? Алай арлакъда уа бир ат жегилген женгил арбачыкъ, аны къатында

да адам суюеледи. Поезд тохтагъанлай, ол адам кесин эшиги ачылгъан вагон таба атды. Бир такъыйкъадан а, сын къатып, алгъа атлам эталмай, ауузундан сёз чыгъаралмай, кёзлери кёргеннге ийнанмай, жиялумкълары тёгноле, алай сирелип тохтады. Нек дегенде, вагондан, къолу-аягъы да саппа сау, Мурат чыгъып келе эди. Ол юй бийчесини къатына келип, къучагъына жыйып тансыкълады. Зухура уа, бир къагъытны чыгъарып, эрине узатды да, бетине соруулу къарады. Мурат а, кюлюп: «Бу узун хапарды, аны юйде айтырбыз», – деди. Ала ат арбагъа миндиле. Вагонну терезесинден а былагъа къол булгъай къалды Артём Борисович, жиялумкълары жаякълары бла саркъа...

Тапчыкъ

(Керти хапар)

Саматчыкъгъа эки жыл толгъанда, анасы Танзиля иште чыгъып къалгъан эди. Баш иеси Баширни атасы, анасы да элде тургъандыла. Къартланы чакъырып да кюрешгенди ол, келигиз да, шахарда бизни бла жашагъыз деп. Болсада унагалмагъанды аланы. Быйыл а анасы Таужан, эри ёлгенден сора, элде жангыз къалып, ыразылыгъы бла кёчдю шахарда жашына. Юйню, гитче сабийни да ауараларын толусунлай боюнунда алып, жашын, келинин да тыйгъычсыз ишлеп турурча этди.

Башир юй бийчеси Танзилягъа «Тапчыкъ» деп къачан атагъанын хазнамы эсине келтиралсын. Студент заманлада эди ол. Къалай-алай болса а, бу ат анга ариу жарашып да, къаты жабышып да къалгъанды. Сюйгенле бир юйюр къурагъандан сора уа эрини алай айтыуу, тиширюгъа хычыуун тие, аны суймеклигини таймаз шагъатыча кёрюне эди. Экиси да, медицина факультетни бошай, хирургия специализацияны сайлагъандыла. Энди уа республиканы бек уллу клиникасында ишлейдиле. Саматчыкъ ёсюп, чёрчек жаш болуп барады.

Тёрт жылдан Баширни хирургия бёлюмню таматасына салдыла. Аны иши бютюнда кёп болду, алай саусузлагъа операция этиуюн а къоймайды. Керти айтсакъ, Башир бла Танзиляны жамауатда, саулукъ сакълауда урунганланы арасында, артыкъда ишлеген коллективлеринде адамлыкъ эм профессионал намыслары болмагъанча бийикди. Шахарны къайсы больницасында да болсун, ауур саусузгъа багъыу амалны тохташдырыр ююн врачланы консилиумун жыйгъанда, быланы чакъырмай бир да къоймайдыла. Аланы оюмлары, салгъан диагнозлары, багъыу амаллары хар заманда да тюз эм тутхучлу боладыла.

Алай болгъанлыкъгъа, жашау хар заманда да бир кибик барып турмайды. Сунмай, билмей тургъанлай, Баширни анасы Таужанны башына къан уруп (инсульт), ёлум бла къалымны ортасында юч кюн турду. Эки хирург болгъан жерге базынмады ёлум кирирге: къарт ынна, эс жыйып, дунягъа къайтып башлады. Алай энди ол алгъын Таужан туююл эди. Анга къатындан кетмей къараргъа керек болуп къалды. Экиси да

бек ауаралы болдула. Башир хакъ төлеп кьарар адам да изледи. Болса да кеси төшегинден окьуна туралмагъан, акьылы да бузулгъан кьартха кьарагъанны ким аллыкъ эди боюнуну? Бош адамгъа, кьарайма десе да, ышаныргъамы жарарыкъды анасын! Хар замандача, бу болумда да Танзиля табылды эрине болушлукъгъа.

- Угъай! – деди ол Баширге, - кьайын анагъа кьарагъан – келинни борчуду. Мен ыннагъа, ишимден чыгъып, кесим багъарыкъма, саулугъу болгъанда, ол бизге бек жарагъанды, кьарыуун-кючюн аямагъанды. Саматны ёсдюргенди, уллу жаш этгенди. Экибизни да бир ауарабыз болмай жашагъанбыз. Ишлегенбиз... Бюгюн а, аны амалсыз кюнюнде, мен анга кьарамасам, Уллу Аллах манга не айтыр! Мен сени атангы, анангы да кесимикиледен башха кёрмегенме... Анабыз иги болса уа, энтта да чыгъарма ишге. Ол заманда манга хирургиянда бир жумушчукъ табарса, - деди Танзиля, аз-маз ышара.

- Тапчыкъ, сени манга тюбетген Аллахха минг махтау болсун, - деди Башир. - Мен санга Тапчыкъ деп бошму атагъанма: акьылынг да тап, адамлыгъынг да бар. Айхай да, санга ишге кьайтыргъа заман келсе, иш табылыр...

Танзиля юйде тохтады. Сюйген ишинден, уллу намысы жюрюген коллективден айырылып, адам болушлукъсуз жеринден тебалмагъан, аны юсюне уа акьылы да бузулгъан кьарт адамгъа «байланып» кьалгъан бек кьыйын эди жаш тиширыугъа. Дагъыда быйыл ол аспирантураны бошاپ, кандидат диссертациясыны материалларын жыйышдырып, бир ызгъа тизерге киришген эди. Энди ала бары да кьалдыла, иги умутлары кьайын анасыны аурууна кёмюлюп...

Юй бийчесини кьыйынлыгъын, ауаралыгъын Башир ангылай эди. Баям, аны себепли болур, ол кьатынына кёп кере айтыучу эди: «Тапчыкъ, мен анам ючюн сени аллында бек уллу борчлума. Ёмюрюмде жюрегинги бир зат бла кьыйнамазгъа ант окьуна этейим». Танзиля бек ыразы эди баш иесини ол сёзлерине. Да не? Анасына салгъан кьыйынныгы бек жууукъ, бек сюйген адамынг ангыласа, сансыз этип кьоймаса, ол аманмыды? Тапчыкъ энди кьаны-жаны бла да ийнана эди: Башир аны жюрегин не аз да кьыйнамазына, башха тиширыугъа кьарамазына да. Ёмюрде жюрек ырахатлыгъы таркьаймазына да...

Танзиляны кёлюн андан да бек жапсаргъан а – жашчыгъы Саматды. Жашчыкъ десек да, ол энди гитчечик туююлдо, онунчу классда окьугъан, кенг жауурунлу, бёкем,бийик улан! Анасына онгсуз Таужанны кётюрюп жуундурургъа ваныйге элтирге, креслогъа олтуртургъа да болушхан – ол, тюкеннге, базаргъа баргъан да, юй тутуругъу да – ол!

Самат да, анасы да ингирде Баширни юйге келирин ашыгъып сакьлайдыла. Келгенде, хирургияда болумдан, анда багъылгъан саусузланы юслеринден тынгылы хапар айтыучуду. Юйдегиле сюйюп тынгылайдыла анга, аны бла ёхтемленедила.

Нек эсе да артдан-артха больницада иши кёпден-кёп болуп барады. Аны себепли Башир юйге кечден-кеч келе, бирде уа, юйге келмей, саусузланы кьатларында кечесин ётдюрюп окьуна башлагъанды. Юй бийчесине аны сылтауун былай ангылата эди: «Шёндю кьолайлы адамла,

Москвaгъа, Петербургга да бара турмай, кеслерине, жууукъларына да бизде бакъдырадыла. Аллаила кеслерине кѣп эс бурулурун къаты сурайдыла. Аны себепли уа алагъа, сьйсенг-сьймесенг да, энчи багъаргъа тышеди», – деп.

Танзиляны эрини айтханына не аз да ышангысызлыгъы болмагъанды: аны жюрегин къыйнамазгъа къаргъаннганы эсинден бир да кетмейди...

Бир ингирде Самат анасындан киногъа жиберирин тиледи. Эрттеден бери да рекламада махталып тургъан кинофильм шахарны бек айбат кинотеатрында кѣргюзтюледиди бюгюн. Реклама адамны акъылын жериндеми къояды? Не керексиз затха да алдандырады. Сьймесе да, тыймады Танзиля жашын, барма къойду. Самат бийик ѳсюмлю болгъаны себепли, аны кечгиде баргъан сеансладан тыймаучудула. Ол, залгъа кирип, шинтигине олтурду. Адамла уа – топпа-толу. Кеси олтургъан шинтикни артында тизгинде, тюз да аны артында эки шинтик бош тургъанын кѣрдю Самат. Чыракъла ѳчюлдюле, кино башланды. Жашны эси экранда болгъаны себепли ол артында бош шинтиклени иелери келип олтургъанлары да эслемеди...

... Бир ууахтыда Самат тюз да къаты ток ургъанча элгенди, сескенди... Ол артда олтургъан эр кишини ауазын ачыкъ эшитди: «Тапчыкъ, башчыгъынгы мени инбашыма салчы. Сени солууунгу эшитип турургъа сьюме... Самат, жюгюнуп, башын энишге ийип, солууун да чыгъармазгъа кьорешди. Ол атасыны ауазы эди! Ол аны минг ауаздан да таньырыкъды. Атасы башха тиширыугъа жаланда анасына айтыгучу атны айтханы жюрегине сьонгю чанчханлай ачытды. Кѣп сагъышла Саматны мыйысын тешедиле:

- Энди билдим сени кече сайын юйге кеч келгенинги да, келмей къалгъанынги да сылтауларын... Мени анам сени акъылындан шашхан ананга къарап, сен а башха тиширыула бла безирей. Аман ѳтдюрмейсе кюнлеринги, кечелеринги да...

Атасы бла аны тиширыу нѳгерини бир бирин ийнакълап шыбырдашханларына тѳзалмай, жаш, туруп, залдан чыгъып кетди. Юйге барыргъа, кѣргенин анасына айтыргъа да бир болду, алай кино бошалгъынчы сакълап, ол тиширыуну кѣрьюрге къаст этди.

Бир ауукъдан, кино бошалып, адамла чыгъып башладыла. Саматны атасы, къолун тиширыуну инбашына салып, аны кесине тартаракъ этип келеди. Жаш эследи: ол бек жаш къыз эди. Самат арсарсыз атасыны аллына тебиреди. Башир да кѣрдю аны. Бети чиммакъ-акъ болуп, терк энишге чѳкдю. Ол заманда тиширыу: «Санга не болгъанды?» - деп, тынгысыз сорду. Башир а: «Бош-бош, чуругъуму бауу тешилгенди да, аны къысама», - деди. Ол а, харх этип кьюлюп, айтды: «Сени чурукъларынгы баулары жокъдула – ала резиндедиле, сора аланы нелери тешиллик эди!»

Бу «киногъа» андан ары къараялмай, жюреги асыры къыйналгъандан, жилямукъларын тыялмай, Самат юйге келди да, анасына сѳлешмей, отоуна кирип, тешинген да ѳтмей, тѳшегине жатды. Анасы аш ашаргъа чакъыргъанда да бармады, былай айтды: «Бьогече анасына папа кеси

къарасын, сен да бир кече тынчайгъанлыкъгъа не боллукъду?»

- Угъай, угъай! Сени атанг энгта да ишден ычхынмай, юйге келалмай тургъанын кърмеймисе? Ол больницада саусузлагъа кече-кюн демей багъады Бек арылды. Анга кече тынчайып солургъа керекди. Аммагъа уа мен кесим къарарыкъма....

Кече ортасында кирип къарагъанында, жашы тюшюнде неле эсе да жаншай, тешегинде ары-бери бурула, тынчайлмай тургъанын кърдю.

- Баям, сууукъ ётдюрген болур, тамбла мынга да багъаргъа керекди,- деп сагъышланды Танзиля...

Ыранда

(Керти хапар)

Хаким Айшатны къоншу элде бир жууугъуну тоюна баргъанда кърген эди. Къызны сыфаты, ариу кёзлери, субайсюек агъачы жашны акъылын бийлеген эдиле. Бара-бара уа ахырыда башын хайран этип окъуна къойгъандыла. Келечиле жиберип, эки юйюр, эки тукъум да жууукъла болдула. Айшат бла Хаким бир юйюр къурап, насыплы жашайдыла. Хар заг да тапча кёрюнюп турду ал заманда. Болсада Хакимни юйюнде жаш келинчикни жашауу ырахатлыгъын тас этип барады артдан-аргъа. Къайын атасы, анасы бир огъурлу адамла – алагъа келин бек ыразыды. Тынгысыз этген а – къайын жигити Батырды. Айшат бу юйге кирген кюнден окъуна эрини къарындашы анга бир тюрлю къарап тургъанды.

Айхай да, келин ол къарамны магъанасын ангыламай туююл эди. Ол себепден эрине, тюзюнлей айтыргъа базынмай, башхаракъ сёлешип кёргенди:

- Малкъардан адамла кёчюп барадыла, Жемталагъа, Ташлы Талагъа. Кел, биз да ол эркин жерлеге кетейик. Сени атанга, ананга къараргъа къарындашынгы къолундан келликди. Анга къатын алайыкъ да, кесини юйдегиси бла жашама къояйыкъ.

Угъай да дерик туююл эди Хаким мындан кетерге, алай атасы, анасы да тыйып турадыла: «Юйюбюзге жангы келин келгинчи, сизни жиберлик туююлбюз. Батыргъа къатын алыгъыз да, къайры суюсегиз да, ары барыгъыз. Ары дери уа сагъынмагъыз аны», - деп, къаты салгъандыла сёзю.

Жууукъла, тенгле да Батырны ортагъа алдыла: «Сени къатын алып заманынг жетген угъай, озуп барады. Бек иги тукъумладан ариу къызла санга суююп келликдиле, сёз ачханлай. Айт, кимге бюсюрей эсенг да, барып тилейик да, узакъ созмай, тоюнгу къурайыкъ. Хакимланы да кёчме къой Ташлы Талагъа. Сен юй туталмазлыкъ, атанга, ананга къараялмазлыкъ да жаш туююлсе, къатын алсанг, тынч-ырахат жашап турлукъса».

Ала билмей эдиле Батырны жүреги суюген, ол кюсеген тиширыу мында, юйде болгъанын. Ол тамата къарындашыны къатыны Айшат эди. Алай ол шартны, Аллах сакъласын, адамгъа билдириргеми жара-

рыкъ эди? Ол себепден жүрек сезимлерин тереннге букьдуруп, ичине кёмюп, тышына чыкъмазча этер ючюн битеу кючюн салып чыдагъанды Батыр. Кече кеси къалгъанда, кёз аллына Айшатны сьфаты келип, жукъ-лаялмай, тангнга кёз кысмай чыкъгъаны аз болмагъанды. Эрттенликде аны кыызаргъан кёзлерин, саз бетин кёрюп, анасы ауругъанымы болур деп, къайгъы этип да тургъанды. Этдирамдыла жууукъла айтханлары Батыргъа, унамады юйдегили болургъа. Къалдыла кёчмей Хакимлары да...

Аланы энди жашлары, кызылары да бардыла. Батырны суйгени, куйгени да зыраф, магъанасыз болгъаны туурадан-туура бола барады. Къайын жигитни башында уа бир хыйла акъыл жаратылып, тынчыкъ бермей тургъанлы иги кесек заман озгъанды: хыйла бла, хор бла, зор бла болсада, Айшат бла бир жууукълашыргъа... Андан сора уа ёлсем да не!.. Ма аллай къужур мурат жашны акъылын саулай да бийлеген эди. Халкъда жүрюген адет, кылыкъ, намыс деген шартланы Батырны эсинден жуууп алып кетген эди аны суймеклиги. Алай эте, кюз да жетди. Ол заманлада дырыннга хар тиширыу да чыгып болгъанды, къагъанагъы, неда ауурлугъу жокъ эсе.

Малкъаргъа жете баргъан жерде, Къызыл къаяны башында бир алапат кышлыкъ барды. Аты – Мулуцу. Шёндю ол жерде бичен иш-лемейдиде, мал кышлатмайдыла, алын а анда кышда бек кёп мал кечиниучю эди. Юч жүзден артыкъ гебен сюелиучю эди ол ариу жерде. Ары малланы Чирик кёлню жоллары бла сюрюп болгъандыла, адамла уа къая жолну жүрюгендиле. Къысха, алай бек къоркъуулу жолду ол. Бир абынса, адам ажалны кючлю тырнакъларындан ычхыналлыкъ туююлду. Мулуцугъа къутула баргъан жерде уа бир гитче ыран талачыкъ барды. Къая жол бла чыгып, арыгъан адамла бу талачыкъда олтуруп солургъа суйюучюдоле.

Айшат да анда дырын кыяды. Дырынчы тиширыула кече къошда къаладыла – юйге тигелерге узакъды. Кюз кюнде ишни да кёз байлангъанда бошайдыла. Быланы сабийлерине уа юйде къалгъан къартла къарайдыла. Айшатны жашчыгъы, кызычыгъы да уллучукъла болгъандыла да, ол жаны бла чырмауу жокъду, сабийлеге тансыкълыгъындан башха.

... Батыр ол эрттенликде Мулуцугъа азыкъ элтирик жашха тюбеп, андан айтдырды Айшатха: «Къайын ананг юйге бир тигеле деп айтханды, жашчыгъынгы ауругъаны болур ансы, кылыкъ этип тохтамайды». Кеси уа, ол кетгенден сора бир аз мычп, ызындан тебиреди. Аны харам акъылы былай эди: «Мен жиберген хапарны эшитгенлей, Айшат арсарсыз элге тебирер. Бу кыстау кезиуде аны биргесине нёгер иймегле, ол жангыз кеси келир. Мен а аны ыран талачыкъда сакъларма да, жүрек азабымы ачарма». Ма аллай шургулу умутла бла бара эди Батыр кесини ахыр жолуна... Къая жол бла тигелей келип, ыран талада олтуруп тургъан къайынын кёргенде, жүрегине ачы къоркъуу кирди Айшатны, жашчыгъы Хусейинчикге уллу хата тюшген сунуп. Батырны аллына чабып, аны сорду. Ол а, кюлюмсюреп, алай айтды: «Сени жашынга, кызынга да бир зат да болмагъанды. Уллу хата башындан басып, дуниягъа кёз ачаргъа амал тапмай тургъан а менме. Сенсе мени жаным-къаным да.

Бизни юйге киргенли, сен мени акъылымы алганса. Юйдегили болмай да аны ючюн турама», – деп, жаш тиширыугъа жууукълаша башлады.

- Бир да атлама андан бери! Сени кир умутларынгы мени жюрегим сезип тура эди. Энди аны ачыкъ этдинг. Мен сени къарындашынгы адамыма. Сен а кир ниетли хайыуанса. Санга къайыннгача угъай, адамгъача къарагъаныма окъуна сокъурана, – деди Айшат, бети къызарып, чамланнганы жюрегине сыйынмай.

Алай бу сёзлери бла уа Батырны къанын бютюнда бек къыздырды. Къутургъан жаш тиширыуну къолларындан къаты тутду, бу манга не зат эталлыкды дегенча... Ахыр сагъаты келип тургъан жаш ангыламай эди, кесини адамлыкъ намысын сакъларгъа тюшгенде, таулу тиширыугъа къаллай кюч-къарыу келип къалгъанын. Батыр ариурукъ бла тынмазын ангылап, Айшат, аны эки къолтугъундан тутуп, кючюнден келгенича, къая эринине тюртдю... Эс жыйып къараса уа, къайыны ыранда жокъ... Алайда тиширыу кесини юй бийче, неяхлы намысын сакълады, кесине, эрине да кир къондурмай.

- Уллу Аллах кёреди, менде гюнях жокъду, - деп, артха дырынчылагъа да къайтмай, юйге тигеледи да, сабийлерин кийиндирип, хапчуларын жыйышдырып, ата юйюне кетди. Не болуп къалгъанын къайын атасы-анасы да ангыламадыла. Эри келгенде уа, анга ишни болушун букъдурмай айтды... Хаким къая юлюшю болгъан къарындашын тийишлисича асырады, аны дууасы тохтагъанлай а, сабийлерин, къатынын да юйюне келтирди. Алай Айшат энди аллынча Айшат туююл эди. Акъылы бузула баргъаны сёзюнде, ишинде да шарт кёрюнюп тура эди. Эри къуруда айтып тургъанды Батырны жоулгъанында аны хатасы болмагъанын, ол кеси терслигине жолукъгъанын, болсада адамны жанын алгъан – ол мурдарлыкды, кечалмайды Айшат ол ишни кесине...

Алай бла тюшдюле была Къазахстаннга. Мында уа тиширыуну акъылы арталлыда бузулду. Сора келгенлеге уа, жукъ да ангыламай, къуруда бир сёзлени айтыучу эди: «Мени Мулуцугъа элтигиз! Мени Мулуцугъа элтигиз!» – деп...

Эски писъмола

(Керти ханар)

Бусагъатда жазма китапны тюрлю-тюрлю электронный носительле, интернет алышындыра турадыла. Билген Аллахды, былай барса, къагъытда жазылгъан, зарфха урулуп чыкъгъан китапла жюрютюлмей окъуна къаллыргъа болурла. Алай мен а китапланы бек сюеме, аланы кёп окъуйма. Шахаргъа ычхынсам, китапханагъа барып, бир-эки сагъат олтурмай къалмайма. Бу жол да алай этдим...

Алай мен кесими китаплагъа соймеклигим окъуучулагъа туура этер ючюн алмагъанма къолума къаламны. Бир китапны юсю бла болмагъанча сейирлик, адам ийнанмазча, жаланда таурухда болуучусуча, тамашалыкъ ишге тюбеп къалгъанымы юсюнденди бу жазгъаным.

... Ол кюн республиканы миллет китапханасында эски, мылы жетип бузулган китапланы тергеуден кетере тура эдиле: «Бу китапладан бирин алыргъа эркин этсегиз а, мен эрттегили чыгъармаланы бек сюеме», - дедим алайда тургъан ариу кызычкыгъа.

-Эркин этмей а. Биз быланы кюйдюрген этерикбиз, къарагъыз да, жаратханларыгъызны алыгъыз, - деди кыз, суюдмлю ышара. Мен жаланда бир китапны сайладым, аты «Хочу верить» депди. Аны жазгъан а - орус жазычу Игорь Михайлович Голосовскийди. Юйге келип, китапны ачып окъугъунчу окъуна, аны китапхана формулярына къарадым. Анда бу китапны окъургъа алыннган кюню, айы, жылы, окъугъан адамны къол хаты (подпись) барды. Формулярда жазыулагъа кёре, бу китапны жаланда бир адам алып тургъанды. Къол салгъанындан аны тукъумун айырыргъа онг жокъду. Алай къайсы кюнде, айда, жылда алыннганы уа, башда айтханымча, туурады. Аны 1962 жылда алып окъугъанды аты белгисиз, ауаралы адам.

Окъуй баргъанда ангыладым китапны алааматлыгъын, терен магъанасын. Мында Игорь Михайловични «Хочу верить» эм «Алый камень» деген повестьлери басмаланыпдыла. Ийнаныгъыз, айырылалмай, ашны, жукъуну да унутуп, окъуйма... Китапны ортасында саргъалгъан къагъытланы тапдым да, аланы, ачып да къарамай, столуму туюнде керек болмагъан къагъытланы атыучу четениме атдым. Эрттенликге повестьлени экисин да окъудум. Сейирлик чыгъармала асыры жюрегиме ётгенден, чай окъуна ичмей, ишге бардым. Алай бла арада къауум кюн озду. Столуму туюнде четен да керексиз къагъытладан толду. Мен аны алып, къагъытларын кюйдюрюрге арбазгъа чыкъдым. Арбазымда ариу салыннган асфальт (плиткагъа устазгъа ахча къайда!), сыппа-сыйдам. Ма кеси арбазымда, хар кюн жюрюген жеримде (къарачыгъыз ол тамашагъа!) абындым, четеним къолумдан туюшдю, къагъытлары жайылдыла. Аланы артха жыйгъанда, китапта табылгъан , мен а эс бурмай къойгъан, саргъалгъан къагъытланы алдым, алай нек этгеними ангыламай, жайып къарадым. Ала, кимге эсе да аталып, эртте жазылгъан письмола болгъанларын кёрдюм.

Биреуню письмоларын окъугъан дурус болмагъанын мен, айхай да, ангылайма. Болсада аланы окъудум, жюрегими арталлыда ангылашынмагъан талпыныууна, тартыныууна бойсунуп. Письмоланы жазгъан да, окъуучула да кечгинлик берирле манга деп ышанама. Не ючюн десегиз, биринчиден, ала жазылгъанлы кёп къалмай 50 жыл озгъанды. Экинчиден а – башы да олду – бу къагъытла ол жыллада бла шёндюгю адамланы жашаугъа къарамлары, жюрек сезимлери къалай къаты тюрленнгенин кёргозтедиле. Терс, тюз эсем да, ол письмолада жазылгъанны бир кесеклерин окъуучулагъа билдирейим.

Окъуй баргъанда ачыкъланды: бу къагъытланы жюрегин уллу, таза суюмеклик бийлеген адам жазгъанды.

«... Люба, мен сени, экибизни «почтовый ящикибизге», Игорь Михайлович Голосовскийни «Хочу верить» деген китабына артда салгъан письмонгу алгъан эдим. Асыры тансыкъдан, бу ыйыкъ къалай ётгенин билмейме. Председательден жибер деп тилегенме – унаталмагъанма:

шөндю – малла жайлыккладан кёчюп келген заманда, мен колхозну баш зоотехнигин сау кюннге кылай бош этейим? Кышда отпускунгу берирме, деп кыйгыанды. Бу письмону уа Эл мюлк министерствогъа отчёт бла келгенме да, андан «кычып» жазама, андан бери сен а бу китапха письмо салмагъанса. Нек? Мен кесими тузакъгъа тышген сунама. Эки жыл ишлегинчи, манга дипломуму кълума берлик тыйюлдюле. Ол болжал ётгенлей, мен да шахарда ишлерикме. Ийнан, экибиз да мында фатар алып, зауукълу жашарбыз. Тилеригим, сен сыймеклигибизни унутмай тур. Хайда, колхозну «Узиги» мени сакълап турады. Ашыгыпма! Кетдим! Экибизни «почтовый ящигибизни» унутма...»

11-чи сентябрь 1962 жыл.

Экинчи письмо уа октябрь айны ортасында жазылганды:

«Люба, тыюнде, тышюмде да кёз аллымда – сени сыфатынг, сени ариу кёзлеринг, субай санларынг... Мындан алда жазгъан кыгъытымы окъумагъанса, «почтовый ящигибизни» да ачмагъанса. Нек? Библиотекагъа нек жюрюмейсе? Мында ишлеген кыыз сени эрттеден бери да кёрмегенин айтханды. Кыйдаса? Мен сенсиз жашаялмайма. Мени энтта да Хаймашагъа жибередиле. Андан терк келаллык болмам. Сен Игорь Голосовскийни «Хочу верить» деген китабын унутма. Келип, эки кыгъытымы да окъу. Письмо да жаз. Сени къл хатынга бек тансык болгъанма.

Жюрегим нек эсе да кыйгылыды, шургулуду. Сен башханымы сыйгенсе? Кертисин жаз да, китабыбызгъа сал. Мен хар затны да аңгыларыкма... Жаз!»

Ючюнчо письмо да экинчиге бек ушайды. Анда зоотехникни сыйген кызына ишеклиги бютюн бек эсленеди:

«Башханы сыйген эсенг, манга билдир, жукъусуз, тынчлыксыз этип турма. Сёзюнде турлук эсенг, бир-эки айдан, жангы, 1963 жылда тоюбузну этербиз. Менден насыплы дуняда адам болмаз ол заманда! Сенден да!..

Тёртюнчо кыгъыт башха, тиширыу хат бла жазылганды. Аны Люба жазганды. Бу письмодан жашны аты да ачык болду. Ол Тахирди. Алай не тукъуму, не жашагъан эли, ишлеген колхозну аты да белгили болмаганды. Ол письмону мен толусунлай келтирме:

«Тахир, мен библиотекагъа келмегенли кёп заман ётгенди. Бюгюн а бизни «почтовый ящигибизни», Игорь Михайлович Голосовскийни китабын ачдым, кыгъытларынгы окъудум... Мен санга ачык айтыргъа борчлума бир затны: сени ишеклигинг кертиди. Мен башха жашха тюбегенме. Ол шахарда ишлейди, мында фатары да барды.

Мен аны сьемеми? Билмейме. Жаратхан а этеме. Ол а мени ючюн жанын берир дерчады. Сени ишинги учуз этип угъай, алай кълюмде болганны айтама: зоотехник шахарны ишчиси тыйюлдю. Мен а элни балчыгъындан эрикгенме, шахарда жашаргъа, асфальтда жюрюрге сьеме, фатарымда ванна болуп, суукъ, жылы суу да.

Аны себепли, кечгинлик бер, мени унут да кый. Экинчи ыйыкда бизни тоюбуз боллукъду. Тоюма чакъырыргъа базымайма. Письмоларынгы китабыбызны ичинде кыояма. Игорь Михайлович Голосовскийге

уа бек ыразыма. Кёп ариу сезимле тапдыргъанды ол экибизге да.

Мен башха жашны сайлагъанма. Мында терслиги болгъан адам жокъду. Насыплы болурунгу сюеме...

Люба.»

Къалай сейирликди жашау! Къалай тюрсюнлюдю, байды! Быллай оюм чыкъмайды мени акъылымдан. Къалай къуралды Тахир бла Любаны къадарлары? Сау-саламат жашаймыдыла? Насыпмыдыла? Игорь Голосовскийни китабын а тюшюремидиле эслерине? Тахир нек алмагъанды ол письмоланы китапдан, кеси жазгъанланы да, Любаны ахыр письмосун да? Баям, ол Любаны къагъытын окъугъан да болмаз, эшитген болур эди, суюгени башхагъа эрге чыкъгъанын... Бюгюнлюкде мени хапарымы жигитлерине, ала сау-эсен эселе, 75-ден атлагъанды, иги да уллайгъан адамладыла. Бек сюерик эдим Тахир бла Любаны табаргъа, ала бла танышыргъа. Бу хапарда ала кеслерин таныгъан эселе уа...

КЪУДАЙЛАНЫ Мухаммат

ЗОРЛУКЪ ДУНИЯНЫ ЖЕСИРИ

Багъалы окъуучум, мен бу хапарны кѣп-чюлюкге баям этерге базынмагъанлы, бир къауум жыл озду. Бу чыгъарманы бѣлюм-бѣлюмю болмай, саулай билгенлени саны, сизни аман тенгигиз да къошулуп, бир-эки деп, бир къолну бармакъларын санагъандан азыракъды десем, ѳтюрюк айтырыкъ туйюлме. Хапарны жазмагъанымы сылтауу неди десегиз, аны баш жигитини бла мени тукъумубуз бирди. Экибиз да сыйлы файгъамбарны атын жюрютебиз. Узун сѣзню кысхасы, Къудайланы Бачини жашы Мухаммат мени тукъум къарындашымды. Алай мен бу адамны юсюнден не кѣп иги сѣз жазсам да, Чегем ауузунда манга киши тырман этмезин билеме.

Мухамматны юсюнден таматаладан эшитген хапарыма кѣре, ол гитче заманында окъуна намыслы, тюзлюкню суйген сабий болгъанды. Аллахуутала мынга саурукъ бла къарыуну башхаладан энчи чомартлыкъ бла бергенликге, ол а къарыуун кишиде сынап, бир тюрлю адамны жанын къыйнамагъанына кѣпле шагъатдыла.

Душман чабыуулукъ этип, къыралыбызгъа къоркъуулукъ келген заманда Мухаммат, жыл санын ѳрге кѣтюрюп, аскерге баргъанды. Орта Азияда уа биз Мухамматладан узакъ жашагъаныбыз себепли, аны бери къайтып келгенден сора таныгъанма.

Мухаммат бир къауум жылны Булунгуда тюкенчи болуп ишлегенди. Бир жол а нѳгерлерим бла Чегем чучхурланы къатында сыра иче тургъанымлай, Биринчи Чегемден машина бла тюкен хапчукла алып келе, Мухаммат мени эслейди. Ол, машинадан тюшоуп, олтургъан жыйын бла саламлашып, сора ызына къайтып, бир къауум зат келтирип, жыйынны ортасына салады. Бизге къошулгъандан сора, иче тургъан сыраны да хазна киши хайырланмай, андан кючлюрекге узалып, Калабекланы Хыйсаны шишликлерини татыуун кѣре башлайбыз.

Мухамматны мен эртгеден бери юзюк-юзюк эшите тургъан хапарын толусунлай билирге талпынып, жанына жууугъуракъ олтуруп: «Мамма, Ата журт урушха къатышханында ненча жылынг бола эди?» - деп, кѣзюне соруулу къарайма.

Мухаммат, сабыр ышара: «Юйдегилени айтыуларына кѣре, онжети жылым бола болмаз эди, - дейди. – Алай, саным-сюегим уллу болгъаннга, жыйырма жыл болады дегенимде, военкоматда ийнанып къойгъан эдиле. Бир жаны бла сагъыш этсенг, ийнанмазча туйюл эди. Нек десенг, атабыз харип, Бачи, Чегем ауузунда ѳсюмлю адамланы санында бол-

гъанлыкъгъа, мени аскерге ашыргъан заманда, аны кийимлери, гитче болуп, манга жарамай эдиле. Аны себепли военкомат, ол мен айтханны жазып, аскерге чакъырылгъанлагъа къошуп, ийип къойгъан эди.

Алай бла, аскерге чакъырылгъанла бла бирге Прохладнагъа бир ай юйретирге элтедиле. Ай деп аууз бла айтханлыкъгъа, жыйырма кюнден кѣп тутмай, ушкок тутаргъа, сора стройда жюрюрге бир кесек юйретип, урушха ашырадыла.

Жаяу аскерде миномѣт взводха тюшеме. Ол миномѣт хужулукъну ата туруп, быргыны тубюне салгъан бир тѣгерек маталлы темирни бир жерден бир жерге кѣтюргенлей, мен аны бла жетмеген жерим къалмайды.

1941 жыл душманнга уллу къарыу этерча онг болмай, кѣбюсюне эллени, шахарланы къоюп кетип, Къызыл Аскер бир да болмагъанча уллу къоранч этеди. Артда, 1942 жылда, Москва тийресинде уллу хорламгъа жетгенден сора, алгъа бара башлайбыз. 1942 жыл август айда Харьков шахар ючюн бир да болмагъанча къаты уруш болады. Бу урушда бизникиле кѣп къоранч этип, артха турургъа тюшеди. Андан тюрлю хапары болмай, бизни взвод аяусуз уруш этерге кюрешип, отубуз, огъубуз тауусулуп, жесирге тюшебиз. Эндиге дери кѣрген къыйынлыкъларым бош эди, керти жаханым жесирге тюшгенден сора башланады. Немциле жесирлени Харьковну кюнчыгыш жанында, ишлерге кереги болмагъан заводну ичине жыйып, жюк ташыгъан вагонла бла Дрезден шахаргъа ашырадыла. Анда къарыусузланы къарыулуладан энчи-энчи этип, ишлерге жарарча, къарыуу болгъанланы уа Францияда Руан деген жерде кѣмюр къазгъан шахтагъа ашырадыла. Бизге дери анда ишлеген жесирлени санап-саны болмазча, кѣп эдиле. Мени ангылаума кѣре, ёлюп, адам саны азайгъан лагерьледе ишчилени санын толтурургъа келтиргендиле.

Адамланы къалай тюрлю азайгъанын бир ай ишлегенден сора кѣреме. Къарыулары тынып, ишлеялмагъанланы, бош омакъландыра турмай, фашистле солдатла тюз шахтаны жанында алгъадан къазылып тургъан чунгурну къатына элтип, желкесине автоматны тиреп, атып, чунгургъа аударуп кетгенни бир затларына да кѣрмей эдиле. Хар лагерьде мингнге жууукъ адам. Энчи-энчи бараклада жюзюшер адам жашай эди.

Лагерьни тѣгереди шинжили темир чыбыкъ бла буруу этилип, аны бла къоюп къоймай, адам темир чыбыкъгъа тийсе, таууш этип, ток урургъа энчи темир чыбыкъ тартылып. Сора, хар жюз метрден къалауурла салынып, минарала. Аны юсюне, кече къарасанг, кѣз къаматып, битеу аламны кюндюзча жарытхан чыракъла. Аны себепли, къанатлы болуп учмасанг да, андан къачып чыгъар онг болмагъаны анда бир кюн тургъан адамгъа окъуна белгили эди.

Жасакъда болгъан онгсузгъа болушуп, онг тапдырылса десенг, ол заманда сени кесинге азапла берип, сени халынгы андан да аман этериклерине сѣз да жокъ. Ол угъай, Совет Союзну жырын жырлайма десенг, битеу лагерьни тобукъландырып, зонаны аллында эки сагъат айландырылыкъларын хар жесир биледи. Лагерьде жюрюген жашырын хапаргъа

кёре, бир ыйыкъгъа жети жюз кырк адамны алты жюз жыйырмасы кыалып, кыалгъанларын а, ишлеялмайдыла деп, ёлтюрюп, чунгургъа кыуйгъан эдиле.

Мени бла бирге вагончукъ бла кёмюр ташыгъан, къая кибик белорус жашны аякъ бармакълары рельс бла чарх тюбюнде къалады. Артда, аягъы кёбюп, болалмай, акъсай башлагъанлай, ёлтюрюп, чунгургъа атханларына мен кесим шагъатма. Аны юсюне бир къауум адам, бу азапха чыдаялмай, кеслери ёлюмню сайлап, ишге бара, не андан келе, къачаргъа умут этгенча этип, ол башкеслени къолларындан ёлгенлерин мен кесим кёзюм бла аз кёрмегенме. Мен ауур вагонетка бла шахтадан чыкъгъан кёмюрню тышына ташып, айдан артыкъ ишлейме. Эрттегилени «Умут тау башында, ёлюм инбашында» деген сёзлерин унутмай, не заманда да кёлюмде тутханлыкъгъа, бу жаханымден къачып къутулсам эди деген умутум, кече-кюн да манга кыарыу бергенча, умут юздюрмейди. Баракдан къачаргъа онг болмагъанын бек уста билеме. Не болса да, Аллах онг берсе, къачсам, ишлей тургъан жерден къачаргъа керекме. Шахта болгъан жер къая, таш, чырпылы жерди, кёз жетер жерде бир да болмагъанча кыалын агъач кёрюнеди. Анга бир жетсем а, Аллах айтса, къутулургъа, онг болгъан сунама. Алай анга къалай тюрлю жетеригим - ол да жуабы болмагъан бир элбер.

Бир кюн конвой тёрт адамны кеси кереклерине ташаракъгъа элтип баргъанын эслейме. Аланы кёргенлей, сен да аланы ызларындан бар деген ауаз таймай къулагъыма эшитилгенча болгъанлай турады. Кёп сагъыш эте турмай, конвойгъа мен да эшикге барлыкъ эдим деп ангылатама, ол терк, ол бара тургъанла бла барып къайт деп, аланы ызларындан ашырады. Насыпха, ол адамланы элтип баргъанны ызындан муну да элте бар деп кычырмайды.

Тёртюсю бара барып, чырпыла къатында тохтайдыла. Конвой, ала къайгылы болуп, мени чырттан да эслемейди. Мен алагъа жетгинчи, башха жанына бурулуп, алагъа тенгши гитче сыртчыкыны таша жаны бла шош, таууш этмей, иги кесекге узаяма. Билген Аллахды, аладан бир километр бирге узайгъан болур эдим. Андан сора тёш чырпыланы ичи бла алайда ачыкъ жерде баргъандан эсе терк чабама. Аты болмагъан адам, жаяу, мени къууа, не жетсин. Аз, кёп чапханымы билмейме, чырпыладан къутулуп, кыалын агъачны ичине ташаяма. Андан, чапханымы тохтатмай, чаба кетип, игиликге болсун, Чегем сууундан аз гитчерек суучукъгъа жетеме. Къол-зат жуугъан къайда, суудан ууучум бла юч кере тогъуп, кирип, сууну ичи бла чабама. Суу ичи бла чапхан агъач ичинден кёп кереге кыйын болса да, суу тюбюнде ташлагъа абынып, жыгъылып, тура, чапханымы тохтатмай, иги кесек барама. Андан ары баралмай, суу жагъагъа чыгып, он минут чакълы бир солуйма. Тынгылап, тегерекде чыпчыкъла жырлагъандан башха бир тюрлю таууш эшитмей, биягъы суугъа кирип, ууучум бла суудан бир-эки уртлап, чапханымы къоюп, агъач ичи бла терк-терк атлап, иги кесек барама. Андан сора бир кесек бара да тохтай, тынгылай, къарангы болгъунчу барама. Агъач асыры кыалындан, андан ары барыргъа онгум болмай, терекле

юсюне аугъан, къуругъан терекни юсюне минип, танг жарыгъынчы солургъа таукел болама.

Дагъыда бир къоркъгъаным, къарангыда къайсы жанына баргъанымы билмей, биягъы ызыма къайтып, ол жаханымден узайгъанны къой, бютюнда жууукълашырма деп, барындан да бек къоркъгъаным а ол. Мен оюм этгеннге кёре, лагерьден 20 километр артыгъы бла да узайгъанма. Быллай бир узакълыкъда жангыз мени излеп айланырыкъ туююдюле. Къачханамы билген эселе, тегерекге къарагъан кибик этип, тапмагъандан сора, уллу къайгъы этмей къоярыкъдыла. Алай къаты эсеп жюрютселе, кёллери жаратмагъанны ёлтюрюп, чунгургъа атып да бармаз эдиле. Ол мен олтургъан къуругъан терекни эки айры бутагъы тапчаннга къуу жастыкъ салып таяннгандан эсе тынчлыкълы кёрюнеди, онг тапсам, олтуруп тургъанны къой, жукъларгъа да боллукъма. Алай алыкъа, къутулгъанма деп, жукълап къалырча, жүрек тынчлыкълым а жокъду. Бусагъатда мен, темир чалылы юйню эшиги ачылып, фатар ичине ычхыннган чыпчыкъча, агъач юсюнде чегелейме. Андан сора, терезе ачылып, эркин учаргъа уллу Аллахдан болушлукъ тилейме. Менден артыкъ узакъ болмай саркъгъан сууну тауушу бла бири бирин чакъыргъан жаныуарланы тауушларына тынгылап, бу аз эркинлигим болгъанына Аллахха минг шукур этеме.

Тангны ата келгенине биринчи хапарчыла - чыпчыкъла жырлай башлайдыла. Мен, агъач юсюнден тюшюп, жолгъа атланама. Чапхан зат этмей, баралгъанымча, терк-терк атлап, тёрт сагъат чакълы бир барама. Сора, бир кесек солуп, жилек, наныкъ зат болурму деген оюм бла, суу боюну бла бир кесек ёрге барама. Мени ангылаума кёре, бу тийреде артыкъ кёп адам жүрүй болмаз ансы, челекле бла жыймасанг да, хайт деген къарынын тойдуургъа боллукъду. Мен, кесими саулай наныкъ жыяргъа берип къоймай, наныкъла кеслерине къызындыргъанлыкългъа, бир кесек жыйып, хайырланнгандан сора, жолгъа атланама. Тюгел сагъат да жүрюгюнчю, агъач бошалып, бир эки-юч километрча бирде сахар маталлы эл кёрюнеди. Тюзюнлей элге кирип барыргъа таукел болалмайма. Францияны саулай немецлиле басып алгъанлары себепли, элде немецлиле болмай амал жокъду. Аны себепли, тутмакъ кийимле бла кёргенлей, мени арсарсыз тутарыкъдыла. Бу оюмланы этип, къайтып, агъачха киреме. Къыркъар арты болгъанлыкългъа, насыпха, чыртда сууукъ туююдю. Дагъыда не алай, не былай десенг да, агъач ичинде уллу башынг бла болмасанг да, наныкъ, жилек дегенча бир зат табып, ач къарынынгы токъ этмесенг да, бир къауум кюнню эс-бус жыярча онгунг боллукъду. Андан сора да, «Аллах деген къалмаз», - деп, эрттегилиле бош айтхан болмазла. Бу жаханымден къутулгъан уллу Аллахны энтта да манга бир оноуу болур деп, кеси кесиме кёл этдиреме. Барып, суу боюнунда бетими, къолуму жуууп, бир кесек тизгиними жыйып, улёкъу бюртюкле жыйып, аланы тыш къабукъларын ашайма. Сора бир - эки кере, бугъуп, агъач къыйырындан эл таба къарайма. Арт жол къарагъынымда, бери, агъач таба, мен айырмагъан бир къарелди келгенча болады. Бир кесекден жаным бла агъач таба малны тартып келген

адам болгъанын айырама. Кесим артха кетип, бу агъачха ол адам мени кърмей кирирча бугъама. Сора тюз юсуне кысыха чыгып къалмай, кенгирекден айланып, жууукълаша башлайма. Бу алыкъа мени чыртдан эселегенди. Тууарны чырпыгъа байлап, кеси уа оракъ бла кырдык оруп къайгыыдады. Мени аякъ таушумдан бу, бурулуп, мени эслейди. Аллах къргенден, мен французча юч сѣзден сора, ол угъай эсенг, саламлаша окъуна билмейме. Мени эселегенден сора, жерден оруп алгъан, ууучу толу хансны къолуна тутханлай, бир къолунда орагъы, сейирге къалып, бир тюрлю сѣз айтмай, башымдан аягъыма дери сейирсинип къарап, алгъа кѣз къарамы бла танышып, сора кеслерича бир-эки сѣз айтады. Мен, муну айтханындан бир тюрлю бир зат ангыламасам да, жукъ соргъанын билип: «Солдат руси канитилете», - дейме. Бу, мен ушакъ нѣгер болалмазлыгъымы ангылап, ол мен айтхан сѣзлени кеслерича, халатсыз айтып, мени кѣзюме соруулу къарады. Мен, сѣз бла жууап къайтаралмасам да, кѣзюм- къашым бла белги берип, тюз айтаса деп ангылатама. Андан сора экибиз, кѣзюбюз бла, къолубуз бла белги берип, бир кесек ушакъ этебиз. Ол, мени атымы билирге итинип, къолу бла кесин кѣргюзтюп: «Андрио», - деди. Мен юч-тѣрт кере кесими атымы къайтарып айтханлыкъгъа, бу, айталмай, сора артда кесин къолу бла кѣргюзтюп: «Андрио», - сора мени кѣргюзтюп: «Мишель», - деп, манга жангы ат атайды.

Мен ыразыма дегенча, къолуму жюрегине салып, бир бармагъы бла сагъаты бла шахарны кѣргюзтюп, ызына элге къайтады. Мен, тѣгерегиме терк-терк къарай, сакъ болгъанымча бола, Андриогъа болурча бир кырдык орама.

Тюгел сагъат да ѳтгюнчю, Андрио къолунда бѣкем сумкасы бла, терк-терк атлап, терлегенлери да бара келеди. Ол мен хазырлагъан жюкню кѣрюп, мен бир уллу иш тындыргъанча, къучакълап, ыразылыгъын билдиреди. Андрио сумка бла манга иги кесек азыкъ да, кийимле да келтирген эди. Барындан да бек сейирсингеним, къайдан мажаргъан эсе да, кийимлери бир да болмагъанча эркин кийимле. Мен кийип, азыкъ ашап бошагъандан сора, Андрио манга, элде немециле болгъанлары себепли, элге барыргъа онг болмагъанын ангылатып, тууарны жыжымын тешип, манга ингирде келирин ангылатып, кетер къайгыыгъа киреди. Мен бер деп да айталмай, Андриону орагъына кѣзюм къарагъын ангылап, Мишель деп, жангы атымы айтып, оракъны манга узатады. Мен оракъны алай къууанып алама, не десенг да дагъыда агъач ичинде къолдан мажал болгъаныма бир тюрлю сѣз жокъду.

Андриону ашырып, оракъ бла чунгур къазып, тутмакъ кийимлерими букъдурама. Андриону келирин бир да болмагъанча ашыгып сакълайма. Тюгел ингир болгъунчу, ол бир нѣгери бла келеди. Нѣгери Андриодан иги да жашыракъ, кеси да орусча артыкъ уста болмаса да, не айтып, не къойгъанын адамгъа ангылатырчады. Тюз мени къатыма келгенлей: «Люте», - деп, атын айтып, мени бла танышады. Мен атымы айтхынчы, Андрио, менден алгъа болуп: «Мишель», - дейди. Андрио кеси атагъан атны айтып, мени Люте бла танышдыргъандан сора, заманны аз болгъа-

нын ангылап, Люте бла мен жолгъа атланабыз. Люте айтханнга кёре, ол мени орусла партизан отряд бла тубешдирирге керекди. Люте, ашхам къарангы болганлыкъгъа, агъач ичи бла, сууда чабакъ жюзгенча, эркин бара, бир къауум замандан сора, ичинде бир тюрлю жан болмагъан агъач юйчюкге элтип, кече анда къалабыз. Люте мында биринчи кере болмагъанына шагъатлыкъ этгенча, эшик башындан, узалып, картоф чыракъ кесек алып, аны жандырады. Картоф чыракъ саулай къарангылыкъ бийлеген агъач юйчюкню ичин жарытып, къалайда не болганын кёрюрге онг бередиди.

Азыкъ ашап бошагъандан сора, Люте: «Сен, суткадан артыкъ жукъламагъанса, аны себепли, мен къалауурлукъ этейим, сен а бир затдан да къоркъмай жукъла», – дейди. Люте алай айтхандан сора, эки кёзюм кеслери алларына къысылып барадыла, мен терк окъуна жукълайма. Кертисин айтсам, асыры хылы-мылы тюшле кёргенден, элгенген да эте, уяна, жукъуну артыкъ уллу хайырын кёрмейме.

Тангны буруну жарыгъанлай, биягъы жолгъа атланабыз. Жол узунуна Люте жукъламагъаныма шагъатлыкъ этгенча, мен тюшюмде немислиле бла къалай уруш этгеними айтып, сени къолунга тюшген немисге мен бир да сукъланмайма дейди да, кеси да къюлюп, мени да къюлдюреди. Кюн тюгел тюш болгъунчу, бирге къошула кетип, шауданладан къуралгъан къара суучукъда чабакъ тута тургъан эр кишиге жолугъабыз.

Бу, кесин эркин тутхан жоругъуна кёре, бизни эрттеден окъуна эслеп, Люте бла биринчи кере жолукъмагъанчады. Ол, ыргъагъын суудан чыгъарып, алгъа Люте бла, ызындан мени бла саламлашады. Люте бир-бир харфлагъа басым бере, орусча чалдырып, мени бла танышдыргъандан сора: «Ваш человек, сами разберетесь», – деп, кёп мычымай, ызына къайтады. Ол кюнден сора, уруш бошалгъынчы, Андрио бла жолугъургъа онг болмады.

Мени жангы танышым, Николай Бокирин, урушха дери Тулада жашагъанды. Ол, ыргъагъын жангыдан суугъа атып, менден бир да болмагъанча, кёп хапар сорады. Урушну къайда башлагъанымы, пленнге къалай бла тюшгеними. Аны да, бири бирини ызындан сормай, къатышдырып, мен бир хапарны айта тургъанлай, ол а бир кере соргъанын ангыламагъанча этип, жангыдан соруп, аны юсюне уа, чабакъ тутханын да тохтатмайды. Николай, мени бла бир сагъат чакълы хапар айтып: «Мишель, на сегодня хватит», – деп, иничке бутакъгъа тизилген, къолан сыртлары бла чабакъланы манга узатады. Кеси уа, ыргъакъны жыйышдырып, чырпыла артында къалагъы болмагъан немис автоматын алып, тыш хуржунундан къамиш къыйырны чыгъарып, аны бла сызгъырды.

Бизден бир кесек узагъыракъда тюз аныча таууш эшитилди. Николай бла мен жарты километр тенгли бирни, шош-шош атлай, партизан отрядха келебиз.

Отрядда адамла Николай бла сууукъ саламлашып, мени бла уа къуачакълашып саламлашадыла. Анда украинлыла, Николай бла онсегиз, Фануз деп бир татарлы – битеу барыбыз жыйырма адам болабыз. Тамата Василий Таскин. Ол да, айтхан хапарына кёре, жесирде болуп, Фран-

цияны кюнбатыш жанында уруш бегимли Откон жерден къачханды. Пратизан отрядда, айтханларына кёре, мен къачхан лагерге былайдан элли километр чакълы бир барды. Францияда бусагъатда жесирликден къачхан партизанланы саны жюз эллиге жетеди. Ала бары да жыйырма адамдан кёп болмагъан сегиз отряд боладыла. Хар отрядны кесини энчи атлары барды.

Сёз ючюн, бизни отрядны аты «Котовский», башхала «М. Горький», «Ленинград», «Родина», «Сталин» деп бир къауумун айтады. «Родина» деген партизан отрядда битеу жесирден къачхан совет солдатланы орталыкъ штаблары барды. Фашистлеге битеу этиллик заранланы, штабда оноу этип, бегитип, сора ол жорукъланы уа хар отрядха къайсысы не этерге керек болгъанын энчи-энчи буюрадыла. Мен, Василий хапарын айтып бошагъандан сора: «Отрядла, былай аз-аздан эсе, бирге жыйылып урушсала тап туюлюмю эди?» - дейме. Ол, кюлюмсюреп: «Алай болса, фашистле отрядны терк окъуна табып, алагъа азап салып, олсагъат окъуна гунч этип къояргъа боллукъдула. Сёз ючюн, поезд келе тургъанлай, аны атдырыр ючюн, беш-алты адамдан кёп керек туюлюдю. Кертиди, станциягъа чабыуулукъ этген заманда, бир-бирде адам кёбюрек керек болады. Ол заманда бир-эки отряд, бир тилли болуп, бирден чабыуулукъ этебиз. Фашистле уллу кюч салып, бир жыйырма адамны агъач ичинде излеп айланырыкъ туюлюдюле. Аз адам бла, къоркъуп, агъач ичине кирлик туюлюдюле. Аны юсюне француз партизанла бла шуёх байламлыкъ жюрютгенлей турабыз.

Бизге керекли затны не заманда да угъай демейдиле. Кёп болмай «Патриот Родины» деген газетни орусча чыгъарып башлагъандыла. Ол бизни партизанлагъа бир да болмагъанча уллу болушлукъду. Василий манга битеу болушну ангълатады. Андан сора ол айтхан газетини бир номерин кёргюзтеди. Эки жылны Францияда, 1944 жылны август айына дери Мухаммат деп атымы киши айтмай, атым Мишель болуп, фашистлеге эталгъан хатамы этерге кюрешеме. Башха отрядла бла бирге этген хатабызны санамай, биз кесиби энчи эки поездни атдырып, адурабыз. Андан сора бир нефтебазаны жандырабыз. Алай бла бирча фашистле бла сермешде тёрт жыйырма солдатларына къоранчлыкъ этип, уруш керек сакълагъан бир складны кюйдюребиз. Андан сора телефон бла сёлеширге онглары болмазча, кёп кере къыйнайбыз. 1944 жылда американлыла, экинчи фронтну ачабыз деп, узакъгъа созгъанлыкъгъа, французла 18-чи августда, къажу кюреше, кеслерини аскер кючлери бла немецилеге уруш ачадыла. Алагъа кётюрюлген жамауат бла битеу партизан отряд къошулуп, 1944 жыл 24-чю августда Париж саулай да азат этиледи.

Фашистлени къуууп чыкъгъандан сора, 29-чу августда Парижде Хорламны парады болады. Анга мен да къатышама. Башхаладан энчи жигитлигим болмагъанлыкъгъа, саным уллу болгъаны себепли, парадда баргъанланы биринчи тизгининде инбашымда къолда жюрютген пулемёт бла бек алларында барыргъа тюшеди. Бу парадны суратха алгъан «Огонёк» журналны суратчысы, мени суратха алып, журналны

тышына: «Русский солдат – французский партизан», – деп жазады.

Фашистле кыстагъандан сора, Парижде мамыр жашау башланады. Мен французлу къарындашымы кёрюрге Бургун деген шахаргъа барама. Адресин билгеним себепли, кёп кыйналмай, Андриону табама. Эки жылны ичинде француз тилге бир кесек юйреннгеним себепли, Андрио бла кесими тилманчсыз сёлеширге онгум болуп, ол манга кыйын заманда болушханы ючюн, анга уллу ыспас этеме. Василий, мени Андриогъа ашыра туруп, кесини буунундан тешип, алтын сагъатын: «Къуру кьолгъа къуш кьонмайды», - деп бош айтылмагъанды – муну саугъа халда французлу къарындашынга берирсе», - деп, манга берген эди. Мен ол саугъамы, дагъыда ууакъ-тюек саугъаларымы Андриогъа берип, эки кюн кьонакъ болуп, ызыма кыйтама.

Нёгерлерим бла оноулашып, былай этейик деп бир акъылгъа тохташалмайбыз. Биз эшитген хапаргъа кёре, пленнге тошгенлеге Совет власть тюз кёзден къарамайды дейдиле. Бир-бирле, уруш бошалгъынчы, мында булжуй туругъа таукел боладыла. Охо, андан сора уа, арталлы бла мында къалып къалмасанг, эртте-кеч ызынга кыйтсанг, кыйда айланганса деп, сормай кьоярыкъ туююлдюле.

Мени бла тёртеулен, не амал да этип, кесибиз уруш эте тургъан аскерлеге кьошулургъа керекбиз деген оюмгъа тохташабыз.

Алай, ол да тюз аууз бла айтып кьойгъанча болмай, бир да болмагъанча кыйын болады. Бир жаны бла Франциягъа поезд бла барыргъа чыртдан да онг жокъду. Самолёт да бир да болмагъанча аз учады. Бизни-киле Берорусияны азат этип, Польшада уруш къуллукъчуладан тилей кетип, Союзгъа дарман элтген жюк ташыгъан самолёт бла Берорусиягъа Парижден учабыз. Белорусияда аскерни энчи айырма къуллукъчуларына Франциядан келтирген кьагъытларыбызны кёргюзтгенден сора, тюз ол келген кюнубюзде окъуна, кийимле кийдирип, урушха ашырадыла. Белорус фронтну бир бёлюмюнде жаяу аскерге келип, уруш этип башлайбыз. Женгил жаралы болуп, госпитальда жыйырма кюн жатханымы санамасам, бир кюн солууум болмай, Берлиннге дери барама.

Энди уа уруш бошалды. Аллах айтса, не жарсыу, юйге кыйтама десем, жыйырманчы майда немецлиледен тошген хапчукну Совет Союзгъа ташыргъа, къалауурлукъгъа саладыла. Анда 1946 жылны май айына дери къуллукъ этип, юйдегилени излеп, кючден-бутдан Къазахстанда Къара-Къундуз деген элде табама. 1942 жылдан 1944 жылгъа дери атым-чууум чыкъмай тургъаннга, мени ёлген сунуп, жиляууму, сыйытымы этип бошагъандан сора, дагъыда хапарым чыгъып, уруш бошалгъандан сора да, кыйтмай, жылгъа жууукъ туруп келгениме, юйдегиле бир да болмагъанча кыуанып, кърманлыкъ этедиле.

Къара-Къундузгъа келгениме эки ай болуп, элде ахлу-жууукъ бла да танышып, кесим да ишге жюрюп башлайма. Жыйырма бла юч жылым толуп, акъыллым тюгел саулай тохташмагъан заманым. Жууукъ-ахлу хапар сорсала, энди уа не боллукъду дегенча, уллу кёллюлюк этип, мен Францияда партизан отрядда, анга дери пленде болуп, андан къалай къачханымы мен айтмагъан адам кьалмайды. Аны уа сен-мен, не би-

лейим, кесине улуу аперимлик излеп, мени юсюмден, пленде болгъанды деп, НКВД-гъа къагъыт жазып, тил этедиле. Сора, ол заманда кѣпмю керек эди, бир кюн колхозда сабанлагъа суу сала тургъанымлай, экеулен келип, тутуп, алып кетедиле. Алгъа районнга элттип, бир кесек соруу соргъан кибик этип, эки кюнден сора Алма-Атагъа элтедиле. Азап сына-тып, къыйнап, ала сормагъан соруулары къалмайды. Битеу болгъанны, жангыз бир сѣз жашырмай, тюз болгъаныча айтханлыкъгъа, бош, тынгыларыкълары окъуна келмей: «Сен пленде болгъанда, немецлиле бла бирге ишлеп, алагъа къуллукъ этгенсе, сора, немецлиле хорлана башлагъанда, бизни жаныбызгъа андан сора ѳтгенсе», – деп, не айтып, не къыймайдыла.

Нелляй бир азап берселе да, ол болгъанымдан башха бир башха тюрлю сѣз къошмайма. Артда была, болмазлыкъгъын билип, азап бергенлерин къоюп, жыйырма жылгъа сюд этип, тутмакъгъа ашырадыла. Алгъа Алма-Атаны ичине этап бла ашыргъынчы, тутмакъла тургъан лагерьге элтедиле. Тюз ол заманда манга: «Тюрмегеми бараса, огъесе ѳлтюргенми этейик?» - деселе, бир тюрлю артыма-аллыма къарамай, ѳлюмню сайлап аллыкъ эдим. Жан не татлы болсада, жыйырма бла ючжыллыкъ, манга аскер, андан сора плен, андан ары партизан отряд, аскер, энди бошалды деп тургъанымлай, энтта жыйырма жылгъа тюрме. Биринден сора бири жангыра келген болмаса, манга келген къыйынлыкъланы бир да чеги-къыйыры кѳрюнмейди.

Камерада жыйырмадан артыкъ адам, хар ким – кеси аллына, манга эс бургъан чыртдан да киши жокъду. Бир заманда мени тюгел къолтукъ тюбюме жетмеген тутмакъ, манга айланып: «Пахан сени жеринг алыкъа парашаны къатындады, алыкъа андан бери ѳтерге эркинлигинг жокъду, деп айтады», - деди

Мен бу, ол айтды, къалды деп, бир тюрлю эсима алмайма. Бу манга «сайламалы» жерге бар деген, ызына къайтып, биргесине экеуленни да алып келеди. Была биринден сора бири манга, тутмакъ жашауда жюрюген атладан къызгъанмай, улуу чомартлыкъ бла атла атап, мени кюч бла кирден толу челекни къатына сюйреп элтирге умут этедиле.

Сора, керти да кючлери къарымагъанын ангылап, бирлери жумдуругъу бла сакъал тюбюме урады. Мен муну ургъанын, кесиме ахырат жюк этмей, ызына къайтарайым дегенча, уралгъанымча, къулакъ жанына жетдиреме. Мен аны ургъанлай, бир тилли болуп, сакълап тургъанча, битеу камера юсюме айланадыла. Мен уругъа умут этгеннге жумдуругъум жетсе, исси табадан нартюх бюртюк чартлагъанча, бир жанына туруп, дагъыда кеслерин жумдурукъ урушха хазырлайдыла. Мени асыры жюрегим къызгъандан, бир бири ызларындан жумдуругъум бла аудурама, кесими суууталмайма. Юсюме гумулжуклача жагъылып, бир да тохтарча халлары жокъду. Дагъыда, ойнагъанмы этесе, ол къадар адамны бирини болмаса да, бирини жумдуругъу жете, мени бир кесек абызырата башладыла. Аркъамы къабыргъагъа тиреп, аллыма келгенни мен да уруп ючюн къыймайма. Алай жумдурукъ манга артыгъыракъ жетгенине кѣп шагъат излеп кюрешмезчады. Бир тюрлю хатам болмай

тургъанлай, быланы бу этген артыктыкларына ичим асыры кыйгенден, жумдурукъ жетген жерим бош ачыйды деп окъуна билмейме. Была – маскелеча, къаба да къача тургъанда, ура да артха секире, менден онглу бола башлагъанларын эслейме. Мюйюшде, сыбызгы согъаргъа уууртларына хауа толтургъанча, жютюжух тутмакъ бичакъ хазырлай тургъанын эслейме. Ишни тапсыз бола башлагъанын, эрттеден кезюм илине тургъан нараны кыйырында кыйыгуча, чюй бла урулгъан шинжили назы къанганы эки къолум бла кесиме тартама. Къанга, къол бла тартханча угъай, жепи жерине ылытхын салып басханча, тюз олсагъатдан къолума тюшеди. Аллахдан алай къууан, менде болгъан къууанчны адам адамгъа айтып ангылатхан алай тынч болмаз эди. Кесиме айланган кыйырында чюйню да къолума заран этмезча бюгюп, бир тюрлю кесим ангыламагъан сезим бла къолумда къанганы тап тюшгеннге жетдире: «Вставай, страна огромная!» деген жырны да жырлай, жалындан юркген кый сюрюуча, битеу барын да мюйюшге жыяма. Ол манга бичакъ хазырлагъан, эки кезю бла кыйыры бугъаргъа билмей, жер сайлай тургъанлай, бара барып, бичакъ тутхан къолуну инбашына къанганы жетдиреме. Къанга инбашына тийгенден сора, къолу энишге салынып, къолундан бичагъы жерге тюшеди. Билген Аллахды, ол иги кесек заманны къолуна хазна бичакъ алгъан болмаз эди.

Была манга кеп кёрюнгенликге, мени къолума къанга тюшгенден сора, кими нараны экинчи къатына, кими тюбюне бугъуп, хазна адам кёрюнмейди. Ала букъгъан этгенликге, мен, къанга жетер жерде бир деп бирине тынчлыкъ бермей, къанга кыйыр бла тюртюп, уралгъанымы чырттан да тохтатмайма. Къанга уруш башланганда, кычырыкъ-хахай тюрмени кесини ичинде угъай эсенг, тышында окъуна эшитиле болур эди.

Билген Аллахды, башы тешилмеген, бир жери сынмагъан адам болмаз эди. Мен, надзирательле келе башлагъанларын ангылап, къанганы къолум жетер жерге салып, кесим мюйюшге сюелеме. Таяклары бла, ушкоклары бла беш надзиратель кирип келедиле. Тюз кире келгенлей, аладан бири: «Тюйюшно ким башлагъанды?» – дейди. Камераны ичинде ынычхагъан бла сынсыгъан болмаса, бир тюрлю таууш эшитилмейди. Надзиратель экинчи кере да сорады, дагъыда киши жукъ айтмайды. Мен, андан ары не болурун сакъламай, камераны ортарагъына чыгъып: «Сизни ичигизде мынча адамдан мен эркегырыума деп сюеллик бир адам къалай жокъду?» - дейме. Билген Аллахды, тутмакъаланы ичинде сыйы жюрюген адам болур эди, къаш башындан жаягъы таба къан ыз келген биреулен, мюйюшден камераны ортасы таба чыгъып, бармагъы бла мени таба кёргюзтюп: «Ол алайда сюелгенден сора, мында терс болмагъан жокъду», - дейди. Надзирательле, мени къолларымы артыма этдирип, башха камерагъа жыядыла. Эки кюнню камерада кесим жангыз турама.

Ючюнчю кюн надзиратель, санга передача барды деп, кормушкагъа манга эрттеден бери шагъырей, армиядан кесим келтирген солдатла жюрютюучю артмакъны салады. Башха затладан эсе биринчи артмакъ-

ны ичинде жазылган письмогъа уллу эс буруп, бюкленнген къагъытны ачып, окъуйма. Письмода юйдегиле манга соруп салам айтханларындан сора, къарындашым Музафар бла эгечим Шарийпа, мени излеп, районда тапмагъандан сора, комендантдан эркинлик къагъыт алып, бери – Алма-Атагъа, келгендиле. Алай, алагъа мени кёрюрге эркинлик бермегенден сора, юйге къайтырыкъ хапарларын жаздыла.

Шарийпалары келген кюнню экинчи кюнюнде мени этап бла Саликамскеге ашырадыла. Саулай да темир чалыладан буруула этилген вагонлагъа хайыуанланыча жюклеп, жолда шахарлада жангы тутмакъла къоша, бешинчи кюнюбюзде барыр жерибизге жетебиз. Саликамскеде энчи темир жол бла шахарны къыйырында жангы келген тутмакъланы юлешген тюрмеге келтиредиле. Алгъа отстойникге келтирип, артмагъы, чемоданы болгъанны, номерле жаздырып, сакълаучу болгъан жерге ётдюредиле.

Мен, артмагъымы бере туруп, ол алгъан кишини бет сыфатын Кавказ миллетге ушатып: «Салам алейкум», - дейме. Ол а манга: Алейкум салам», - деп къайтарады, башха бир тюрлю сёз къайтармай, артмагъымы алады. Экинчи кюн бизни, камерадан чыгъарып, андан ары элтирге жолгъа хазырлай башлайдыла. Отстойникни эшигини аллында тизип, бизни – тегереги темир чалы бла бегитилген америкалы студебеккер машинагъа къыстау миндире башлайдыла. Мен артмагъымы алыргъа барама, биягъы ол мен саламлашхан адам анда. Мен биягъы: «Салам алейкум», – деп, артмагъымы номерин айтама, ол а: «Алейкум салам» – деп, манга белинден, эки жеринден айылла бла къысылгъан сахтиян чемоданны кючден бла бутдан сюйреп келип, хыны сёлешип: «Возьми скорей, не разговаривай», - деп, кёзю бла белги берип узатады. Аллах кёргенден, мен бир тюрлю ыразылыгъым болмай, чемоданны алама. Чемодан, ичине ташла жюкленнгенча, ауур эди. Мен оюм этгеннге кёре, былай иги билек кючю болмагъан, къарыусузуракъ адам бек къыйналып кётюрюрчады. Бу чемодан манга къалай тюшгенин билирге бир да болмагъанча ашыгъама. Машинаны ичинде асыры тыкъ-тыкъма олтургъандан, чемоданны ачып къараргъа онгум жокъду. Не тюрлю болса да, не эртте, кеч болсада, машинадан тюшген жерде бир энчи къалсам, ичиндеги не болгъанын къараргъа онгум болур. Алай манга бу чемоданны берген ким болгъанын, нек бергенин билирге уа бек сую эдим. Колба сууну жагъасы бла бара, Чердын деген элчикден ётюп, бир кесек баргъанлай, зонагъа жетебиз. Уллу къабакъ эшик эки жанына ачылып, битеу келген машинала аны ичине киредиле. Зонаны тегереги базыкъ томуроула бла эки къат буруу этилип, юсю бла уа шинжили темир чыбыкъ тартылып. Немецилени лагерьлериндеча, бурууну тегерегинде бийик минарала, алада уа къалауурла. Тюз биринчиден кёз къарам бла окъуна, анда, немециледеча, къаты низам болгъанын ангыларгъа боллукъду.

Жангы келген тутмакъланы бош баракга жыйып, тутмакъ кийимле кийдире башлайдыла. Зонаны таматасы жангы келген тутмакъланы не тюрлю адамла болгъанларын билирге къызынып, хар бирини аллына

энчи барып, баракны ичинде артыкъ уллу ашыкъмай айланады. Мен тюз баракны ичине киргенимлей окъуна, къужур чемоданны ичинде не болгъанын билирге ашыгъып, терк окъуна къаты тартылгъан эки айылын бошлап, ачама. Аны ичинде кийим къадарны кёргенлей, адетде болгъаныча, ауузум ачылып къалады. Сахтиян чурукъла, жылы кёлек, андан сора тюрлю-тюрлю ич кийимлеми дейсе, узун сёзню къысхасы, бу керекди деген затынгы чемоданны ачып, ичинден алып барырчады. Манга жарарча мюйюшде тап чулгъанып жыйылгъан азыкъдан башха бир тюрлю бир затха кёзюм илинмейди. Бу къалай эсе да бир да болмагъанча уллу къуллугъу болгъан тутмакъны чемоданы болгъанын ангылайма. Кёп сагъыш эте турургъа заман жокъ эди. Терк окъуна чемоданны мюйюшюнде чулгъанган азыкъланы жангы ич кёлекге тнойюп, тышында къоюп, чемоданны алгъыннгы халда башын этип, эки айылын да тарталгъанымча къаты тартама. Тамата, мен башхаладан энчи тургъаныма, тутмакъланы барындан да артда манга жууукълашады. Мен, чемоданны сабындан тутуп, келтирип, тюгел манга жетгинчи, таматагъа кесим жууукълашама. Бир эки-юч атлам къалгъанлай, чемоданны жерге салып: «Гражданин начальник, муну сизге Соликамскеден жибергендиле», - дейме. Ол а, ким ийгенди деп да сормай, ичинде не болгъанын билирге суйюп, мени бетиме соруулу къарады. Мен да, анга ышанымлы ышара къарап: «Манга айтханларына кёре, ичинде сизге тийишли тап саугъала болургъа керекдиле», - дедим да, ызыма къайтдым. Тамата, мен кетгенлей, кесине болушлукъ этгенлени бирлерин чакъырып, чемоданны баракны ортасындан бир жанына салдырады. Тутмакъла саулай кийинип бошап, мени юсюме жарарча кийим табылмай, бек артда къалама. Мен чемоданны бергенден сора, тамата анда-санда башын мени таба буруп, оноучуларыны бири бла иги кесек заманны хапар айтады. Мени ангылаума кёре, была не хапар айта эселе да, тамата башын мени таба терк-терк буруп, оноучусуна мени юсюмден жумуш айтып, экиси да бир къауум заманны оноулашдыла. Зонаны ичинде бир бирге артыкъ жууукъ болмагъан сегиз барак бар эди. Анда дагъыда аш этиучю жерде энчи тогъузунчу барак. Ингирде сафха тизип, азыкъ ашаргъа элтип, ашап бошагъандан сора, жангыдан келген тутмакъланы бараклагъа чачтукъ этип жыядыла. Мен биягъы, аман тюпде къалыр дегенча, къайры барыргъа билмей тургъанымлай, ол тамата ушакъ этген оноучу столованы къатында тогъузунчу баракга элтип, мюйюшде эки къат тизилген ундурукъну кёргозтюп, былайда жатарыкъса деп, кеси уа ызына къайтды. Эрттенликде, азыкъ ашап бошагъандан сора, тутмакъланы ишге чыгъарыучу келип, менден къалгъанланы агъач кесерге ашырып, баракда кесим жангыз къалама.

Сагъатдан артыкъ заманны мени къайгъылы киши болмай, баракда кесим жангыз олтурама. Бир заманда тутмакъладан бири келип: «Сени столованы таматасы чакъырады», - деп, кеси ызына къайтады. Алай бла, чемоданны хайырындан, башхала, беллерине дери къар жырып, агъач кесгенде, мен а столовада ётмек кесичю болуп ишлеп башлайма.

Айгъа жууукъ заманны ишлеп, ол айда зонада жюрюген низам бла

шагырей болама. Зонада миллет адам болуп менден сора он къарачайлы бла бир дюгерли бар эдиле да, ала бла танышама. Анда тютюн ичгеннге, ичмегеннге да къарамай, юч сом бере эселе да, аны бир сому уа авторитетге бериле эди. Мен да, тюз жыйыучу келгенлей, бир тюрлю сёз айтмай, жасакъ жыйыучугъа сом берип ашыргъандан сора, хазна ыйыкъ ётгюнчю, биягъы жыйыучу, бир къагъыт журунну алып, мени энчи чакъырып: «Сен аш-суугъа къатышып айланган адамса, хар ыйыкъдан авторитетге бу къагъытда жазылган азыкъланы тапдырыгъа керексе», - деп, къагъытны манга узатды.

Жасакъ жыйыучу кетгенден сора, мен ол къагъытны ачып къарасам, аз-маз хат таныган адам къыйналмай окъурча, бир да болмаганча ариу хат бла: «Бир кило бал туз, бир кило жау, төрт чай пачка», – деп жазылып эди. Узун сёзню къысхасы, адам, урламай, жазылган затланы бирин да табаллыкъ туююлдо. Бу иш къаугысыз бошалмазлыгъын ангылап, къарачайлы къарындашларыма барама. Болган ишни башындан аягына дери айтама. Ичибизде бек тамата Боташланы Азрет, мен хапарымы бошар-бошамаз: «Малкъарлы, бу мында жюрюген артыкълыкыгъа мындан ары чыдаялмай, биз битеу таякъ ант этерге оноулашабыз. Сен, биз этген оноуну тюзге санай эсенг, таягынгы хазырла. Дюгерли Аслан да бизни жанлыды, сен да къошулуп къаллыкъса», – деди. «Таякъ ант дегенинг, мен туугъанлы эшитмегенме, ол дегенинг не затды?» – дейме. Азрет: Мухаммат, сен жашлыкъдан эшитмегенсе ансы, таякъ ант эрттегили, ата-бабаларыбыздан бери келе келген адетди. Эндигиледе унутула келеди. Сёз ючюн, Ата журтха, не жашаган элге душмандан къоркъуулукъ болса, ол элни адамлары жыйылып, таякъ ант этедиле. Белгили, элге къаршы терекден таякъ кесип, аны эки къыйырындан намысысыйы жюрюген эки адам тутуп, атха минер, къолуна сауут салыр онгу болган кишиле аны тюбю бла ётюп, ант этгендиле. Бир да къарачай-малкъар миллетде адан кючлю ант болганды деп киши билмейди. Ол ант не ёлюм, не хорлау береди, андан сора аны башха жолу жокъду. Энди биз, къыйынлыкыгъа тюшюп, элибизде, журтубузда болмагъаныбыз себепли, табыракъ терекден бутакъ кесип, битеу этиллик ишибизни анга кёре этерге керекбиз», – дейди.

Ол кюн окъуна тюз Азрет айтханча этип, таякъ антны тамамлайбыз. Хар этер ишибизни этип бошагъандан сора, Лайпанланы Харун, манга кёл этдире: «Мухаммат, ол кеси аналарын аллыкъла, битеу этген артыкълыклары ючюн бизни таякъланы къаты-жумушакълыгын сынамай тохтарыкъ туююлдоле», - дейди. Бизни жыйылууубуз бошалгъандан сора, бир-эки кюнден ингир азыкълны ашап бошап, баракъланы алларында тутмакъла бир бири бла хапарлаша, мен да дюгерли Аслан бла сёлеше тургъанымлай, «налог» жыйыучу, мени Асландан энчи арлакыгъа чакъырып: «Авторитетни айтхан жумушун не эсе да узакыгъа созаса», – дейди. Мен жумушакъ тил бла: «Ол мен эталлыкъ иш туююлдо», – дейме.

Ол, бир тюрлю сёз айтмай, ызына къайтып кетеди. Аны кетгенине он минут да ётген болмаз эди, андан башха биреулен, Аслан да тургъан-

лай, буйрукъ берген ауазы бла: «Сени Авторитет чакъырады, терк бол», - дейди. Биягыча шош, тауушуму кётюрмей: «Манга киши керек тнойюлдю, мен кимге керек эсем да, ол манга келсин», – дейме. Чакъыртхан, башха адам жибермей, кеси келеди. Эки кёзю да, кьутургъан бугъаны кёзлерича, кьып-кьызылла, сьюдюмсюз, уубет, биргесине да жыйырма чакълы бир адам, муну ашырып, биргесине кьуллукъ этген барчы-келчилери. Тюз манга жете келгенлей, кьучагъын кенгнге жайып: «Бир деп биригиз жууукълашамагъыз, муну мен кесим юйретирге керекме!» - деп, манга жууукълаша келип, бир кьолу бла жюрек ауузума ургъанча этип, бирси кьолу бла кьюнден келгенича сакъал тьюме урады. Муну жумдуругъу иги татыгъанлыкъгъа, мен бош тентиреген окъуна этмейме. Ол, анга уллу сейрсинип, башын бир жанына тутуп, экинчи кере уругъа умут этеди, алай мен ары-бери женгил секирип, бош кьолун окъуна жетдирмейме. Нёгерлерими бири - Францияда партизан отрядда урушха дери боксдан эришиуледе уллу хорламгъа жетген жаш, бош заманы бир тохтамай, мени боксха юйретгенлей: «Мишель, ты уже боксиуешь лучше, чем учитель», - деп, безирегенин кьоймаучу эди. Аны себепли, эки жылны ичинде, тюз къан уста болмасам да, кесими не уста тьуюшюучюден да кьоруулар онгум болгъанына ышаннгылы база эдим. Бу Аллах кьурутурукъ бир да болмагъанча уста тьуюшгенине сёз жокъду. Ургъан мен да эте эдим, алай мындан эсе жумдурукъ манга кёбюрек жетгенине шагъат излерге керек тьуюлдю. Хар ургъаным муну тентиретмей кьоймайды. Нёгерлеринден киши кьошулмаса, жангыз кесине хорлатмазлыкъымы бек уста билеме. Мени ангылауума кёре, бу аз-аздан талакъ солуу этип башлагъанды. Мени уа не арыгъаным, не солууум кьыйнагъаны болмай, тюз ол сагъатда тьуюшюп башлагъанчама. Насыпха, ол тиймегиз дегени себепли, бир да бир адам жууукълашмайды. Тюз быладан манга киши тийгенлей, кьарачайлы кьарындашларым эрттеден окъуна таякъларын хазырлап, хаппа-хазырдыла. Артыксыз да Лайпанланы Харун, мени эслеуюме кёре, манга жукъ жетмей кьалады дегенча, уугъа чыкыгъан кьапландан бир башхалыгъы жокъду. Бютюнда быладан кёл тапханыма къаным кьызып, Авторитетни жумдуругъу жетсе, ачыгъанын окъуна сезмейме. Бу, мени жухума уругъа марап, кесини башын кьоруулагъанын хайырланып, уралгъанымча бурунуна урама. Муну бурунундан чыкыгъан къан, мени юсюме да чачылады. Буруну къанагъандан сора, ол, абызырап, жумдуругъун умут этген жерине хазна жетдиралмайды. Андан сора мен мындан иги кесекге онглу бола башлагъанымы кесим да эслей башлайма, бир кере ёшюн уруш этип, жууукълашып келгенлей, уралгъанымча чуругъуму буруну бла инчигинден ёргерекде бут сюегине урама. Андан сора муну арталлыда онгу кьуруйду. Биягы уругъа умут этгенлей, башымы бир жанына тутуп, уралгъанымча гемхотуна урама. Ол, артына тентирей барып, жыгъылып, кьымылдамай кьалады. Бу жыгъылгъанлай, нёгерлери кими андан, кими мындан, мырхык кибик, юсюме жабышадыла. Ой, андан сора аллай Лайпан улу айланады дейсе, тюз кьойлагъа жанлы киргенден бир башхасы болмай, билген Аллахды, чьртдан да

киши болмаса да, кеси окъуна жетишаллыкъ эди. Аны юсюне ол эрттеден къоллары кызып турган тутмакъла, ол биз уруп жыкъганланы тюплерине салып, ачуларын ала башлайдыла.

Мен, тьюношгеними къюуп, тутмакъланы жыгъылганларын тартып къюден бла бутдан айырама. Ол къю аны бла ит чибин уяны чачып, андан сора кишиге артыкълыкъ этмезча этебиз. Лагерде жюрюген жорукълагъа кёре, ол къю мен Авторитет болургъа керек эдим.

Уруш-тьююш бошалгъандан сора, бир аз заманга тутмакъланы кёллерин кесиме бёлюп: «Бюгюнден башлап, жасакъ жыйган адет тохтаргъа керекди. Хар тутмакъ келген посылкасына кеси оноу этерге керекди. Лагерде къуллукъчуладан тышында оноу этген башха адам болмазгъа керекди, – дейме. Битеу тутмакъла, ыразылыкъларын билдиргенча, къарс къагъадыла. – Мени авторитет этебиз деп бир тюрюлю эсигизге бош окъуна алмагъыз. Тюзлюк болмай, болуш дегеннге къолумдан келгенича болушурукъма», – деп, орунундан туралмай турган Авторитетни кётюрюп, кеси жатхан баракга элтип, нарагъа салама. Сора ол баракда жашагъанлагъа: «Бу мени сизге буйругъум тьююлдо, муну тизгинин жыяргъа бир болушугъуз», – деп, кесим чыгъып кетеме.

Авторитет эрттенликде азыкъ ашаргъа келмейди. Кесим аш ашап бошагъандан сора, анга кесим азыкъ алып, баракга барама. Бу манга бош бурулуп окъуна нек къарасын. Азыкъны нараны бир къыйырына салып: «Сени манга бош кёлюнг къалады, битеу терслик кесингде болуп турганлай. Тьююшню башлагъан сен кесинг. Тутмакълыкъны азабын сынагъан адамлагъа сен къаллай бир къыйынлыкъ бересе. Бир кесек тьююше билгенинг болмаса, сени бизден не артыкъ жеринг барды? Сагъыш эт да, мен терс эсем, терссе де. Мында жюрюген жорукъгъа кёре, мен лагерде сени орунунга таматалыкъ этерге керекме, алай ол манга керек иш тьююлдо. Мен сени бла тьююшмегенме, жангыз да сени этген артыкълыгъынга чыдамай тьююшгенме. Бусагъатда ол затладан оюм этерге заманынг барды», – деп, келтирген азыгъымы нараны къыйырына салып, кетип къалама.

Ол къюнден сора, зонада манга «Пророк» деп, чам ат атап, мен къатышмай, тутмакъланы араларында оноу болмай, хар тутмакъ болган затына кеси оноу этип, жасакъ жыйган тохтатылады. Тутмакъланы къуллугъундан тайган таматарлары, ол мен чурукъ буруну бла ургъан буту кёбюп, сау айны жер басалмай айланады, алай мен мынга азыкъ келтирип, ол ауругъан бутуна дарман салып, багъып, къайгъысын кёрюп айланама.

Муну буту игирек болгъандан сора, бир къю, бу тьююшгенден сора эки ай да ётген болур эди, экибиз энчи тюбешген заманда, мени къолуму тутуп: «Сени ол къю айтхан сёзлерингде бир артыкъ зат жокъду, не жаны бла да сен тюзсе. Жюрегимде санга бир тюрюлю харамлыгъым бар эсе, мени уллу Аллах кеси гунч этсин», – деп, къучакълайды. Бу муну кёлю бламы, огъесе кёзбау бламы айтханындан мени бир тюрюлю хапарым болмайды, алай ол къю этген антына андан сора башына эркин болуп кетгинчи, тёрт жылны ичинде кёп кере кертичи болган эди.

Зонада жангы низам къуралгъандан сора, бош экеулен бир бири бла тьююшселе окъуна, менден жашырып, айтмай, аллай бир сыйымы ёрге кётюредиле. Мен да онгсузгъа, къарыусузгъа, бир заманда артха турмай, къолумдан келгенча болушургъа кюрешеме. Саулай да лагерьде битеу иш болум игиден-иги бола баргъан болмаса, аман жанына болмай, иши бла да, башха кёрюмдюле бла да Пермь областда биринчи жерге тий-ишли болады. Зонада таматалагъа барып, тил этген тохталып, низамгъа жарамагъан, лагерьни жоругъуна терс болурча болса, зонада биринчи мен билип болама. Сора ол ишни башлагъанлагъа билген акъылымы айтып, тюзлюк болмагъанлыкъгъа, Гитлер хорлаялмагъан къыралны хорларгъа онглары болмагъанын ангылатама. Андан сора, тутмакъ-ланы, жорукъну бузмазча, тилеклери болса, лагерьни таматасындан тилеп, алагъа болушлукъ этгеними бир да тохтатмайма. Лагерьни таматасы да, хар иш да тап болгъанын ангылап, мени тилегимден бир заманда да артха турмагъанды.

Бир жол тюрмени таматасы кесине чакъыртып, чам атымы да айтып: «Сен манга беш жылдан бери бир тюрлю ачыкъланмагъан элберсе, чырттан ётюрюк айтмай, не заманда да тюзлюкню суйгенсе. Кесинге бир тюрлю энчи махтау излеп, даражангы ёрге кётюрюп, кесинги башхаладан энчи, айырма болурунга талпынмагъанынга бек сейир этеме. Сен лагерьде этген ишлеринги хайырындан бизни ишибиз эки кереге тынч болгъанды. Алгъын бир бирге биз, бичакъ сукъгъандан башха хапар жокъ эди. Энди уа бош тьююшген окъуна зонада жюрюмеген ишге саналады».

Мен, мынга битеу эндиге дери жашау болумну баямлай, бек алгъа, онжети жылым толмай, кесими ыразылыгъым бла аскерге баргъанымы, андан сора пленнге къалай тюшгеними, къалай къачып, партизан отрядда, Францияда фашистле бла урушуп, хорламдан сора жюк ташыгъан самолёт бла, тилеп, жалынып, кючден бла бутдан Белоруссиягъа келип, 1945 жылда, жыйырманчы майгъа дери урушда болуп, урушдан тюшген затланы ташыгъанымы... барын да айтама. Бу, уллу сейирге къалып: «Тохта, сен, бир тюрлю хатанг болмай, тутулупму турса?» – дейди. – Бу тюзлюгюнго кёргюзтюрча, бир шагъатлыгъынг жокъмуду?». Мен а, анга бурулуп:

- Шагъатлыгъым бир да болмагъанча кепдю. Алай аны менден ким сурайды, ол бусагъат дунияда кимге керекди? Манга шагъатлыкъ этер затланы излегенден жыйырма жылгъа сюд этген тынч болгъанын айтыр кереги болмаз. Бек биринчиси, 1944 жыл 29-чу августда, Парижде Шарль де Голл башчылыкъ этген парадда ал сатырда баргъаным «Огонёк» журналны тышында, инбашыма да къол пулемёт кётюрюп, суратым – ол бир шагъатым. Экинчи шагъатым неди десенг, эки жылны ичинде партизан отрядда жети кере орус тилде чыкъгъан газет. Мени атым айтылмагъан хазна бири жокъду. Ала бары да гунч болуп къалмазча, бир да бомаса да архивде бир-эки газет къалгъан болур. Сора, НКВД айтханча, мен немецпилеге къуллукъ этген эсем, эки жылны, кече-кюн демей, Францияда алагъа къажау уруш этип нек айланганма? Андан

сора, Белорус фронтну къагъытларында излеселе, архивде мен Франциядан келтирген къагъытларым болургъа керекдиле. Алай бу дуняда ол кимге керекди?

Сора тюрмени таматасы, иги кесек заманны сагъыш этип: «Пророк, скажи, пожалуйста, чемодан генерала как тебе попал?» - дейди. Мен аны да, бир деп бир сёзюн жашырмай, тюз ол болгъаныча айтама.

Бизде болгъан битеу низам тегерекде лагерьеле «цыган почта бла» жайылады. Башха лагерьни низамгъа салыргъа бираз заманга къарачайлы къарындашларым бла мени тилеп, онг бермейдиле. Бир кюн тамата, мени чакъырып: «Крып деген элде къоншу лагерьни таматасы, кесигизни лагерьдеча, бизни лагерьде да бир тап низам эт деп тилейди». – дейди. Мен къарачайлы къарындашым бла селешгинчи, не хау, не угъай демейме. Бек алгъа Гочияланы Азретге айтама. Ол да: «Жашла бла бир селешип кёрейим да, сора анга кёре жууабын берирме», - дейди. Харун да Азретге къошулуп, тюгел тюш да болгъунчу, сёзню Харун былай башлайды: «Оллахий, Мухаммат, адам жаны сауда кеси этмесе сууаплыкъ, ёлгенинден сора, ызындан ахлулары садакъа берип, анга уллу болушлукъ этерле дегенге мен чыртдан да ийнанмайма. Биз мында садакъа берип этгенибиз жокъду, кёре эдинг, биз таякъ уруш этгинчи, мында лагерьни тутмакълары нелляй къыйынлыкъ бла жашай эдиле. Биз бу лагерьде этген азатлыкъ, баш-башыбыздан бирер ёгюз союп, садакъа этгенибизден эсе кеп кереге да сууапды», - деди. Аладан таукеллик сёз алгъандан сора, таматагъа барып, хазырбыз дейме.

Бу хапар саулай да зонагъа жайылады. Биз Крыпха кетер кюнню эрттенлигинде битеу тутмакъла бир бирлерини къолларындан тутуп, бизни ары барлыгъыбызгъа ыразы болмагъанларын билдирген халда, тенгиз толкъунча, ары-бери чайкъала, къайгъылы сарнау макъам бла бир аууздан мурулдап, эрттен азыкъ ашаргъа жангыз бири бармайды. Зонаны таматасы, тутмакъла былай нек этгенлерин билип, кеси бараклагъа келип, къаты таууш чыгъарыучу бла: «Азыкъ ашаргъа барыгъыз, бир киши да бир жары кетмейди!» - деп, тутмакъланы эрттенлик аш ашаргъа ашырады. Тамата, этген буйругъун бузуп, тутмакъла битеу барысы да ишге чыгъадыла. Биз да, ары-бери бармай, зонада къалабыз. Зонада жюрюген хапаргъа кёре, ол биз кетер кюн бизни башха зонагъа барырыбызгъа тутмакъланы къажану этип къурагъан алгъыннгы авторитет болгъанды.

1953 жылны март айында, Сталин ёлгенден сора, кеп затла ёзгередиле. Бек уллу терслиги болмагъанланы тюремден ычхындырып, башларына эркин этедиле.

Алай бла, мени статьям Ата журтун сатхан адам деп, бир да болмагъанча къыйын статья болгъаны себепли, манга чыртдан да женгиллик болмай, ол жыйырма жылны тутмакъда турургъа деп этилген сюд, бир тюрлю амнистиягъа тюшерге онг берилмей, алайлай къалады. Зонаны таматасы, май айны аягъында отпускагъа кетип, июль айда къайтады. Тюз отпускадан келгенлей, мени кесине чакъырады. Мен эшикден киргенимлей, кюлюмсюреп: «Пророк, я тебе бесценный подарок принёс»,

– деп, «Огонёк» журналны тышында, пулемётну кётюрюп, Францияда парадда тюшген суратымы кёргюзтеди.

Мен алгъа суратны бетиме жетдирип, андан сора бауурума кысып, сабий жиягъанча жияйма. Лагеръни таматасы, манга стакан бла суу берип, биринчи кере атымы айтып: «Магомет, полно плакать», – деп, эки-юч кере да къайтарады. Андан сора дагъыда: «Это ещё не всё, скоро решение Верховного суда о твоём освобождении должно быть», - дейди.

Андан сора, толу ай да турмай, ол айтхан къагъыт келип, башыма эркин болама. Бир тюрюлю бир хатам болмай, сегиз жылгъа жууукъ тюрме сынап, август айны тогъузунда юйге къайтама. Эшикге чыгъаргъа эркинликлери болмагъан тутмакъла мени зонаны аллына чыгъып ашырдыла. Къарачайлы къарындашларымдан башларына эркин болмай къалгъан экеулен эдиле да, ала да, тюз туугъан къарындашларымча, ашырадыла. Мен, лагеръни таматасына уллу алгъыш этип, аны этген игилигин ёлгюнчю унутмазлыгъымы айтып: «Семен Васильевич, бизни башха зонагъа иерге жазгъан приказынгы къалай бузгъаненг?» - дейме. Ол а: «Магомет, я же не зверь, а человек. Когда я слышал плачущий голос заключенных, веришь, я сам не удержался и заплакал», - деген эди деп, Мухаммат хапарын бошады.

ЖЕР ТЮБЮНДЕ – ЖАШЫРТЫН ЖОЛ

Сизни аман тенгигиз бир къауум жыл мындан алгъа, Хем суу Енисей сууна къошулгъан жерден узакъ болмай, Акътопракъ деген шахарда ишлейме. Алгъа келген заманымда уллу сууну жагъасында орналгъан шахарчыкъ бир да болмагъанча ариу кёрюнеди. Артыкъда шахардан чыгъып, шимал жаны табагъа барсанг, къайын терекле къатыш ёсген нарат тереклени ариулугъуна адам къарап тоймазча, тюз жомакъдачады. Алай, ишге кирип, бир ыйыкъ озгъандан сора, мени кёп ачыкъ къууанчым, жаз башында кюн эритген жабалакъ къарча, жокъ боладыла.

Мен оюм этгеннге кёре, бу битеу аманлыкъчыланы орта шахарыды. Сёз ючюн, тюкен тоналмай, тиширугъа артыкълыкъ этилмей хазна ыйыкъ ётмейди. Тюйюшюп, бир бирге бичакъ ургъан а кюн сайын жюрюген адетчады. Ингирикде, къарангы болгъандан сора, автобус жюрюген адет нек тохтагъанды десегииз, акъыл-балыкъ болмагъан сабийле, кече эки тенг болгъунчугъа дери жол жанында сюелип, хар ётген машинаны ызындан таш сызып, мияласын ууатханда, ол иш жигитлик этгенни бирине саналгъанды. Эки аш-азыкъ столовагъа тамата болуп ишлеп башлагъанлыкъгъа, бери келгениме бир да болмагъанча сокъуранама.

Мен бери келгениме тюгел эки ыйыкъ да болгъунчу, Хем сууну ары жанында шахарны Къызыл-Мажалыкъ деген районунда алтын сатхан тюкен тоналып, ичинде Аллах, сен жарат деп жукъ къалмагъанды. Милиционерле излемеген, къарамагъан жерлери къалмай, бир тюрюлю бир жукъ ачыкълаялмай, ол халда къалады. Дагъыда мен эслеген бир

кѳужур иш: столовада ашаргъа кесинге аш алсанг, сен къашыкъ алыргъа кетип, андан къыйтхынчы, сен ёмюрде танымагъан адам, къашыкъ излей да кюрешмей, сени ашынгы табакъны къыйыры бла ашап бошай тургъанына суйсенг ийнан, суйсенг къой.

Бери келгениме уллу сокъуранып, ызыма къайтыргъа да бир башлайма. Дагъыда кеси кесими, хунагъа жарашмагъан ташча, бир кюн ары, бир кюн бери чабып айланмай, бир да болмаса да бир жыл ишлеп керейим деп, таукел этеме. Аш-азыкъ бла кюрешсенг, сен хакъсыз ашатмагъанлыкъгъа, аз заманны ичинде бир да болмагъанча кёп шагъырейинг болады. Ол угъай, бир-бир адамла бла шуёхлукъ жюрютюп башлайса. Бир кюн мени ишлей тургъан жериме кирип, аскер кийимлери бла биреу: «Кирирге боллукъмуду? - деп, мени бла жарыкъ саламлашып, - «атым Владимир Даниловичди», - дейди да, мени бла танышады.

Айтыууна кёре, тюз сахарны къыйырында тутмакъла тургъан зонада тамата болуп ишлейди. Зонаны керек зат бла жалчытыгучу завхоз ауруп, ол затны жалчытыргъа кюрешеди. Манга уа арт борчха беш жюз акъкъалай къашыкъ тилей келгенди. Бу адам былай тилей келгенден сора, мен, угъай дерге болмай, келтирип, беш жюз къашыкъны береме. Ол арталлы бла да келтирмей къойса да, манга андан артыкъ уллу заран тюшерик туююлдо. Аны себепли къашыкъла алыргъа складха кетген заманда бу жазып хазырлагъан распискасын да алмайма. Андан сора сахарда Володягъа анда-санда жолугъуп, саламлаша тургъанма. Менден къашыкъланы хаух алгъанлы, тюгел ай да озгъан болмаз эди:

- «Долг платежом красен», – деп, къашыкъланы алып келеди.

Мен, аланы бир жанына салып, Владимир Данилович не бек ашыгъа эсе да, гитче чёмюшчюк бла аллына кофе салама. Ол, андан да уртлай:

- Сен манга къаллай бир болушханынгы бир билсенг эди, - дейди.

- Бу арт заманда къашыкъ къытлыкъ бизни амалыбызны къурутуп, къаллай бир къыйналгъанбыз. Тюкенде акъкъалай къашыкъ тапмай, темир къашыкъ алсакъ, тюз ол алгъан кюнню экинчи кюнюнде экиден бири учуп, куююп, тас болуп, жангъдан биягъы къашыкъ къайгъыгъа кирирге тюшеди. Акъкъалай къашыкъла уа, не да болсун, бир къауум заманны къашыкъ къайгъы этдирмезле», - деди. Сора бир кесекден ол:

- Бу а санга энчи кёз къарам бла этген саугъамды, - деп, къагъыт чулгъамны узатады.

Ачып къарасам, муну адам баласы ишлегенди деп аууз бла айталмазча, бир да болмагъанча бир ариу бичакъ. Бош суюкден сыйдамланып этилген сабы, пил суюкди ансы, бош суюкди демезчады адам. Сабы бла аузуна этилген тюрлю накъышлагъа къарап тургъан болмаса, кёзюнгю башха жанына тайдыртмазчады. Мен, Володяны саугъасына бир да болмагъанча кёзюм къарагъанлыкъгъа, тюзюнлей алып къояргъа арсарлы болуп:

- Сен манга быллай сыйлы саугъа этерча, мен санга не ахшылыкъ этгенме? - деп, жангъдан чулгъамны чулгъап, кесине узатама.

Володя кёлкъалды ауаз бла:

- Адам бир бирге этген намысны базманнга салгъанча, ёнчелеп этген

болса, ол бир тюрлю адамлык чекге сыйырмаган ишти, - деди, сёзюн башха жанына буруп. - Сен бу бичакны ишлеген кяллай иш керекле бла ишлегенин кёрсенг, бичакдан эсе, анга сейир этеренг. Тутмакъланы башха этген затларына кёре, бу бичак алай сейир туююлдо. Бичакны ишлеген адам зонада кочегар болуп ишлейди. Юч адамны борчун кеси жангызлай тамамлайды. Алгын муну эки нёгери болуучу эди. Экиси да бир тюрлю бир сылтаусуз бири бирини ызындан кеслери кеслерин асхандыла. Энди андан бери чырттан да нёгер алыргъа унамай, кеси ишлейди. Бу тутмакъга адам ёлтюрюп тюшгенди. Кочегар болуп ишлегинчиге дери, асыры кёп хыли этгенден, не бизге, не тутмакълагъа тынчлык бермей тургъанданды. Энди бери – кочегаркагъа, киргенли, бир тюрлю низамны бузмай, столовагъа келгенден сора, бир да бир кишиге къатышмай, кесини къол хунери бла хар тюрлю затла этерге кюрешеди. Ол тутмакъда тургъанлыкъга, шахарда этилген аманлык ишлени кёбюсюн мынга атайдыла. Андан сора эки ёлген нёгерин да бу кеси этгенди деп, эки айны следствие бардырып, бир тюрлю гурушха этерча жукъ табалмай, аны бла тинтиуню тохтатхандыла. Ол адамны ишлеген жерине кирсенг, от этген жер дерик туююлсе, алтын-кюмюш бла кюрешген гюрбежи деген болмаса. Битеу шахарда тиширыулагъа этилген артыкълыкланы мындан кёредиле. Тиширыулары айтханларына кёре, ишленген фоторобот мынга ушашлыгына ким да шагъат этерчады. Бу зонадан чыкмагъанына, тутмакъла угъай эсенг, ишлеген ишчиле окъуна не заманда да шагъатлык этерикдиле. Биз ишлеген мекамны экинчи къатында бир адам кече-кюн да кочегарканы эшигин марап, чыкъгъанына-киргенине къарагъанлай турады. Биягъы мындан кёрюп, артыкълык этилген кюн, кочегарканы эшигин марагъанны айтыуна кёре, бу кече, эшикге чыкъгъанны кьой, бош эшикни окъуна ачмагъанына шагъатлык этеди. Энди бусагъатда мынга гурушха этгенле, мынга шашмай ушагъан адам барды деп, аллай оюмга тохтатхандыла. Этилген аманлыкъланы хаты уа хар заманда бирчады. Аманлыкчы, тиширыугъа жолукъса, бичакны тамагына тиреп, адам кёрмез жерге элтип, артыкълык этгенден сора, бир тюрлю бир затына тиймей, алайдан къачып кетеди.

Бир кече шахарны орталыгында алтын тюкен тоналады. Анда къуугъун таууш бериучю ишлемейди. Танг атхынчы ол тийреде ток болмай, тегерекни къарангылык бийлейди. Эрттенликде токга къараучула келип къарагъанда, тюкен болгъан табада юйлени ток бла жалчытхан рубильник ачылып, юч предохранитель да жокъ. Ток бериучю бёлюнню эшиги бошхората этилгени себепли, тюкен болгъан тийрени токсуз кьойгъан артык уллу кыйын болмагъанчады. Къуугъун бериучю ишлемегени себепли, уручу, тюкенни шимал жанында терезесин бузуп, ичине кирип, тапхан алтынын да жыйып, алып кетгенди. Эрттенликде битеу шахарны милициясы тюкенни тегерегин алып, тинтиу иш бардырадыла. Тюкенни эшигин ачдырып, эки ызчы итни ары жибердиле. Артда мен эшитген хапарга кёре, эки ит да ыз ийисгеп, ыз ызлай, зонада таматала ишлеген мекамга жетип, алайда тохтамай юрюп тур-

гъандыла. Андан сора, арада эки кюн ётнуп, тюкенни тонагъанны зонада тутхандыла деген хапар чыгъады. Бир къауум кюн ётгенден сора, тоналгъан тюкенни толу хапарын билирге сейирсинип, зонада Володягъа барама. Дежурныйге таматагъа жолугъургъа келгеними айтхандан сора, алгъа телефон бла таматагъа сёлешип, башха чырмау болмай, кеси дежурный-приёмныйге дери ашырады. Приёмныйге киргенимде, Володя мени саклап, кеси уа, секретарь бла сёлеше тура эди. Жарыкъ саламлашып, ишлеген отоууну эшигин ачып, мени алгъа жиберип, кеси ызымдан кирди, кеси олтуруучу жерге олтурмай, мен олтургъан столда манга къаршы олтурады. Алгъа саулукъ-эсенлик соруп, секретарь кофе келтиргенден сора, нек келгеними билгенча:

– Сен анга ийнан, быллай сейирликни адам кеси кёзю бла кёрсе да, ийнаналмазчады. Итле тюз бизни мекамны аллына келгенлей, ары-бери бурулмай, кеслерин подвалгъа атдырып, юргенлерин тохтатмагъандан сора, итлени тютп юйге ичине жибередиле. Бир ит кирирге унамайды. Бир ит а, кир суу баргъан люкнубашына салыннган темирин аягъы бла тырнап, юргенин тохтатмайды. Итни иеси, люкнубашында темирни бир жанына тюртютп, анда кир суу болмай, тешик болгъанын къол фонарь бла жарытып кёргенден сора, итни да алып, тютп юйден чыгып, анда зонаны ичине баргъан тешик барды деген оюмгъа тохташады. Андан сора мен да биргелерине подвалгъа тюшген кочегаркагъа барабыз. Тюз кочегарканы эшигин ачханлай, ит кесин ары атдырады. Итни иеси аны, тутуп тыялмай, кючден-бутдан бир жанына элтеди. Кочегар, бу аз заманы хайырланып, эшикни терк окъуна этип, ич жанындан бегитеди. Биз, муну аман ниетин ангылап, подвал къатында къалгъан милиционерлеге билдиребиз. Муну подвалда, биз чыкыгъан тешигин билгенибизден хапары болмай, битеу урлагъанын жыйып, тюз тешикден чыкыгъанлай, тутадыла. Къалай жетишген эсе да, тутмакъ кийимлерин тешип, юсюнде спортсменле кийген кенчеги бар эди. Аркъасында туристле жюрютген артмагъы, тыш кёрюмю бу адам тутмакъданды деп киши айтмазчады. Артмагъында аслам алтын затлагъа кёре, эки тюкенни да бу тонагъанын сормай билирчады. Бу тешикни къалай тюрлю, кесини эки нёгери бла къозгъагъанын айта келип, тешикни саулай къазып бошагъандан сора бири бирини ызындан эки нёгерин да кеси ёлтюргенин боюнуна алгъанды, - деп, Володя хапарын бошайды.

Андан сора мен, кесим сейирсинген, Володя айтмай жиберген жерлени сора, бек алгъа:

- Была ол андан чыкыгъан топуракъ къадарны уа къайры элтгендиле? - деп сорама. Володя, къысха жууап берип къоймай, жик-жигине дери мен айырырча жууап бередиле. Мекамны салгъан заманда къурулушчула кочегаркадан биз ишлеген мекамны подвалына жылыу берген трубаланы салгъан ыз жаны бла къазгъандыла. Чыкыгъан топуракъны, кир суу баргъан быргылагъа суу жиберип, бир тюрлю ары-бери ташымай, талатып, тышына жибергендиле. Таш чыкыса уа, къаза келген жерлерин агъач бла тышлагъан заманда хайырланнгандыла. Агъачны уа бир-бирде, кёмюр болмагъан заманда, отуннга хайырланыргъа жыйылгъан къалауладан

керекли болгъанын алып, керек болмагъанын – кыйыр хурттакланы аа отха атып кюйдюргендиле. Аны эсебин жюрютген а киши болмагъанды. Мен Володягъа тешикни кёрюрге онг бар эсе, бир кёргюзт деп тилейме. Володя мени кесини биргесине элтип, солдатла кьуллукъ этген зонагъа кириучю юч эшик бла ётдюрюп, кочегаркагъа алып барады.

Володяны айтъууна кёре, тешикни кирген бла чыкыгъан жери болмаса, кьалгъанын саулай да узунуна дери бетон кьуюп бегитгендиле.

Да мен кертисин айтсам, кирген бла чыкыгъан жери болмаса, тешикни ичине кир деп кьыссала да, кирликме десем, ётюрюк айтырыкьма. Аны себепли Володя кеси киргенин айтханда, кьалай ишлегени аны айтханы бла шагъырейленип, андан кёп манга керек да болмады. Тешикни кирген жери кочегарканы ичинде от этилген жерден алашаракъда жылы суу быргыбла бла юлешинген жерде, адам кючден сыйынырча, гитче эшикчикди. Ичине кирсенг а, ичинде адам эркин айланырча, ариу тапкала ишленипди, гуму халда.

Гумуну чачханда, аны ичинде терк зыраф болмазча ашарыкъла - консерва, колбаса, икра, тюрю-тюрю азыкъла, не менме деген ашашлы адамгъа айгъа артыгъы бла жетерине бир да ышанымсызлыкъ болмазча эди дейди Володя. Аны себепли, азыкъ тюкеннге да муну кьолу жете тургъанына гумуда жыйылгъан азыкъла шагъатдыла.

Бир жол, бу тиширыгъа артыкылыкъ этип кьачханлай, тиширыу кьысха заманны ичинде милиционерлеге билдирип, ызындан боладыла. Милиционерле, зонаны ичине кирип, кочегаркагъа келгенде, бу, бир тюрю бир затдан хапары болмагъанча, болгъаны да кьазан-къара болуп, кьыстау от эте болады. Сора ол кечеден сора муну кьалауурлукъ этген кеси адамы барды деген гурушхалы оюм - бир тюрю бегимсиз патыуа бла бошалады.

Зонадан тышына чыгъар ючюн юч постдан ётерге керекди. Юч постда да келишип, бир тилге келирча онг чырттан да жокъду. Аны юсюне постда хаман бир адамла ишлеп, терк-терк алышынганлай турадыла. Андан сора буруу бла чыгъарча чырттан да бир тюрю амал жокъду. Ол угъай эсенг, буруугъа уллуракъ кьуш кьонса окъуна, кьанат кьакыгъаны бурууда темир чыбыкыгъа жетсе, кьонгуроу таууш битеу постлада бирча эшитиледи. Зонадан, тешик кьазып, тышына аны бла чыгъады деген оюм кишини эсине келмегенди.

Андан сора мынга гурушха этилген аны бла тохталады. Бусагъатда следовательле айтханнга кёре, тюкен тоналгъан бир кесек унутула башлагъанлай, тешик бла чыгып, кьачаргъа хар неси да хазыр болгъанды. Зона болгъан жерден тёрт киломертча бирде кьойчу кьошда юч-тёрт кере багъагъа сатып алгъан аты не заманда да минип кетерге хазыр болгъанды. Ат бла, машина жолгъа артал бла да жууукълашмай, Саян тауларыны этек жанлары бла тунакы, киши сан этмеген жерге жыйышыргъа умут этгенди. Аны бла, муну этген мураты толмай, тешикни кьазгъанда суугъа талатылгъан топуракълай, битеу этген кыйыны суугъа кетип, этген мурдарлыкълары ючюн жангыдан жууапха тартылады.

РАХАЙЛАНЫ Диана

ХАР ГЮЛ БЛА ЧАГЪАМА

ЖАРСЫУГЪА ДЕРТИМ

Кимге да сен ёгесе...

Нек ауана төгесе?
Кюнюмю кюнлей,
Кечеми кечелей
Барыргъа
Эркин этмейсе!
Тынчлыкъ берип да,
Насыплы этип да
Кетмейсе!

Сени къапханынга
Къалай да тюшдюм?
Къууанып чапханынги
Тансыкълыкъ сундум.

Келдинг да,
Кёпге къалдынг.
Жаныма ачыу,
Мудахлыкъ салдынг.
Умут къаламы ууатдынг,
Ойдунг,
Амалсыз этип къойдунг...

Ачы жарам жангыдан ашланды,
Жарсыуну дерти башланды.

Алай мен анга бой салмам!
Кюрешимде тохтамам, талмам!

Желге къуудурама аны,
Жаууннга жуудурама аны,
Кюйдюртеме отха,
Эздиртеме ташха,
Тиймезча къартха,
Тиймезча жашха!

Къутсуз бушуу,
Мен сенден кючлюме:
Умутум!
Таукеллигим!
Мен – кюнлюме!

Сюелеме,
Къучагъымы эртеннге керип...
Кюн келеди жюрегиме кирип.

КЕЛСЕ ЭДИ МЕНИ КЪОЛУМДАН

Келсе эди мени къолумдан:
Кюн болуп тиер эдим алай!
Къарланы эритип жолундан,
Терк жетерча этер эдим жай!

Келсе эди мени къолумдан:
Жюрюр эдим игилик этип.
Къурутур эдим мен къанындан
Адамны ол уруш ниетин.

Келсе эди мени кьолумдан,
Юлюш этерем жүрегимден.
Бёлуп кесими солуумдан,
Инжилгенге берир эдим мен.

Келсе эди мени кьолумдан...
Итинмеклик дайым да ахшыды.
Бурулмазма мен ёр жолумдан,
Тюзлюкге жол кьачан да ташлыды.

АДАМ БЛА ТАШ

- Бир зауукъ жашауда жашайса сен,
Кьыйынлыкъ, ачыгу да жокъ санга.
Заман ёлчемине ушайса сен, -
Хорлатмайса сур заманнга!

- Адам, алданма, алай суна,
Не билесе жашау сырымдан?
Сизни сарнауугъуз окьуна
Татлыды кьууанчлы жырымдан.

- Тохта, не хатанг барды сени?
Киши ачытмай, тиймей жанынга!
Кьарачы чал чачларыма мени
Неда тозурагъан саныма.

- Жюрегинг кьыйнала жарсыугъа,
Кёз жашла истейсе асыугъа.
Жокъ жилир, тюрленир да онгум,
Жилясам да, сыйпаргъа кьолум.

- Угъай, бизден кёп да тынчды санга,
Ёлген тёре да барды инсаннга.
Жокьду жюрегинг: да ташса сен!
Насыплы, кьачан да жашса сен!

- Хей, адам улу, санга сейир
Этдим, эшитмей оу-шаууму.
Суююп берир эдим сени бир
кюнюнге битеу жашаууму.

Жашайма: жилийма, кюлеме,
Жашау а кьыйынды, билеме.
Терекде чыпчыкъ жырлай турады,
Алай терекни буз да урады.

Сизден артыкъ жокъ затым,
Байлыгъым не хан хантым.
Бар кёзюм, сёзюм, къолум,
Барыргъа – узакъ жолум.

Жолу барны – жыры бар.
Жырым бла чыгъама.
Жауса да, эрийди къар...
Хар гюл бла чагъама.

БЫЗЫНГЫЛЫ Магомед

Къанынгы бузмай жашаргъа кюреш

-Къоян къантулукъ Бёрюге кёзбау этип, юсюнде болмагъан жетишимлерин юлгоге келтирип, бир кёп махтады, – деп, ачыуланды Борсукъ.

-Борсукъ, шуёхум, Ёрекъулакъ жыртхычха кёзбау этгенин мен да жаратмагъанма. Аны къой, ол манга алай ачыу тийгенди, тешден тёнгереп келип, бир уллу таш тийгенча, – дегенди Жубуран.

-Алан, Жубуран, Къоян Жыртхычны аркъа бити кибикди. Ёрекъулакъны, Бёрюню махтап сёлешгенде, къарылгъанча, къалтырауукъ ауазы бир эриши эшитиле эди. – Кёрдюнгомю ол къоркъакъны, гудучуну даражасын Минги таудан бийик этгенин.

-Ол уручуну къуллукъда тутхан Айбу анданмы акъыллы сунаса? Кет, кет, ол налатны, гяуур, аты аман бла айтыллыкъ!

– Амин! – деди Жубуран, Борсукъну кёлюн кётюре.

-Аслан да кесин бир акъыллы сунуп турады. Ол Бёрюню бурунундан чючгюрюп тюшген кибикди

-Борсукъ, къатаймы, билеме, ала шуёхладыла, уугъа да бирге жюрюйдюле. Алагъа сёзюнг ётерик туююлдо. Борсукъ, андан эсе къанынгы бузмай жашаргъа кюреш, – дегенди Жубуран.

Эки бетли къаз

-Бек жарсыдым Хоразгъа, Оллахий. Аллах сакъласын аллай къыйынлыкъгъа тюшгенден. Энди ол харип болду да къалды, – дегенди кёзбаучу Къаз.

-Алан, кимге эрийсе былай? – деди Баппуш.

-Да-а-а, бир иги шуёхуму бийчеси дуниясын алышханды.

-Аны ючюн жарсыдым ол харипге. Тейри, аны бу къыйын сагъатында къатында сюелирге керекме. Эки бетли болургъа жарамайды. Арда аны кёзюне не айтып къарарыкъма?

-Санга не болгъанды, Къаз? – деп, Баппуш сейирге къалды. – Сен сант эте тураса, сант...

-Хораз бла бек сейирлик, татлы шуёхлабыз. Манга къарындашым этмеген игиликни этгенди ол. Аны бушууу – мени бушууумду. Ангылаймыса?

-Эшитемисе, Къаз, Хораз ёлгенди, Тауукъ сауду дейдиле, – деди Баппуш.

-Эхей, маржа! Сейир айтдынг да сен а!

-Ичингден кюйгенинги Тауукъгъа айтып, ангылатыргъа керексе, – деди Бапуш.

-Да, шуёхуму Тауугъу мени танымайды ансы, барып, анга къайгъы сёз берирге керек эди, – деди да, Къаз кёл таба кетди.

Харам ашагъан къусмай къоймайды

Терен къолда эки-юч къатлы уллу ююю болгъан, жашы, къызы да Тау артында окъугъан, белгили бай Айыу, жаныуарланы жыйып:

-Багъалы ата журтлуларым! Бек озгъан ишигиз жокъ эсе, бир кесекге сабыр болугъуз, табу. Хурметли жаныуарла, сизге эки-юч сёзюм барды, – деди.

-Багъалы Баймакъ къарындашыбыз, сен къаллай бир сёлешсенг да, шум болуп, уллу эс буруп тынгыларыкъбыз, – деп, Бёрю Айыуну кёзюне къарап тохтады.

-Хурметли жюйюсханла, сыйлы бийчеле! Кесигиз билгенликден, биз жашагъан таулада улутхачылыкъ бек къаты жюрюйдю. Аны билмегенча этип къояргъа жарарыкъ туююдю. Талагъа агъач алыргъа барыр ючюн Къапланнга, Бёрюге, Сюлесиннге, дагъыда аллай жыртхычлагъа улутха бермей бир кёрчю! Ала къоруулагъан жерге аягъынгы басдырмазла. Жаныуарла, мен сизге ётюрюкмю айтама?!

-Аны уа керти айтаса, – дедиле Тюлкю, Къоян, Борсукъ, Жубуран, башхала да.

-Алай ол бизден урлагъан ахчалагъа Агъачлы талада юйле ишлетгенигизни неда, ахчаланы банклагъа салып, процентлерин къалай кёбейтгенигизни нек айтмайса? – деп, Сюлесин Айыугъа ачыуланып къычырды.

Айыу, Сюлесинни сорууун эшитмегенча этип, ушагъын андан ары бардырады.

-Мени сартын, улутхачыла кимле болгъанлары белгилдиле – аланы барысын да тутмакъгъа жыяргъа оноу чыгъарлыкъ эдим, къолумдан келсе. Хурметли ата журтлуларым, манга тынгылагъаныгъыз ючюн сау болугъуз.

Аны бла ушагъымы бошайма. – Баймакъ, ариу машинагъа олтуруп, кеси бийлик этген тала таба жолну букъусун кётюрюп ташайды.

Тюлкю, жеринден ёрге тура, Къояннга бурулуп:

– Кёрдюнгмю Баймакъны баймакълыгъын? – деди.

-Айыучала туююлмюдюле бизни ырысхыбызны аякъ тюп этгенле.

-Ёрекъулакъ, эртте, кеч болсада, харам ашагъан къусмай къоймайды, – деп, Чакан да Баймакъны ызындан аман айтыр ючюн кючюн аяп къоймайды.

Къушну тийишли кёрдюле

Къанатлыла кеслерине тамата айырыргъа жыйылдыла. Къаргъа, Кёгюрчюн, Къарылгъач, Терек къакъгъыч, Байрым тауукъ, Бёдене, Герге, Къуш, Жаубедек, Къыртчын, Турна, Къаргъа, бутакъдан-бутакъгъа къона:

-Мен ангылагъандан, – деди, – ариу да, сыйлы да кѳргеним – Байрым тауукъду! Ол бизге оноу эталлыкъды. Мени акъылым, оюмум да алайды, къанатлыла.

-Къаргъа айтханны тюзге санайма. Байрым тауукъ къаллай къанатлы болгъанын барыбыз да билебиз. Аны алай мен кѳзбау этип айтмайма. Былайда жашырын заг жокъду, ол къарагъан кѳзге туурады, ачыкъды, – деди Терек къакъгыч да.

-Мени акъылым а былайды:

-Турна бизге оноу эталлыкъды, – деп, Бѳдене жырлагъан окъуна этди бир ариу жырын.

-Мен Чорбат чыпчыкъ болгъанлыкъгъа, не акъылсыз, не эссиз туйюлма. Кесими махтаргъа Кукук болмагъанма. Кесин махтагъан айыпды. Аны мен эсимден бир такъыйкъагъа да кетермейме.

-Эй, Чорбат чыпчыкъ, сен тамата болургъамы сюесе? Сени жаншагъанынг бизге керек туйюлдо, оюмунгу айт, – деп, Кѳгюрчюн ачыуланды.

-Узун сѳзюно къысхасы, Къыртчыгъа да бек тийишлиди бизге оноучу болургъа. Алай, хурметли къанатлыла, мени жанлы болсагъыз, жангыллыкъ туйюлсюз деп, акъылым алайды. Ариу болгъандан, жырлагъандан сора да, бизни душманладан къорууларгъа керекди. Къанатлыланы суймегенле азмы сунасыз, хурметли шуѳларым! Сагъыш этигиз кесигиз да.

-Алан, Чорбат чыпчыкъ, сен жаншаргъа бир бек сюесе, радиода ишлерге тийишлисе, Оллахий, – деди ариу Къарылыгъач, къанатларын кере.

-Мен, – деди Чорбат чыпчыкъ, – сѳзюмо бошайма, алай сизге бошalmazлыкъ ырысхы Аллах берсин. Бизге – къанатлы жыйыннга таматагъа къушну айырайыкъ дейме, – деди да, жыйылгъан къанатлылагъа къарады.

Чорбат чыпчыкъны айтханын тюзге санап, аны жанлы болгъанларын билдире, къанатлыла къанатларын къакъдыла, къарс ургъанча, чююлдедиле. Алай бла кеслерине таматагъа Къушну тийишли кѳрдюле.

Акъыл излей

Теке юйюр къурагъанлы, бѳлек жыл болады. Алай ол къайынларына, нек эсе да, бир кюн къалып, экинчи кюн барып турады. Ала да киеуге жарыкъ тюберге кюрешедиле. Элде да быллай хапар чыгъа башлады. «Теке къайынларына жюрюгенлей», – деп.

-Бу къаллай киеудю? Намысны, сыйны билмеймиди? Бир сѳлешип кѳрюрюмо эдим? – дейди юйню къарты. Алай айтхан эсе да, киеуюно кѳлпоне тиерге суймейди.

Баштѳбен болуп бара тургъанлай, ол Атха тюбеди.

-Жол болсун, Теке, – дейди Къаратор.

-Сау бол, санга да болсун жол, – деп жууаплады, къайгъысы асыры уллудан, боюнуна таш къысылгъанча, башын кѳтюрмей.

-Не айланаса? Не жюрюйсе бизни жайлыкъда?

-Акъыл сѳз излейме.

-Ол айтханынг? -Акъыл сѳз излейме. -Ангыладым.

-Къаратор, сен манга къайынларыма терк-терк бара турмазча бир акъыл

юйретсенг а?

-Теке, санга айтырыкь акьыл сёзюм алайды:

Къайынлагъа терк-терк барыучу киеуно намысы, сыйы тюшеди.

Сени ючюн къаягъа сюелдим

-Бёрю, досум, сени жаныуарланы кьарыулу къауумуна кьошаргъа бек кьазауат этгенме. Жыйылыуда асыры кьаты сёлешгенден, бир къауум жьртхыч бла жау болургъа окъуна аздан кьалгъанма. Сени андан-мындан чимдигенле да болдула. Алай, къаяча сюелсем, сени сыйлы жыйыннга кьошарыкь тыйюл эдиле, – деп, Айыу ётюрюклени жарашдырып айтды.

-Жьртхыч, кьарындашым, ол сени шёндю махтагъан санга кьажай кёл кётюргенледен бири болгъанын билемисе? Огъесе билмеймисе? Мени чам этген сунуп тура болурса!

-Айыуму кьол кётюргенди манга кьажай?

-Хау, Айыу, хау.

-Ётюрюк айтаса, Чакъан.

-Ёлген анамы жаны ючюн, керти айтама.

-Алан, чаммы этесе, тёзюмлюгюмюю сынайсая? – деп, Бёрю Чакъаннга кьайырылып кьарады.

-Кеппе-керти айтама. Айыу сени кёрюп болмайды, – деди Чакъан, Баймакьгъа дерти болгъанча.

-Къой, мени Баймакь бла тыйюшдюресе.

-Ол сени ишингди, алай Айыу тизмеде тукъумунгу кьыргъанына сейир этип, кесим кьарап тургъанма. Манга ийнанмай эсенг, Сюлесиннге сор. Айыу ётюрюк айтханды, – деди Чакъан.

Тюлкюню хыйласы

Тюлкю докторду, саусузла юйюнде бёлюмге башчылыкь этеди. Сарыкай бери кесини билими, аругъанлагъа багъыу жаны бла бай сынамы болгъаны ючюн тюшмегенди. Айхай да, аны уллуду тутхучу. Баш иеси да Акь юйде белгили кьуллукьчуду.

Эрттеден бери да Сарыкай бла Ёрекьулакь шуёхлукь жюрютедиле. Акь халатла кийгенле бары да биледиле, Тюлкю Къоянны, башхаладан айырып, энчи суйгенин. Ол не жаны бла да атын белгилей, аны ахча саугъагъа кёргозтеди.

Кюнлени биринде баш врач озгъан жылны итогларын чыгъарыугъа аталгъан жыйылыу этеди.

Саусузла юйюню таматасы белгилегеннге кёре, биринчи жерге, уллу сынамы болгъан доктор Бёрю чыгъады. Ол ахча саугъагъа тийишли болады, сыйлы грамота бла саугъаланады, суратын сыйлы кьангагъа салыргъа оноу этиледи.

Сарыкай, баш врач бла кенгешмей, кеси аллына шуёху Къоянны саугъагъа кёргозтеди. Алай Ёрекьулакь саугъадан кьуру кьалгъанды. Нек дегенде, анга Тюлкюню хыйласы жетгенди.

-Менича иги билген доктор жокъду. Манга саугъа бермегендиле, -деп, Къоян, ёпкелеп, кеси кесине жер тапмай айланган хапары Нальчикге жайылгъанды.

Жангыз анамы къоюп кетмем

Бёрю борбайлы жаныуарды. Анга Айыу, Къаплан, Сюлесин, башхала да намыс этедиле. Алай Жыртхыч бу арт кезиуде бир кесек сагъышлы болгъанды. Нек дегенде, юй бийчеси бир жанындан, экинчи жанындан анасы аямай эгедиле. Жыртхычны башын алып къачарча этгендиле.

-Мени бла жашаргъа суюе эсенг, анангдан айырылып, эки агъач арагъа кетдик. Айтханымы этмесенг, ата юйюме-Агъач талагъа кетип къаллыкъма. Арта манга нек айтмагъан эдинг ол акъылынгы деме, – деп, къаты сёлешди бийче.

-Сен къатынынг айтханны этип, жангыз анангы Агъачлы къолда атып кетсенг, Айыу, Къаплан, Чакъан, Сюлесин, башхала да санга бедиш этерле. Сен къатын табарса, ана уа тапмазса, – деди анасы, кёз жашларын сюрте. -Хау, къатынынг сени бла бирге жашаргъа суймей эсе, тыймайма, кетсин юйюне.

-Анам, сени кесинги жангыз къоюп кетген кюнюм ёлген кюнюм болур, – деди Бёрю.

Кимни ким болгъанын...

-Алгъын тамата илму къуллукъчу эдим. Энди, тюзюн айтханда, ол заманда да намысым жорюучю эди. Не тюрлю жыйылыуда да кеси оюмуму айтыргъа онгум болгъанды. Тамата, биргеме ишлегенле да, тюртдюм сёз айтып, жюрегими къыйнамагъандыла, – деди Зурнук.

– Къуш бла аранг аман болмаз, эштада, – деди Бапуш.

-Алимчигим ючюнмю, огъесе, биреу айтыпмы эс бургъанды ол, билмейме?

-Мен ангылагъандан, Къуш санга ышанады.

-Ышанмаса, билмей тургъанлай, кесине чакъырып:

-Кёллю талагъа сени тамата этгенме. Алгъышлайма ол къуллугъунг бла, муратынга жжет! – деп, мени къууандырып, къанатландырып, алай алгъыш этип ашыргъанды Къуш, бек сау болсун, оллахий.

-Ол сыйлы къуллугъунг бла мен да алгъышлайма, – дегенди Бапуш.

-Бапуш, сау бол, сен да алгъышлы бол. Шуёхум, кертисин айтханда, мени эсимде да болмагъанды ол иш, ийнанамыса? Къуш мени бу къуллукъгъа салгъанына бек сейир этгенледен бири кесим болганма. Директоргъа салыннганымы суйгенле, суймегенле да болурла.

-Бапуш, бу къуллукъда кёп болмайды ишлегениме. Алай сейир этдирген бир зат барды. Жууукъну, тенгни, шуёхну, ахлуну къаршы таныр ючюн, къуллукъчу болургъа керекди. Энди билдим кимни ким болгъанын.

Жангы амал

Бир жол Тауукъ къол-бет жууаргъа ваннагъа киргенде, анда Хоразны чындайларын, чурукъларын кѳреди да:

-Ала, чындайларынгы бла чурукъларынгы кече ваннагъа салып, сора эртгенликде уа, барып, аланы алып кийген не адетингди?

-Билемисе аланы ваннагъа нек элтгеними?

-Билмейме да, андан сорама. Энди аланы жуууп салсанг, алагъа эс да бурлукъ тыйюл эдим.

-Сора билмейсе да?

-Чындайланы, чурукъланы да терлеген, кир ийислери ваннада къалсынла деп, андан салама, – дегенди Хораз, къанатларын къагъа, учаргъа хазырланганча.

-Ох-о-о! – деп сейирсинди Тауукъ.

-Не охо-о этесе, Тауукъ, нартох бюртюкден къарылгъанча? Сени тели сѳзюнге тынгылап тургъан мен да тели.

– Сен билмей тура кѳреме...

– Нени?

-Ол мен айтханны!

-Сен айтхан неди?

-Жангы амал, ангыладынгмы энди?

-Телиден акъыллы сѳзмю эшитириксе, – деп, Тауукъ, Хоразгъа ачыула-нып, къанатларын къагъа, арбазгъа чыкъды.

Улутхачы Тюлюкю

Бѳрю къол жазмаларын бирге жыйып, ариу папкагъа салып, китап чыгъарыучу юйге атланды. Не айтдыраса, аны аякъ тюбюнде чѳп сынмайды. Жыртхыч асыры къууангандан, жыр айтханча, улугъан окъуна этеди. Ол чыгъармаларын алтын хазна сунады.

Аланы Бѳрю бир талай жылны ичинде, кечелерин жукъусуз ашыра, заманын, билимин да аямай жазып тургъанды. Аллах айтса, ол чыгъармала китап болуп чыкъсала, Жыртхычны намысы Минги таудан да бийик боллукъду. Аллай ахшы мураглары бла бара тургъан Бѳрюню аллына Къабан тюбеп къалды да:

-Алан, Бѳрю, жол болсун, – дейди.

-Сау бол, Къабан, бюгюн жолум болмаса, сенден кѳрлюкме. Билген эт аны.

– Эхей, маржа, ачыуланмай сѳлеш. Мен аллына чыкъгъан жаныуарны жолу болмай къалмагъанды. Сени да жолунг иги боллукъду, къоркъма, Жыртхыч.

-Мен да иги болурун сюеме, – деди Бѳрю, аз-маз ышара.

-Алан, бу къолтукъ тюбюнде папкада кимге «саугъа» алып бараса? Огъесе ол улутхамыды? – деп, Къабан Бѳрюню масхаралады.

-Угъай, билмегенсе неле болгъанларын. Ала къол жазмаладыла, китап болуп чыгъаргъа болурла, иги редакторгъа тюшселе.

-Да, Бёрю, сен а жазыучу болуп тураса да.

-Тохта-тохта, сени масхаранг манга керек туйюлдо. Шёндю мени башхады сагышым, алан.

-Бёрю, китабынгы чыгъарыргъа эсин бурлукъ, къол жазмаларынгы окъурукъ Тюлкюге саугъа бермесенг, бу къолтукъ тубюнде папкадагыланы чыгъармазгъа сылтау табып къоярыкъды. Ала къарыусуздула дер да къояр Сарыкай.

-Къабан, саугъа – улутхады. Улутха берип, китап чыгъарлыкъ туйюлме.

-Мен, улутха бергинчи, чыгъарталмагъанма китабымы. Ол улутхачы Тюлкюню мен таныйма да, андан айтама, Бёрю.

-Къой, сени бла лохор эте турургъа заманым жокъду, – деп, Жыртхыч Басманы юйю таба кетди.

Бёрюге бети, тырнакълары да боялгъан омакъ Тюлкю тубейди да:

-Келтирген къол жазмаларынг бла шагъырей болургъа керекме. Аланы иги, тынглы окъургъа кюреширме. Бир ыйыкъдан келирсе да, оюму айтырма, – деди Тюлкю.

Бир ыйыкъдан Жыртхыч Басманы юйюне келеди.

-Бёрю, чыгъармаларынгы, эс буруп, тынглы окъудум. Повестинг, халпарларынг да къарыусуздула. Аланы китап этип чыгъарыргъа жарарыкъ туйюлдо, – деп, хыйлачы Тюлкю папканы Бёрюню къолуна тутурду да, «Къуру къолгъа Къуш къонмайды» деген нарт сёзню биле болмазмы бу жекбаш Жыртхыч деп келди кёлюне.

Къабан айтханны этип, Сарыкайгъа «саугъа» берсем, къол жазмаларымы ол китап этип чыгъарлыкъ кёре эдим, – деп, Жыртхыч кеси кесине уруша, баштёбен болуп, агъачны теренине кирип кетди.

Терс оноу

Къанатлыланы арасында жыр эришиу бардырылгъанды. Кёгюрчюн, Булбул, Къаргъа фахмуларына кёре жырлагъандыла. Къуш, Къыртчын, Бёдене, Чорбат чыпчыкъ а журини членлеридиле.

Биринчи сёз Бёденеге бериледи.

-Кёгюрчюнню жырлагъанын тепсегени озгъан болур, – деп, акъылым алайды.

– Къыртчын, сен а не айтыргъа сюесе? – деди Къуш.

-Къаргъаны тамагына бир зат бегитилип тургъанча, ол къарылгъан этгенча, «Къаркъ, Къаркъ, Къаркъ» дегенлей турду. Мен ангыламагъанма аны, – деп, Къыртчын керти сёз айтды.

-Эй, досум, Къаргъа алай жырлайды! Сен эс буруп тынгыламагъанса ансы, – деп, Къуш жууугъу жанлы болгъанын алгъадан окъуна билдирип къойгъанлыгъыды.

Къаргъаны ызындан сахнагъа Булбул чыгъады. Тереклеге къонуп тургъан къанатлыла аны гюрюлдуген къарс бла тубедиле. Булбул алай ариу жырлады, алай да, – тегерекни кюн тийгенча жарыта, ауазы уа Малкъар тауланы зынгырдата эди.

-Ахырсы, Булбул жырласа, мени тепсеригим келеди, – деди Чорбат чыпчыкь. – Бу кылай фахмулу жырчыды. Машалла Булбулга! Уллу кыарындашым, бу алакат фахмулу жырчыга лауреатны, ача саугыаны да берирге керекди, – деп, Чорбат чыпчыкь асыры кыуангандан тепсеген окыуна этди.

-Мени оюм да алайды, – деди Кыртчын да.

-Жюри Кыргыаны лауреат этерге, ача саугыаны да анга берирге оноулашканды, – деп, Кыш кыанатларын жайып керилди.

Кыртчын бла Чорбат чыпчыкь аны оноун жаратмадыла, терсге санадыла.

-Жырлай билмеген Кыргыаны кылай лауреат этесе? Ол терс оноу бетинги жояр, сени Кыш кыанаттынг кыалмаз, – деп, Кыртчын бек кыаты болду.

Алай Кыш а кесини оноун тюзге санап кыойду. Аны жаратмай, жыйылган кыанатлыла, тегерекни таууша алдырып, тау таба учуп кетди. Кыргыа уа, Булбулну саугыасын алып, жыр айтыу бла эришиде хорлаганча, махтанады.

Булбулну жюрегине ол терслик бичакыча чанчылды. «Фахмуну тунчукьдуруу кыч жокьду дуняда. Тюзлюк хорлар кюн да чыгар»,–дей, Булбул, башын ерге этип, учуп кетди.

Бир жол

Бир жол жазычу танышына:

-Алан, ашыгышылы ишинг жокь эсе, санга бир тамсилими окыурук эдим, – деди.

-Ашыкыган а этеме, алай окыу, тынгылайым баснянга.

-Не басня хапарды ол, кесибибизча айт, тамсил де, кыарындашым.

-Да, башхалыгы неди?

– Кылай неди? Орусчады ол.

-Да, сен орусча билмеймисе сора?

-Билеме, нек билмейме! Ана тилибизни кирлендирмейик дейме ансы...

-Жууугьум, сен окыдан да тюзсе.

-Кыакыды-сокьдунгу кыой!

-Кетеме, лохор эте туруу заманым жокьду.

-Тынгылайса да?

-Хау.

-«Керексиз махтана турма», – деп, алайды тамсилни аты.

Уллу Кынар терек кыуат береди тегерекинде агычлагыа. Алай бир жол аны кыатында есген акытерек:

-Сени уллулугындан не хайыр? Ма менме субайлыгыым бла халкыны кыуандыргыан. Кересе да экибизни арабызда башхалыкыны? Мен ариума, сен а угыай!

-Дагыда манга айтыр затынг бармыды? – деди Кынар терек.

– Болмай а, – деп, Акытерек Кынарны сөгюп башлагыанлай, агычча уллу жел ычынып, тереклени аяусуз сопакылап башлады. Акытерекни жел

тамырлары бла жерден суууруп чыгъарып, элтип, Чынар терекге урду.

-Мен болмасам, жел сени къаядан энишге – чынгылгъа атарыкъ эди. Энди, кёрдюнгом ким къарыулу болгъанын? – деди Чынар терек.

-Адамлада да болады аллай зарланыу, – деди, тамсилни жазгъан. – Къарыулу къарыусузну басынчакълагъан адет.

Къаргъа бла чыпчыкъла

Къаргъа къуртла излей айланган чыпчыкъланы арасына къонду. Къанатлыла анга терс къарагъанларын сезип:

-Мен сизни ашыгъызны ашаргъа келген сунмагъыз, – деди.

– Сора ажашханмы этгенсе? – деп, Жаубёдек сейир этди.

-Угъай, ажашмагъанма.

-Кёремисе аны ётюрюк айтханын, – деп, ушакъгъа Герге да къошулду.

-Биз барыбыз да къанатлылабыз. Бир бирибизге билеклик этейик, шуёхла болайыкъ деп, олду муратым, – деди Къаргъа, ауузунда къуртну да тутханлай:

-Сени аман акъылынгы билебиз. Биз жерни къазып, излеп, къыйналып тапхан къуртланы, бизден сыйырып, ашаргъа келгенсе,-деп, Наныкъ чыпчыкъ чоуюлдеп башлады.

-Къанатлы жууукъларым, мен тюз ниетли болгъанымы ангыламагъансыз. Мен ач туююлме, къозла алып берейим, – деп, Къаргъа къоз терекге къонуп, къозну аузуна къабып, жерге атады. Къоз сынады. Дагъыда эки-юч къозну терекден юзюп, жерге атып сындырады.

-Къанатлы шуёхларым, ашагъыз, – деди Къаргъа.

Жаубёдек, Герге, Наныкъ чыпчыкъ да аны ётюрюк айтмагъанына ий-нандыла, аны мадарыулугъуна да сейир этип, къарап къалдыла.

Тюзлюк къайдады?

-Сюлесинни иш хакъы жюз минг сомдан атлайды, – деди Борсукъ. – Сёз ючюн, мени жалнам а алты минг сомгъа да жетмейди, не къаты ишлеп кюреше эсем да. Аллай уллу башхалыкъны иш хакъда Айыу биле болмазмы? Демократия дегенлери олмуду?! Тюзлюк къайда ажашып къалгъан болур?!

-Ёмюрюмю иште ётдюргенме, юч мингнге жууукъ пенсия алама,-деди Къоян. Бир санымы да къыялу этгенме да, кёресиз да таякъ бла айланганымы. Ол ахча бла къалай баш кечиндиргин? Юйюрюнгю къалай тутхун? – деп, Ёрекъулакъны къайгъы башын бийлеп къойгъанды.

Чангырылмай келген къонакъ

Кёп жылланы ашыргъан ынна тауукълагъа аш-суу берирге бек сюеди. Ол, ашыкъмай атлай, гумугъа киреди. Андан, ал ботасына будай къуюп, арбазгъа чыгъады да:

– Чуу – чуу – чуу, – деп, тауукъланы бахчадан юйно аллына чакъырады.

Ыннаны будай чачханын кѳргенлей, юй кѳанатлыла, хахай этип, учуп-учуп жетедиле ашларына.

Огъурлу кѳарт а, шинтикге олтуруп, аланы будай бюртюклени кѳада-лып чѳплегенлерине кѳууанып кѳарап турады.

Алма терекге кѳонуп тургъан Чорбат чыпчыкъ, тѳгерекге-башха кѳарай кетип, таш атханча, мыллыгын ашха атады. Хоразла, тауукъла да чакъы-рылмай келген кѳонакѳгъа артыкъ ыразы болмайдыла.

-Эй, Чорбат чыпчыкъ, сени ким чакъыргъанды? – деп, кызыл Хораз кѳанатлары бла аны уруп-уруп кыыстайды. Ол да кѳажымайды. Хоразны кѳатындан башха жерге учуп кетип, алайда будай бюртюкленй чѳплеп башлайды.

-Чорбат чыпчыкъ, сен хар заманда бизни ашыбызгъа сугъанакълыкъ этесе, – деди талгъыр хораз да.

-Мен кѳанатлыма. Сиз да кѳанатлыласыз. Мени ашыгъыздан нек кыыстайсыз? Кѳанатлы жууукъларым, келигиз шуѳхла болайыкъ, бир бирибизге билеклик этейик, болушайыкъ, – деп, ол Хоразгъа бла тауукълагъа жарыкъ сѳлешди.

-Кѳеремисе, жумдурукъ кибик затчыкыны бизге акъыл юйретирге кюрешгенин, – деп, Тауукъ да ачыуланды, кеси да будай бюртюкден кѳарылыргъа аздан кѳалды.

-Эй, кѳанатлычыкъ, сен кѳалайгъа да учуп жетесе. Биз юй кѳанатлылабыз. Бек бийикге учсакъ, сехлеге, буруу башларына чыгъабыз. Сен а, учуп барып, тереклеге, юйлени башларына кѳонаса. Сени бла бизни арабызда башхалыкъ олду, – деди да, кызыл Хораз, учаргъа хазырланганча, кѳанатларын жайып, бир бирге уруп, «кукарекуу» деп, Чорбат чыпчыкыны ахын ала, ачы кыычырды.

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин

**ЖЫРЫН
УНУТХАН ЖУУЛДАР**

ХААКЪ ЖОМАКЪЛАГЪА КЁРЕ

ЮЧ УЛАКЪ

Бир эчкини юч улагъы болгъанды. Аланы бири темирчи, бири тирменчи, бири уа сабанчы эдиле. Бир бирин билип, иги жашай эдиле ала.

Бир кюн улакъла ишге кетгенлей, юйлерине бёрю келгенди да:

– Эчки, санга жан багъалы эсе, манга аш бер! – дегенди.

Эчки бёрюге как биширип бергенди.

– Тоймагъанма, энтта аш бер! – дегенди бёрю.

Эчки бёрюге худар этип бергенди.

– Тоймагъанма, манга эт биширип бер! – дегенди кёзтоймаз бёрю.

Эчки бёрюге эт биширип бергенди.

– Ол будай къапчыкъны кётюр да, ызымдан тебуре! – деп къыжырагъанды бёрю эчкиге.

Не этерик эди эчки, будай къапчыкъны кётюрюп, бёрюню ызындан тебирегенди.

Жашла юйге келселе, аналары жокъ.

– Къайда анабыз? – деп соргъандыла сибирттиге.

– Билмейме, – дегенди сибиртти.

– Къайдады анабыз? – деп соргъандыла шишге.

– Билмейме, – дегенди шиш да.

– Къайдады анабыз? – деп соргъандыла таякъгъа.

– Бир бёрю, будай къапчыгъыгъызны да сыртына кётюртюр, анагъызны аллына сюрюп кетгенди, – дегенди таякъ.

– Къайры?! – деп гузаба этгендиле улакъла.

– Аны уа кёрмегенме, – дегенди таякъ. – Алай къапчыкъны тешиги барды да, тёгюлген будай ызы тутуп барсагъыз, табарыкъсыз.

Алтысы да – юч улакъ, сибиртти, шиш, таякъ, бёрюню ызындан чабып кетгендиле.

Агъачдан чымыртала жыйып келген бёрю кючюкню кёрюп, темирчи:

– Чымырталаны не этесе? – деп соргъанды.

– От этерикме, – дегенди бёрю кючюк.

– От а нек этесе?

– Эт биширликбиз! – дегенди бёрю кючюк.

- Тууармы сойгъансыз?
- Угъай. Агам эчки сюрюп келгенди.
- Бизни юйюгюзге терк элт! – деп кыгычыргандыла алтысы да.
- Была арбазгъа киргенде, бёрю бичагъын билей тура эди.
- Сибиртги арбаз букъусун кётюргенди, шиш бёрюню къабыргъасына чанчылгъанды, таягъ а аны аямай туюгенди.
- Охахай, болушугъуз! – деп кыгычырганды бёрю, алай ёрюшге киши да чапмагъанды.
- Ой, жанымы сау кёюгъуз! – деп жиягъанды бёрю.
- Бу жолдан сора сен бизни тийреге ажашсанг, эшитмегенме деме! – деп, юч улакъ да, аналарын алып, юйлерине къайтхандыла.

АНАЧЫ ТЮЛКЮ

- Бир айыу балачыкъларына аначы* излей, агъачда кетип бара тургъанлай, бёрюге тюбегенди.
- Аппа, къайры бараса? – деп соргъанды бёрю.
 - Балаларыма аначы излей барама, – дегенди айыу.
 - Балаларынга аначы мен болайым, – дегенди бёрю.
 - Жырлай а билемисе? – деп соргъанды айыу.
 - Билмей а! Бек билеме! – дегенди бёрю.
 - Жырлачы да, – дегенди айыу.
 - У-у-у! У-у-у! – деп жырлагъанды бёрю.
 - Угъай, сен балаларыма аначы болаллыкъ туююлсе, асыры созуп жырлайса, – деп, айыу агъачны кетип бара, аллына къоян чыкыгъанды.
 - Аппа, къайры бараса? – деп соргъанды къоян.
 - Балаларыма аначы излей барама, – дегенди айыу.
 - Балаларынга аначы мен болайым, – дегенди къоян.
 - Жырлай а билемисе? – дегенди айыу.
 - Айхай да билеме! – дегенди къоян.
 - Бир жырлачы да! – дегенди айыу.
 - Пий-пий, пий-пий, пий-пий, – деп жырлагъанды къоян.
 - Угъай, сен балаларыма аначы болаллыкъ туююлсе, асыры тынч жырлайса, – деп, айыу жолуна кетип бара, тюлкюге тюбегенди.
 - Аппа, къайры бараса? – деп соргъанды тюлкю.
 - Балаларыма аначы излей барама, – дегенди айыу.
 - Балаларынга аначы мен болайым, – дегенди тюлкю.
 - Жырлай а билемисе? – деп соргъанды айыу.
 - Нек билмейме? Билеме! – деп махтанганды тюлкю, – агъачда менден сора жырлай билген да жокъду.
 - Бир жырлачы да, – дегенди айыу.
 - Хуболчукъ, мамурашчыкъ –
 - Бир да алапат жашчыкъ,
 - Лай-лай-лай, лай-лай дейим,
 - Санга бёлляу этейим, –

деп жырлагъанды тюлкючюк.

– Хау, сен балачыкъларыма алакат аначы боллукъса! – деп, айыу тюлкюню куркасына алып келгенди.

Эрттен бла айыу уугъа кетгенди, тюлкю уа мамурашчыкъла бла къалгъанды. Алай тюлкюню къайгысы ала туююл эдиле. Ол, айыуну бал таракъларын ашай, тапчанда сыртындан тюшюп тургъан болмаса, жыр айтханны къой, хуболчукълагъа къол-бет жуудурмагъанды, аш да ашатмагъанды.

– Балаларыма иги къараялдынгмы? – ден соргъанды айыу, уудан келип.

– Хау, – дегенди тюлкю. – Бек иги къарагъанма!

Айыу асыры арыгъандан, жерине жатып къалгъанды. Эрттенликде уа уугъа кетгенди. Тюлкю, биягы тапчаннга сыртындан тюшюп, хуболчукъла къайгылы болмагъанды.

Айыу ингирде арып келсе, балалары ачдан жилий тура эдиле.

– Сен, аш юйюме къутулуп, балаларымы уа ачдан къыра тураса да! – деп, айыу тюлкюге чапханды.

Тюлкю къачып къутулгъан эди ансы, айыу ол хыйлачы тюлкюню омакъ къуйрукъчугъун юзюп аллыкъ эди.

* Аначы – няня.

АЙОГА

Эртте-эртте Айога деп бир ариу къыз бар эди.

Халкъ аны асыры эркелетгенден, ол кесин ёхтем жюрютюп башлагъанды.

Эрке Айога, жез тазны юзmez бла ариу жылтыратып, кесине къарап бир башласа, ариулугъундан кёз айыралмай, ингирге дери олтура эди.

Алай эте, къыз эринчек болгъанды.

Бир кюн анасы Айогагъа:

– Айога, суубуз жокъду, суу алып кел, – деп тилгенди.

Айога уа:

– Суугъа кетсем а? – дегенди.

– Сен а чырпыдан тут, – дегенди анасы.

– Чырпы сынса уа? – дегени Айога.

– Сен а юлкюден тут.

– Къолума шинжи кирсе уа?

– Къол къапла кий, – дегенди анасы.

– Жылтырсала уа? – дегенди Айогъа, тазда ариу сыфатындан кёз алмай.

– Да тигерсе.

– Ийне сынса уа?

– Чирги ийне бла тигерсе, – дегенди от жагъада уюгъун жамай тургъан атасы.

– Бармагъыма чанчсам а?..

– Суугъа мен барайым, – дегенди хоншу кызычык. Дегенди да, суу алып келгенди.

Айоганы анасы, тылы басып, гюттюле биширгенди.

Эринчек Айога:

– Анам, гюттю бер, гюттю бер! – деп, гузаба этгенди.

– Иссиди, кьолунг кюйсе уа? – дегенди анасы

– Кьол кьапла киерме.

– Кьол кьапла жибибдиле.

– Кюнде кепдирирме.

– Кюнде кепдирсенг, кьатарла да кьалырла.

– Мен а талкыда ийлерме.

– Ариу кьолларынгы ачыгырса, – дегенди анасы. – Андан эсе мен гюттюню хоншу кызычыкыга берейим. Ол ишден кьоркьмайды.

Алай айтханды да, гюттюню хоншу кызычыкыга бергенди.

Айога ёпкелегенди. Сора суугъа баргъанды да, суу бетинде ариу ауа-насына кьарап тохтагъанды.

Хоншу кызычык а гюттюсюн ашай эди.

Айога анга жашырын кьарай, боюну созулуп башлагъанды.

– Ма аша, мен кызыгъанч туююлме, – деп, кызычык гюттюсюн Айогага узатханды.

Айога бютюнда кьозугъанды. Ол, бармакьларын кенг жайып, кьолларын кьанат кьакьгъанды да, кьоллары кьанатла болуп башлагъандыла.

– Манга жукь да керек туююлдю! – деп кычыргъанды кызы. Сора, аягы тайып кетип, суугъа жыгьылгъанды да, кьаз болуп кьалгъанды.

– Ах, кьалай ариума мен, ах, нечик ариума мен! – деп жырлагъанды Айога.

Ол ана тилин унутхунчу, алай айтып жырлагъанлай тургъанды.

Энди Айоганы эсинде жаланда ёз аты кьалгъанды. Нек кьалгъанды десенг, биз ол ариуну башхаладан айырма билир ючюн.

Ол бюгюн да, адам кёрсе:

– Айогак-гак-гак! Айогак-гак-гак! – деп кычырып башлайды.

КҮКҮК

Бир жарлы кьатын жашап болгъанды. Аны юч жашчыгы бар эди.

Ала эрттенден ингирге дери, кеслерин булжута, кьарда ойнап тургъан болмаса, аналарына болушмагъандыла.

Оюндан эригип келселе, юслерин кьакьмай, чумну* кьардан толтургъандыла, кийимлерин отда кьурутмай, бир жанына атхандыла.

Кьыйын эди анагъа.

Бир кюн ол чабакь тута болгъанды, алай жашчыкьла анга бу жол да болушмадыла.

Аналары кьыйын жашаудан бла ауур ишден ауруп жатханды.

Ол жашчыкьларына:

– Аузум кьургъакьсып, кьыйналып турама, манга бир суу беригиз, –

деп тилегенди. Алай жашчыкыла эшитмегенча этип кьойгъандыла.

Эки, юч да тилегенди ол, алай сабийлери суу бермегендиле.

Тамата жашы:

– Суу келтирир эдим, уюгъум кепсе, – деп сылтау этгенди.

Ортанчысы:

– Суу келтирир эдим, бёркюм табылса, – деп сылтау этгенди.

Кичиси:

– Суу келтирир эдим, тонум жамалса, – деп сылтау этгенди.

– Аузум кьургъакъсып ёлеме, балаларым, бир суу беригиз, – деп жалыннганды аналары.

Жашчыкыла уа, аналарына кюле, ойнаргъа кетип кьалгъандыла.

Аладан бири да, анам кьалай болур деп, чумгъа кирмегенди.

Жашчыкыла ач болгъандыла.

Таматалары юйге киргенде, аналары чум ортасында сюелип, юсюн а тюк баса тура эди. Ахырында кьоллары кьанатла болуп, ол чумдан учуп чыкыгъанды.

Тамата жашчыкы:

– Къарагъыз, къарагъыз, анабыз, кукук болуп, учуп барады, – деп кыычыргъанды.

Жашчыкыла аналарыны ызындан суу алып чапхандыла.

– Ана, биз санга суу келтиргенбиз, ма, ич!

– Ку-кук, ку-кук, балаларым, кечди. Энди кесигиз кесигизге къарагъыз, мен а агъачха кетеме, – дегенди.

Кичи жашчыкы анасыны ызындан кьалмай, чабып бара:

– Анам, аначыгъым, юйге кьайт ансы, не айтханынгы да этербиз! – деп жилигъанды.

– Ку-кук, ку-кук! Кечди, жашым, энди мен чумгъа кьайтмайма, – деп, кьайтыргъа унамагъанды.

Аналары учуп, жашчыкылары ызындан чабып, ташда, чырпыда кёп баргъандыла. Аяклары кьан болуп, ала басхан жерде кьан ызла кьала эдиле.

Алай аналары кьайтмагъанды.

Андан бери кукук уя этмейди, балаларын да кеси ёсдюрмейди. Тундрада уа кызыл габу жайылып ёседи.

ЭШИУ ЭШГЕН ИЙНЕЛЕ

Бир жарлы кьатын жашай эди. Бир кюн ол агъачда чымыртала жыя болгъанды. Жыя болгъанды да, къараса – юлкую тюбюнде бир къарыусуз, бир онгсуз киштикчик эриую макъыра. Жарлы кьатын, жан аурутуп, аны юйге алып келгенди.

Юй аллында анга сабийлери тюбеп:

– Киштикчикни бизге ойнаргъа бер! – деп тилегендиле.

Алай аналары киштикчикни сабийлеге бермегенди. Ол ауруп тура эди сора уа.

Жарлы кьатын киштикчикге жылы сют бергенди да, ол тойгъандан сора, аны жастыкыгъа салып, тынчайма кьойгъанды.

Бир ауукъдан киштикчик тирилгенди. Алай кюнлени биринде ол тас болуп кьалгъанды.

Кёп излегендиле, алай киштикчик табылмагъанды.

Жарлы кьатын мудах болсада, этер амалы жокъ эди.

Биягъы кьатын агъачха баргъанды. Ол чымырта кысымын сыртына алып келе, киштикчик табылгъан жерде бир чал кьатынны кёргенди.

Ол кьарт кьатын жарлы кьатыннга, бери кел деп, белги бергенди. Жарлы кьатын аллына келгенлей, анга беш эшиу эшген ийне узатханды.

«Эшиу эшген ийнелерим кесими да бардыла, была манга неге керек-диле?» – деп ойлагъанды кьатын, алай алгъан а этгенди.

Юйге келип, кьатын ийнелени столгъа салгъанды.

Эрттенликде уянып кьараса – столда бир кьауум жюн чындай.

Жарлы кьатын чындайлагъа бек кьууанганды: сабийлери кёп, чын-дайла уа хар бирине да керек.

Ингрде ийнелени биягъы столгъа салгъанды.

Эрттенликде уянып кьараса – биягъы эки чындай эшилип.

Бу насып киштикчикни кьатыннга саугъасы эди.

Ол кюнден башлап, ийнеле кече сайын бир кьауум чындай эшип тур-гъандыла.

Андан сора жарлы кьатын, чындайла сатып, кьыйналмай жашарча болгъанды.

Ийнеле уа бюгюн да эшедиле.

БАЛА БАРСЧЫКЪ БЛА БАЛА ТАЙТАЛЧЫКЪ

Бир бала барсчыкъ болгъанды. Ол кюн сайын суу ичерге бара эди.

Бир жол ол суу боюнунда тайтал* бала кёргенди. Ала бирге суу ичген-диле, юзмезде бирге ойнагъандыла, эрикгенден сора уа:

– Анам тынгысыз болур, юйге барайым, тамбла уа биягъы бирге ой-нарбыз, – дегенди бала барсчыкъ. – Келмей кьалма.

– Охо, келирме, – дегенди бала тайталчыкъ да.

Ала юйлерине кетгендиле.

Экинчи кюн бирге суу ичгендиле, бирге ойнагъандыла.

Энди ала шуёхла эдиле.

Арада он кюн озгъанды.

Бир кюн бала барсчыкъны анасы:

– Балам, тайтал ийис эте болурса дейме? – деп сагъайгъанды.

Бала барсчыгъ а:

– Хау, мени тайтал шуёхчугъум барды. Мен кюн сайын жагъа юзмезде аны бла ойнайма.

Ана барс, сейир этип:

– Балам, тайтал бизни ашыбызды. Аны этинден татлы эт жокъ окъу-нады. Тамбла ойнаргъа барсанг, аны боюнундан тут да, бери сюйреп кел,

– деп юйретгенди.

– Охо, – дегенди бала барсчыкъ.

Тайтал балачыкъ да юйге келгенди. Анасы анга:

– Балам, барс ийис эте болурса дейме? – деп кьайгылы соргъанды.

– Хау, мени барс шуѳхчугъум барды. Мен кюн сайын жагъа юзmezде аны бла ойнайма.

– Ой, мени эссиз балачыгъым, сен къарындашларынга не болгъанын билмеймисе? Аланы барс ѳлтюргенди. Атанг эсингдемиди? Аны да барс ѳлтюргенди. Атангы кичи къарындашы уа эсингдемиди? Аны да барс ѳлтюргенди. Атангы тамата къарындашлары уа эсингдемидиле? Аланы да барс ѳлтюргенди. Биз агъачны теренинде барсдан бугъуп жашайбыз. Тамбла отларгъа барсанг, сакъ бол. Барс кѳрсе, ѳлтюрлюкдю. Суу ичерге барсанг да, сакъ ич. Шыхыр таууш эшитсенг а, аямай къач. Тутса, ѳлтюрлюкдю.

– Охо, – дегенди бала тайталчыкъ. – Сен айтханча этерме.

Эрттенликде ол суу ичерге баргъанды. Суу ичерге бала барсчыкъ да келгенди.

Бала барсчыкъ анга:

– Эй, тайталчыкъ, кел, юзmezде ойнайыкъ! – дегенди.

– Бюгюн ойнарыгъым келмейди! – дегенди бала тайталчыкъ.

– Нек сора? – дегенди бала барсчыкъ.

– Кѳзлеринги жаратмайма, – дегенди бала тайталчыкъ.

– Сора нек жаратмайса?

– Ала бюгюн бир огъурсуз жаналла.

Бала барсчыкъ, жууукълаша келип, бала тайталчыкъны тутаргъа секиргенди, алай тайталчыкъ кесин тутдурмагъанды.

Бала барсчыкъ къачып баргъан тайталчыкъны ызындан:

– Сени ананг да мени анамча кѳреме, – деп кычыргъанды.

*Тайтал – антилопа.

ЖЫРЫН УНУТХАН ЖУУЛДАР

Бир жай ингирде, жууулдарла жырына тынгылай, арбазда къарт аппа бла аны туудукъчугъу олтуруп болгъандыла.

– Алгъын жууулдар, къыл кьобузун согъа, жыр да айтып болгъанды, – дегенди аппа.

– Энди уа нек айтмайды да, унутупму кьойгъанды, аппа? – деп соргъанды жашчыкъ.

– Хау.

– Сора нек унутханды?

– Балам, не билейим, алай бу жомакъчыкъ айтханнга бир тынгыла...

Ач жууулдар уясындан чыкыгъанды да:

– Жырр, журр,

Жыр-жур-жар,
Жуу, жуу, жууулар
Беш жаулу гюттю,
Он да кьош кьалач
Ашарыкь эдим,
Бошарыкь эдим –
Алай ачма, ач!» –

деп жырлагъанды, тауушу кючден чыгъа.

Балачыкъларына аш излей айланган гургун жуууларны жырчыгъын эшитгенди да, тауушха барып, аны «хап» деп тутханды да кьойгъанды.

– Ий да кьой мени, – деп жалыннганды жууулар.
– Балачыкъларым ачдан жилий кьалгъандыла, сора кьалай иейим?
Алай макъа гургунну «хап» деп тутуп кьойгъанды.
– Ий да кьой мени, – деп жалыннганды гургун.
– Угъай, мен сени ач балаларыма ашатырыкьма! – дегенди макъа.

– Он сенгирчке тутайым да берейим,
Ашар эсенг, кьамжакъ да келтирейим,
Ий да кьой.

Алай макъаны жилин «хап» деп, тутуп кьойгъанды.

– Ий да кьой мени, – деп жалыннганды макъа. Балачыкъларым ачдыла.
– Ссссс. Мени балачыкъларым а ач тюйюлмюдюле?!

– Беш гёбелек, он да ургъуй берейим,
Жыйырма да семиз кьурт келтирейим,
Ий да кьой.

Алай жилинны кьуш кьагъып алгъанды.

– Ий да кьой мени, – деп жалыннганды жилин.
– Ач балаларыма кьурлай кьалай барыр эдим? Угъай! – дегенди кьуш.

– Жети макъа, тогъуз чычхан берейим,
Эки семиз гылдыу* да келтирейим.
Ий да кьой.

Алайлай ушкок атылгъанды.

Кьуш, элгенгенди да, жилинны ычхындыргъанды. Жилин а – макъаны, макъа уа – гургунну, гургун а – жуууларны.

– Андан бери, балам, жууулар кьыл кьобузун сокыгъан болмаса, жырлагъан этмейди, – деп бошагъанды аппа жомагъын.

– Аппа, жууулар а гургундан кьачалгъанмы эди? – деп соргъанды жашчыкь.

– Кьачмай а! Секире-секире:

– Жырррр, журррр,

Жыр-жур-жар,
 Жуу, жуу, жууулар,
 Ач гургуннга тутулдум,
 Тутулдум да, кьутулдум.
 Энди хатлама тутар:
 Жыррр, журрр,
 Жыр-жур-жар! -

деп, кьачып кетгенди.

*Гылдыу – гылыу чычхан. Тюзю гылдыуду. Гылыу деп эшек балагъа айтылады.

ОМАКЪ КЪУЙРУКЪЛУ ЧЫХАНЧЫКЪ

Бир жол кьарт киштик, от жылыугъа кьысылып, хурулдай болгъанды. Омакь кьыйрукълу чычханчыкь, аны жукълап тургъан сунуп, кьаты бла озар умут этгенди. Чычханчыкь ётюп баргъанлай, киштик аны омакь кьыйрукъчугъун «хам!» деп, юзюп алгъанды.

– Ой, жюйносхан киштик, омакь кьыйрукъчугъуму кесиме кьайтар, – деп тилегенди чычханчыкь.

– Охо, берейим, – дегенди кьарт киштик, – алай ийнекге бар да, манга сюття келтир.

Чычханчыкь огъурлу ийнекге чабып баргъанды:

– Ой, огъурлу ийнек, манга сюття бер, сюттяны киштикге берирме, ол а омакь кьыйрукъчугъуму кьайтарыр, – дегенди.

– Охо, берейим, – дегенди огъурлу ийнек, – алай кьашпакъдан манга бичен алып кел.

Чычханчыкь эски кьашпакъгъа чабып баргъанды:

– Ой, огъурлу кьашпакъ, манга бичен бер, ийнек сюття берир, киштиг а омакь кьыйрукъчугъуму кесиме кьайтарыр.

– Охо, берейим, – дегенди эски кьашпакъ, – алай темирчиге бар да, ачхыч этдирип кел.

Чычханчыкь огъурлу темирчиге чабып баргъанды:

– Ой, огъурлу темирчи, манга ачхыч этип бер, кьашпакъ манга бичен берир, ийнек сюття берир, киштиг а омакь кьыйрукъчугъуму кесиме кьайтарыр.

– Охо, берирме, – дегенди огъурлу темирчи, – алай сен манга кёмюрчюден кёмюр алып кел.

Чычханчыкь огъурлу кёмюрчюге чабып баргъанды:

– Ой, огъурлу кёмюрчю, манга кёмюр бер, темирчи ачхыч берир, кьашпакъ бичен берир, ийнек сюття берир, киштиг а омакь кьыйрукъчугъуму кесиме кьайтарыр.

Огъурлу кёмюрчю чычханчыкьгъа кёмюр бергенди, тирменчи ачхыч бергенди, кьашпакъ бичен бергенди, ийнек сюття бергенди, киштиг а чычханчыкьгъа омакь кьыйрукъчугъун кьайтаргъанды.

ТИГЧЕ ЧЫМХАНЧЫКЪНЫ УЗАКЪ ЖОЛОУЧУЛУГЪ

Батырчыкъ деп бир чычхан балачыкъ болгъанды.
Бир кюн ол, жер-суу кёре, жолгъа тебирегенди.
Кёпмю-азмы баргъанды Батырчыкъ, бир уллу кёлге чыкъгъанды.

– Менден жюзгюч бармыды,
Менден жигит бармыды,
Менден жюзгюч, менден жигит
Дюн-дуньяда бармыды,
Бармыды, ой, бармыды,
Бармыды, ой, бармыды?! –

деп жырлагъанды ол, кёлню жюзюп ётер умут этип. Сора, бурунун чюелтип:

– Жокъду, жокъ сенден жюзгюч,
Къаз да сукъланыр санга.
Кюч десенг – сендеди кюч!
Мен кесим шагъат анга! –
деп махтагъанды кесин. Махтагъанды да, кёлню жюзюп ётгенди.
– Солумай балыкъ да ётмез эди бу уллу кёлню! – деп, тегерекге ёхтем къарагъанды, алай, жан да кёрмей, мудах болгъанды. Мудах иги да болур-са, аллай жигитлигинги киши да кёрмесе.
Кёл а суудан толу айыу ыз эди.

Биягъы кёпмю-азмы баргъанды Батырчыкъ – бир уллу тау кёргенди. Тегерекге къарагъанды да, жан да кёрмей, биягъы мудах болгъанды:
– Ой, не аман болду: былайда бир буу да жокъ. Мен анга секирген къалай болгъанын кёргюзтюр эдим.

– Менден жюйрюк бармыды,
Менден жигит бармыды,
Менден жюйрюк, менден жигит
Дюн-дуньяда бармыды,
Бармыды, ой, бармыды,
Бармыды, ой, бармыды?! –

деп жырлагъанды. Жырлагъанды да, тауну башы бла секирип ётгенди. Сора, бурунун чюелтип:

– Жокъду, жокъ сенден жюйрюк,
Сенден секиртме да жокъ,
Сыртынга алсанг да жюк,

Жеталмаз не жел, не окъ, –

деп махтаннганды.

Аны тау дегени уа бош бир таш жаркъачыкъ эди.

Батырчыкъ, кетип бара, эки айыуну кѳргенди. Ала талаша тура эдиле.
– Тохтагъыз бусагъатдан! – деп чапханды ёрюшге Батырчыкъ. – Мен
бек батырма, бек къарыулу! Энди тнойюшсегиз, экигизни да халек этерме!
Эки айыу да алайдан думп болгъандыла.
Алай ала айыула угъай, бюрчечикле эдиле.

– Менден батыр бармыды,
Менден кючлю бармыды,
Менден батыр, менден кючлю
Дюн-дуньяда бармыды,
Бармыды, ой, бармыды,
Бармыды, ой, бармыды?! –

деп жырлагъанды. Сора, бурунун чюелтип:

– Жокъду, жокъ сенден батыр!
Кюч десенг – сендеди кюч!
Чинакайынг таш ууатыр,
Бир уруп жарыр тюккюч! –

деп махтаннганды.

Батыр чычханчыкъ энтта кѳп жигитлик этерик болур эди, алай, эсине
ыннасы биширген гюттючюк тюшюп, ызына айланып чапханды.

Юйге кире келгенлей, ол, тапкадан бир сау гюттю алып ашай, ыннасы-
на этген жигитликлерин махтанып айтханды.

– Ай, сен жигит жаш! – деп къучакълагъанды ынна чычханчыкъны.

ХАЛЫ ТОП

Узакъ эллени биринде бир ынна жашагъанды. Ол алай къызгъанч эди,
алай да, гаккыдан жюн къыркъыргъа да угъай дерик туююл эди.

Бир кюн, урчукъ да ийире, эки ийнегин отларгъа къыстап баргъанлай,
жол юсюнде бир уллу халы топ кѳргенди. Ол, къууанып, аны алыргъа
ийилгенлей, топ тѳнгереп башлагъангды. Къызгъанч ынна халы топну
тюшюрген ким эсе да, аны сагъышын этмей, урчугъун да жол жанында
къююп, топну ызындан къуууп тебирегенди.

Энди аны эки къолу да бош эди.

Халы топ къачып, ынны къуууп, кѳп баргъандыла, алай халы топ
кесин тутдурмагъанды.

Ынна жол жанында къалгъан урчугъун, отларгъа сюрюп баргъан эки

ийнегин да унутханды. Энди аны акъылы жаланда халы топда эди. Ол тутама дегенлей, халы топ алгъа секире да, къатын къурлай къала, алай баргъандыла.

Къызгъанч ынна къуууп, халы топ къачып, жети ёзенни ётгендиле, жети тау да аугъандыла. Ол жер этегине барыргъа да угъай дерик тьююол эди, жаланда халы къыйырындан бир туталгъа эди ансы.

Къызгъанч ынна, ахырында, халы топну къыйырындан тутханды. Ол, чапханын бузмай, халыны бармакъларына чулгъап башлагъанды. Аны халы тобу уллу бола баргъанлыкъгъа, тёнгереп баргъан топдан жукъ къо-рамай эди.

Ынна къолуна уллу топ матагъанды да, къыйырын юзюп, топну къой-нуна къысханды.

Къызгъанч къатын энди ол халыдан кёп зат эшерикди. Эшерикди да, артыгъын базарда сатарыкъды.

Ол асыры къууангандан, арыгъанын да сезмей эди.

Къуугъан тобу, къызыудан-къызыу тёнгерей, кёзден тас болгъанды.

Алайлай, къызгъанч къатынны халы тобу, секирип жерге тюшгенди да, къачып тебирегенди. Халы топ къачып, къызгъанч ынна къуууп, кёп баргъандыла. Ол биягъы халы къыйырын сермеп тутханды да, матау этип башлагъанды.

Къызгъанч ынна тогъуз кере матау этип, тогъуз кере да къолундан ыч-хындыргъанды.

Ол кюн къызгъанч ыннаны кёп жерде кёргендиле.

Юсю-башы тозурап, асыры арыгъандан амалсыз болса да, топну ызындан а къалмагъанды.

Аппа, ыннаны излей барып, жол жанында аны урчугъун тапханды. Кеси уа жокъ. Не этерик эди къарт, ийнеклерин да сюрюп, юйге мудах къайтханды.

Къызгъанч къатын а, халы топну ызындан бюгюн да чапханлай айла-нады.

Сиз жол юсюнде халы топ тапсагъыз, аны иесине берирге унутмагъыз. Унутсагъыз а, сизге боллугъу да алайды.

ЖОЛУНГ БОЛСУН, ЖАУХАР

Арт жыллада малкъар халкъны литературасыны юсюнден кѣпле оюмларын айтыргъа итинедиле – ангылагъанла, ангыламагъанла да. Сѣлешгенлени асламысы сѣз искусствобуз айнымайды, устала аз бола барадыла, литератураны алгъа элтирикле уа кѣрюнмейдиле, къайдадыла ала деп, кюй этедиле. Ол тюрлю оюмну жайгъанла, эштада, литератураны энчилигинден, аны айныу тѣресинден хапарлары азды. Сѣз искусство кюн сайын жангырып турмайды, аны жангырыу тѣреси тарыхны жюриюшне, миллетни маданият жашаууна, излемине кѣре болады. Малкъар халкъны литературасыны айныу жолун тынгылы билгенле ол фикирге шагъатлыкъ этерикдиле. Башха жанын алып къарагъанда уа, сѣз искусствобузуна сакъ окъуй юйренирге керекди. Билмей, окъумай, маданиятха багъа бичерге итинмеклик миллетни фахмусун эниш этеди. Юлгюге алгъанда, ана тилде бир жылгъа алты кере чыкъгъан «Минги Тау» журналда басмаланган чыгъармаланы окъугъан керексиз «жарсыуладан» азатланырыкъды. Керексиз хапар айтырдан алгъа ана литератураны тынгылы окъургъа тийишлиди. Неда тѣрт-беш ай мындан алгъа басмаланган «Тейри къылыч» деген назмула китапны эсигизге тюшюрюгюз. Аны тынгылы окъугъан адам миллет литературабызгъа фахмулу жаш адамла келмейдиле деп, айталлыкъ туйюлдюле.

Кертиди, сѣз искусствобузгъа жаш адамла, фахмулу тиширыула да аз келмейдиле. Бусагъатлада аладан бири Локияланы Жаухарды.

Жаухар назму жазып эртте башлагъанды. Чыгъармалары «Заман» газетде, «Минги Тау» журналда да басмалана тургъандыла. Алай ол кеси кесине бюсюремеген, иймене билген адамды да, назмуларын басмагъа тежеп артыкъ кюрешмегенди. Бусагъатлада ол фахмусу, кѣз къарамы, маданиятдан да ангылауу тынгылы тохташхан, суратлау-ачыкълау мадарланы уста сайлай билген, жашауну жарыкъ бетине къууана, кемчиликлерине жарсый билген тиширыуду. Болсада сѣзге жютюлюк адамны жазыучу этип да къоймайды: поэтди деп айтдыргъан анга табийгъат берген фахмуду, жютюлюк бла миллетине таза суймекликди. Локияланы Жаухарны табийгъат ол илишанла бла тынгылы саугъалагъанды.

***ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун,
КЪМР-ни Къырал саугъасыны лауреаты,
жазыучу, филология илмуланы доктору, профессор.***

ЛОКИЯЛАНЫ Жаухар

ЮЙРЕНЕБИЗ ТЁЗЕРГЕ

Аман, ахшы жашадым деп айырмай,
Мен да жолум элтген таба барама.
Аллах, менден бу жашауну сыйырма,
Кече, кюн да сенден аны сурайма.

«Саусуз болсам, бир кюнню да жашатма», -
деучю эдим. Жашау а бек татлыды.
Бу дуниядан кетиуню терк сынатма:
Ёлюп кетген – ол кимден да жарлыды.

Къайгы мени таукел хорлай башлады,
Кюрешеме мен кесими бермезге.
Къыйналмайын адам къачан жашады? –
Юйренебиз хар затха да тёзерге.

Бу ахшамда къалам тутхан мен эсем,
Жарармы да мудах назму жазаргъа?
Сабыр халкъым сау эсе, эсен эсе,
Ол юйретир хар неге да тёзерге.

Шукур эте тауларыма къарайма,
Малкъарымы тёзюмюне сукълана.
Бу дунияда билгенимча жашайма,
Миллетими тамбласына ийнана.

Сабий эдим, жулдузлагъа,
Кесим атла атай эдим.
Сабий эдим, тау суулагъа,
Энчи макъам тагъа эдим.

Кюнле, айла, жылла ёте,
Ач тансыкъда элге келдим.
О, нечик ачыды ёлюм –
Юйюме кючден кирдим.

Лашкутада хар юйню да,
Кеси юйюм суна эдим.
Ташдан толу элчигими
Жюрек терде эхчей эдим.

Къарамы бла къуугъа бёлей,
Анам чыкъмады аллыма.
Ышара, хар затны тергей,
Атам чёкмеди къатыма.

Ташны ташха салса атам,
Болушургъа чаба эдим.
Хайырымдан эсе хатам,
Кёп тиерин сезмей эдим.

Арбазда уа сабий таууш,
От жагъаны оту жанады...
Къарындашымы жашчыгъы,
Тыпыр ташны жарытады...

АРИУ СЮЙДОМ ЖОМАКЪДАЧА

Жашамагъан – жангылмайды,
Бир суймеген – ачымайды.
Жарсымайма жангылдым деп,
Сени къайдан таныдым деп.

Ариу суйдом – жомакъдача,
Кесим – тейри жарыкъдача.

Ёзге насып излемедим,
Башхаланы элемедим.

Ким биледи, терс эсем да,
Сезимсинип, кеф эсем да.
Алай келме, суймей эсенг,
Кесим кибик кюймей эсенг.

Шукур, тилинде шатык сёлешгеннге,
Халкъыны тамбласын тергей билгеннге.
Миллетни адетин, төресин суйгеннге,
Тарыхны тинте, тергем этгеннге...

Шукур, «Миллетим» деген адамгъа,
Оюм асырагъан таулу къартлагъа.
Турулурму да, таш жарылмайын,
Тарыхны бети шарт танылмайын...

Ачытдынг, жилиндынг,
жер бла тенг да этдинг.
Апчыдым, жарсыдым,
сёз да айтмай кетдим...
Харамлыкъ отунда тюзлюкню жандырдынг,
Жашауну бир бетин энтта да танытдынг...

Кёгюмю ууатып ышанлап къарадынг,
Уюгъан къайгъыны жүрекде орнатдынг...
Болалдынгмы андан сен кесинг насыплы,
Таукел узата тешикли къайыкъны...

КЁРЧЮ СЮЙМЕЙ ЖАШАУНУ

Къанатлы да учады,
Сыннгынчы къанаты.
Суйген жүрек жырлайды,
Кюйгюнчю бир ачы.

Жауун алай жауады,
Тазалай къарамланы.

Суйген жүрек сунады,
Алтындан адамланы.

Жюрексине жауун жауады,
Къымжалай ташны-тауну,
Заман бояуланы жууады,
Кёрчю суймей жашауну.

Сунмагъанынг чимдип къачады,
Терк жыйдыра эсинги.
Жашау уа жолларын ачады,
Сына да кёр дей кесинги...

АЛДАУ ДУНИЯ

Жан атып жашайбыз дуняда,
Жууукъ-тенгни да бираз унута.
Байлыкъны сунабыз дунялыкъ,
Алдау дуния биледи булжута.

Жашаргъа жетишмейди заман,
Кёк жерге къарайды ышара.
Бюгюнюн эслемейди адам,
Тамблагъа барады ашыгъа...

Келигиз малкъар халкъ жыйылып,
Той-оюн къурап бир кёрейик.
Адетге алгъынча сыйынып,
Насыпха къучакъ да керейик.

Юлгюге айтырча хар миллет,
Бир бирге намыс да берейик.
Дуниядан ким не алып кетед,
Жашаугъа тергем да этейик.

Тюненем, мен сюеме сени,
Насыпдан кефейтгененг мени.
Жашлыгъым,
Тенглерим,
Окъууум...
Жокъ эди жарсыуум,
Къоркъууум...

Тюненем, сен чакъырчы мени,
Бюгюнюм шашдыргъынчы мени.

Сен аны бош излеме, унут,
Юзюлсюн, жокъ болсун ол умут.
Ол сени суйгеннге бир къара,
Болма, болма, былай ауара.
Кёпдоле, ой, андан игиле,

Сен олтурма анга термиле.
Унутурса аны ёмюрге...
Мен сюеме сени кёрюрге...

Къайгъы бла неках этип,
Кетип бараса къююп, –
Ол къадар умутуму
Бир такъыйкъагъа жоюп.

Жиляргъа керек эди,
Мен а тездюм, жилямай,
Къатыса деучю эдинг, –
Не этейим, чыдамай?

ТОТ КЪОНМАЙДЫ АЛТЫННГА

Жаун жауад кекге къаш-баш тюйдюрюп,
Жашау барад болмагъанча сюддюрюп.
Жаууннга да къарайса кесинг жангыз,
Тарыкъмайса, жашау ётед деп сансыз...

Умутлада шош чёгеме къатынга,
Тот къонмайды, кир къонса да алтыннга.

Адам кёп тюрлю болады жашауунда:
Бирде жарыкълыкъны болмайды чеги,
Бирде уа, жибий къайгъылы жауунда,
Брхы ызладан толады жүреги.

Мен бюгюн тынгысыз жауунда жибип,
Кётюралмай турама кёзлерими.
Ачыуну, къайгъыны да азабын чегип,
Сакълап турама ариу сёзлеринги.

Жууукъ, тенг да – кенгде. Кесимме – жангыз.
Жокъду, жокъду бюгюн мени жапсарлыкъ,
Бушуу а таукел тюбегенди манга, –
Жокъду, жокъду анда уа чырт арсарлыкъ.

ЖАШАУНУ ТЫЙГЪЫЧ БЕЛГИЛЕРИН

Жашауну тыйгъыч белгилерин
Заман кеси ышанмайды башхагъа.
Келлик кюнню кертилигин,
Сезалмайды, билалмайды къуртха.

Аллахны кьолундады оноу,
Бошдула жердеги даулашла...
Ол кёкде этилген оноугъа,
Кюрешсек да сёз кьошаргъа...

НЕ ЭТЕМЕ СЕНСИЗ ЖАШАУНУ?

Сен эдинг тангымы кьууанчы,
Сен эдинг жанымы жубанчы,-
Сюялмам мен сенсиз жашауну.

Кюнлерим туманнга батылып,
Насыбым арада атылып, -
Не этеме сенсиз жашауну?!

Ол ариу сёзлеринг кефайте,
Жюрекде насыпны кёбейте,
Бир чексиз сюдюрдюнг жашауну.

Кёзлеринг башханы сорсала,
Сёзлеринг да аны болсала, -
Не этеме сенсиз жашауну?

Ачыргъа, жилиргъа юйретгенсе,
Жюрекде ёмюрге юйленнгенсе,-
Сюялмам мен сенсиз жашауну.

Айып салма манга, айып салма,
Сансыз этме мени, кетип кьалма, -
Бир чексиз сюдюрдюнг жашауну.

АТ ХАЙЫУАН ЭМ АТ КЕРЕК

Ат хайыуан: Тай. Бир жылы толгъан тайгъа – **экижашар** дейдиле, эки жылы толгъаннга ючлю дейдиле, андан ары да алай.

Тиши тай: Тай. Бир жылы толгъан тайгъа **экижашар** байтал дейдиле, эки жылы болгъан тайгъа – ючлю байтал дейдиле, юч жылы толгъан тайгъа – **тёртлю** байтал дейдиле, андан ары да алай. Ючлю байтал тёртге (тёртлю) чыкъса тайланады, ары дери тай тапмайды.

Тул байтал: **Тул байтал** деп, артталлыда тай тапмагъан байталгъа айтылады. Тул байтал минерге чыдамлы болады, аны бели да тынч болады, арытмайды. Эркек тай: Эркек тайны да жыл саны тиши тайныча саналады. Тёртлю ажир болса, бичилликни бу жыл санда бичедиле. Бичилген атха бизде **алаша** дейдиле. Арбагъа жегилген болса уа, **арба алаша** деп да айтадыла.

Ажир: Бичилмеген тёртжыллыкъгъа **ажир** дейдиле. Ол жылындан башлап, ажир юлюшюн жюрютюп тебирейди. Онсегиз-жыйырма байталдан къуралгъан къауумгъа **ажир юлюш** дейдиле. Бир ажир юлюште ол сандан кёп болмаса байтал, ол тамамды.

Ажир бичилсе: Ажир юлюшно айландырып туруп бичилген ажирге **ажир бичилген** дейдиле. Ажир бичилген, улуу санлы, къарыулу, чыдамлы да болады. Бизни ата-бабаларыбыз жортууулгъа, барамтагъа да ажир бичилгенге минип жюрюгендиле. Атны бегилекге чыкъгъандан сора юйретип болгъандыла. Юйретип башлагъан кюнлеринден окъуна, атны баргъан суугъа уруп, анда ёрге бла энишге жюрютюп болгъандыла. Алай а нек эте болур эдиле? Аны магъанасы бир болгъанды, суу сууукъ болгъанды, аны себепли, налсыз туякъны къызаргъа къоймагъанды, ташла уа туякъны къатдырыгъа себеплик этгендиле. Аллай жарау этилген атны туякълары къаты болгъандыла, аны себепли, тау жоллада жюрюрге чыдамлы болгъандыла.

Къошунтуякъ: **Къошунтуякъ** деп, туякълары бийик, тёп-тёгерек, къара болгъан атха айтылып болгъанды, жортууулда аллай ат налсыз да аякъдан къаты, чыдамлы да болгъанды.

Акътуякъ: **Акътуякъ** ат узакъ жолгъа чыдамлыгъа саналгъанды, акътуякъ жумушакъ болады, ташлы тау жоллагъа чыдамлы болмайды. Атны юсюнден сёз баргъан чакъда, аны кереклерини юсюнден да сагъына барсакъ, тийишли болур эди дейме. Алайды да, ат иерни бла аны кереклеринден башлайыкъ сёзюбюзню.

Ат иер эм аны кереклери:

Ангырчакъ: **Ангырчакъны** эки жаягъы болады, ала агъачдан ишленедиле. Аланы экисинде да ёз ёлчемлери бла кесилип, кийизден жумушакълыкъгъа деп салыннган бирер сырма болады. Ир жаякъланы алларында, артларында экишер буруу бла тешилип тешикле бардыла,

алагъа **къанжыгъа бау** тешикле дейдиле. Тууар териден ийленген, жумушакъ къайишле суууруладыла, аладыла **къанжыгъа баулары** дегенлери. Ала бла жолгъа атланган жолучу жамычысын неда башха жолда керекли затларын къысаргъа болады.

Иер къашла: **Иер къашла** да, сизге белгилисича, экиси боладыла – **ал къаш** бла **арт къаш**. Атха мине туруп аладан тутуп минесе, андан сора да, иерни кѣпчегин иер юсюнде тутаргъа себеплик этедиле, дагъыда ол къашдан арт къашха ийленген, тар болмагъан къайиши тартылып къысылады. Ол **жылмы айылгъа** сууурулуп ѳтеди. Иерни жаякъларыны экиден биринден ал жанында бирер кенг тешиги барды, ала **ѳзенги бауланы** орунларыдыла.

ѳзенги баула ийленген тууар териден жырылгъан жумушакъ къамишден эшилип салынадыла. Аланы узунлуклары, къолунгу жингиригинден узун бармакъны къыйырына дери, **жасылыклары** уа, эки неда эки эл бла жарым боладыла. ѳзенги баулагъа ѳзенгиле сууруладыла.

Кѣкюреклик: Асламында, **кѣкюреклик** ийленнен, жумушакъ тууар териден жырылгъан къайишден этиледиле, аны жасылгъы бир эл бла жарымдан болады, узунлугъу атны бѣкемлигине кѣре болады. Кѣкюреклик, атны бойнуну эки жаны бла алынып, иерни ал къашына кюмюшден этилген айылны тилни эм кѣпюрню болушлуклары бла къысылады, кѣкюрекликни бу башда айтхан кюмюш керекледен сора да болады кюмюшлери. Ат керекге къара кюмюш хайырланып болгъанды асламысында.

Тюбюнде къыйыры уа атны къарын тюбюнде ал айылгъа тагъылады. Кѣкюреклик, ат тик ѳрге баргъанда, иерни артха иймей тутаргъа себеплик этеди, ол атны эки ал аягъыны ортасы бла алынады. Кѣкюрекликни тигип да, туююп да этерге болады, анга жумушакъ къайишден, тюрлю-тюрлю накъышла да тюедиле, сѣз ючюн, терек чапыракъны накъышын, асламысында эмен, неда тыкыр терекни чапырагъын.

Иерни къууушханы: **Къууушхан** да, кѣкюрекликча, ийленген жумушакъ къайишден туююлоп этиледиле, ол тигилип этилмейди. Ол да атны ѳсюмюне, бѣкемине кѣре туююледиле. Къууушхан атны къуйрукъ тюбю бла алынып, эки къыйыры бла иер къашны эки жанына кюмюш айыл, кѣпюр эм тил бла къысылады, кѣкюрекликдеча, къууушханда да биз огъары сагъынган кюмюшледен сора, башха кюмюш кереклери да боладыла. Аны жасылыгъы эки эл чакълы болады, алай аны жумушакъ къайишден эшип этерге да болады. **Къууушхан** да, **кѣкюреклик** да, иерни тыйгъандан сора да, атха чырай да бередила.

Кѣпчек: Кѣпчек, ариу боялгъан, жумушакъ, бек къалын болмагъан тууар териден этилген сахтияндан тигиледи. Ол кийик эчки териден чыгъарылгъан тикгич бла тигиледи. Кѣпчекни дагъыда, жугъутур неда, кийик эчкини терисинден да тигедиле, тюклерин тышына айландырып. Игиси, кѣпчекни ичин буу тюк бла толтурсалады. Буу тюкню, эмен агъачны тюгю бла къайнатып, андан сора жуууп, тюк къуругъандан сора, кѣпчекни толтурадыла. Кѣпчекни толтургъанны да адети барды. Ол да ма былайды – бек алгъа кѣпчекни уууртлары толтуруладыла, тѳрт ууурту да

тыкъ болургъа керекдиле. Андан сора, жылмы айыл тартылган жерине, кѣпчекни оргасына салынады тюк, кѣп салыргъа жарамайды. Бир талай кюн миннгенден сора, къарап кѣпчекни жыйырылган жери бар эсе, аны уууртларына дагъыда тюк саладыла, алай бла жыйырылганлары тюзелгинчиге дери. Аллай кѣпчекни тюз толтурулганнга санаргъа боллукъду.

Иерни айыллары: ала юч боладыла – **ал айыл, жылмы айыл** эм да **арт айыл**. Дагъыда, иерде тѣрт **тартхы айыл** да болады, ала ал айылны бла арт айылны тартадыла, иер жаякълагъа бирер къыйырлары бла къайишле къысылыпдыла.

Тѣбенгиле: Тѣбенгиле иерде тѣрт боладыла, экишер, иерни эки жанында, ала да жумушакъ сахтияндан бичилип, юч айылны юслеринде боладыла, къайишле бла иер жаякълагъа тагъып. Тѣбенгиле адамны бутларын, айылгъа тийген жерлерин ачитмазгъа себеплик этедиле.

Нохта: нохта да, айыллача, жумушакъ ийленнген, туууар къайишден этиледи, аны асламысында тикгич бла тигип этедиле. Нохтаны **башлыгъы, бурунлугъу, сакъаллыгъы** эмда **билеклиги** болады. Аланы жасылыклары эки элден кем болмайды. Къулакъ бауу уа бир эл болады. Юч неда эки тогъайы болады, ала темирден неда къайишден этиледи. Билекликни узунлугъу, он-онбеш тутум чакълы болады. Нохтаны башлыгъыны узунлугъу тѣрт-беш тутум, атны башына кѣре болады. Нохтаны билеклигини тогъайгъа ѳдюрюлген къыйыры юч-тѣрт кере жырылады, ол жырылганлагъа билеклик чалдиу этип суурулады, алай бла бегийди, иерни орунуна алай этилип къалады.

Жюген: жюген да, нохтача, ийленнген тууар териден этилген къайишден туююледи, хау, туююлген этеди, ансы тигилген этмейди. Аллай туююлгенлени тую билген, бютюнда жюген туюрге фахмусу болганла кѣп болмагъандыла, бусагъатда уа ала жокъну орунундадыла. Алайды да, жюгенни эки билеклиги, бурунлугъу, ауузлугъу, эки тогъайы, къулакъ бауу болады, къулакъ бауу юсюнде **мангылай къалакчыкъ** болады. Ол уллу болмайды. Къулакъ бауу бир къыйырында тили болады, экинчи къыйырында уа айыл бла кѣпюр болады, аладан сора да жюгенде кѣп кюмюш керек болады.

Сѣз атны бла ат керекни юсюнден баргъанда, мен да кесим иги таныган, ол ишге уллу фахмулары да, усталыклары да болган бир къауум адам бла сизни да шагъырей эте кетерге сюеме. Аладан кесим бла бир элде жашаган акъсакъалла, элде сыйлары, намыслары да жюрюген Аликбарланы Ахматны жашы Магамед, Кѣккѣзланы Юсюпню жашы Сапар, ала юйретгендиле кеслерини усталыкларына, сохталары – жаш адамла Маккаланы Амаш, Атайланы Зажуа эмда Наршауланы Мухаммат, быланы ат керекге хунерлери бек уллуду дейдиле.

Каменка элде жашаган Газаланы Жамалны жашы Алим, бу ишге кесини усталыгъы, хунерлиги бла ал тизгиндеди деселе, ол тюз да, кѣзбаусуз да боллукъду. Малик ат керек усталыкыгъа кесини атасы Жамалдан юйреннгенди (жаннетли болсун атасы, бир къауум жыл мындан алгъа ѳлгенди). Малик атны къайишинден этилген керегине

уста болгъандан сора да, агъачдан таулу иерле ишлейди. Ала талдан, жёгеден, акътерекден ишленгенлери себепли, атны сыртына женгил да, тынчлыкълы да боладыла. Аллаи иерлени, къабарты элледен келип, кёп аладыла, ёгюрюксюз айтсакъ, Малик этилген заказланы тамамлап жетишдиралмаиды, аллай бир излем да, соруу да барды Газа улуну ат иерлерине, таулу иерлеге.

Сёзюбюзно ахырында энттада бир-эки ат керекни юсюнден сагъына къояйыкъ дейме.

Къамичи: Къамичи тикгичден эшиледи, аны узунлугъу кесинг этгенинге кёре болады, кёбюсюнде атны къарын тубюню экиден бирине жетерча болады. Къамичи онекиден эшиледи, аны сабы тобулдукъ агъачдан болады. Ол не иничке болсада, сынмазгъа бек чыдамлы болады. Кеси да, къамичи жилин тил сыфатда болады. Къалаймы? Аны сапха бегитилген жеринде жукъа сахтиян, жилин ауузуна ушаш, тигиледи тикгич бла, къамичи ауузундан чыгъып тургъан жилин тилди, аны къыйырында **айырысы** болады, ол жилин тилни айыры къыйырыды дейдиле. Атны къамичи бла ургъан уллу айыплы ишге саналады. Сора къамичи неге керекди? – дерикле да болурла.

Ол да ат керекни бир адырыды да, андан жүрютедиле аны атлыла, бууунларына тагъып. Болмай къалгъанда, къамичини билинир-билинемез атны арт бутуна тийдирип къоядыла.

«Жюйрюк ат жол къоратырдан къоймаз.

Къамичи ургъан ат къанатлы болуп учмаз», -

деп да андан айтылгъанды.

Ат керекни юсюнден айта келгенде, сиз не дейсиз ансы, кишенни сагъына къоймайыкъ дейме мен.

Кишен: Алайды да, кишенден башха ат кереклеча, ийленген жумушакъ тууар неда геммеш къайишден тигиледи. Хау! Кишен тигилген этеди ансы, аны туйген этмейдиле. Кишенни юч тюрлюсю болады: **эки аякъ кишен, ёре аякъ кишен, юч аякъ кишен**, аланы юслеринде тогъайла, темирден неда къайишден боладыла, **ногъанала, туюкле** – ала буу мюйюзден неда къочхар мюйюзден ишленип салынадыла.

Эки аякъ кишен, ортада тогъайны санамай, тёрт тутум болады. Ёре аякъ кишенни ал аягъына салыннганы, тогъайдан аллы эки тутум болургъа керекди, билеклиги алты-жети тутум болургъа керекди, атны узунлугъуна кёре, арт бутуна къысылгъан жери да эки тутум болады. Ногъана баулары да бирер тутум, арт бутундан къалгъанлары, ала – бир тутум бла эки эл, атны бутуна кёре боладыла.

Багъалы окъуучула, мен атны эм ат керекни, адырны юсюнден таматаладан эшитгеними да, кесим билгенни да сизге ангылаталгъан эсем, муну жазгъан заманым зырафына кетмегенди дерге боллукъма.

ТУУДУЛАНЫ Борис

Жашырын кысдырыкы

Жууаш, чачы кюмюш бет ала башлагъан, орта жыл санлы эр киши ара мюлкде бухгалтерди. Сабырды, бир артыкы сёз ауузундан чыгъармаз. Айтса да, хар сёзюне жюз сагъыш этер. Уллугъа уллуча, гитчеге гитчеча сёлеше биледи, ариу тиллиди. Аны битеу эл да сюеди, хурмет этеди.

Юйюрюню, юйдегисини юсюнден айтханда уа, жашау нёгери Эгеу-хан бираз чибижи маталлы тиширыуду. Баш иесин кягъа-согъа турургъа бек сюйген. «Сенден мен сыйлы тукъумдан чыккыанма, уллу кюл-лукъчугъа барыргъа тийишли эдим, былай юсюне да дух-мух сюртюп айланган, машинасы да болгъан...» - дегенни уа ингир сайын айтып, эрини жүрегин сындырмай да кюймаз.

Жууаш а аны артыкы ыразылыкъда алмагъан эди. Атасындан, анасындан да ёксюз кялгъан жашны юйдегили болур заманы жетгенде жууукълары оноулашып келтирген эдиле аны, кызы а, эки- юч кере да айтдыра турмай, бир сагъынганлай окъуна ыразылыкъын билдирген эди. Энди уа кёремисе аны айтып тургъанын!

Жууаш, харип, тёзеди да турады. Айырылама, кетеме десе да, кыйры барсын? Эгеч, къарындаш жокъ. Атасы, анасы да эртте ёлгендиле. Кимине барсын? Жашаууну уа кёбюсю кетди. Энди мындан арысында жангы юйюр кзурапмы айланырыкыды?

Сабийлеге уа не оноу этгин? Эки тамата эгизлерине – Хасаннга бла Хусейиннге - бюгюн окъуна къатын ал. Бек иги жашладыла. Аракъылары, тютюнлери жокъ. Ала да бирер жерде ишлейдиле. Хакъларын саулай аналарына бердиле.

Гитчелери Махмут бираз хыпыярыракыды. Къара ишге кесин артыкы бермей, акъкюлуракы болуп ёседи. Атасы: «Ишле, бир жукъ эте бил. Юйюрюнг, юйдегинг болса къалай кечиндирликсе?» - деп урушса, анасы уа, ортагъа кирир да: «Тийме жашыма. Мен сауда ол бир жукъдан керекли болмаз. Ишлерге уа юйрене-юйрене турур артда. Шёндю уа кыйнама», - деп, тырманын кюймаз.

Бир кюн бухгалтерге аны жангыз кыйыны Элбуздукъ келеди. Киеую кыйыныны келгенине артыкы ыразы болмады. Сюймегенден да тойюл эди. Ол ашаргъа-ичерге излеген адамды. Къуруда: «Элтмеймисе бир жары, сыйламаймыса?» - дегенлей тургъан. Муну уа аллай онгу жокъ. Къатын алгъанлы, эркин ахчасы болмагъанды. Юйдегиси аны айлыкъын кеси алып кюяды.

Ахчасы болмагъан киши уа кимни, къалай сыйларыкъды?! Ол ишни болушун къайынына ачыкълайды. Элбуздугъ а, эгечине урушурну орунуна: «Сен къаллай кишисе, къатынынгдан бир къысдырыгъынг болмагъан. Мен а, хар айлыгъымдан бир затчыкъла букъдура тургъанма да, иги кесек ахчачыкъ жыйгъанма. Эр кишини азмыды жояр жери! Сен да алай эте тур», - деп, дагъыда киеуюне тырман этеди.

Бу сёзле Жууашны сагъышха къалдырдыла: «Кертиси бла да, мен кимден осалма? Бир адамдан артха къалмай ишлейме, мадар этеме. Аны ючюн а не суйген затымы киймедим, не жаратхан жериме бармадым. Аны къой да, сау бол деп окъуна эшитмедим. Мындан арысында бир къысдырыкъчыкъ жыйайым. Ауругъан кюнюме жарар. Оллахий, бу хайырсыз Элбуздукъ да бир тюз сёз айтды», - деп, ай сайын иш хакъындан ахчачыкъ букъдура башлады.

Салгъан а къайры этеди? Эски чындайгъа чулгъап, халжар башында бир мюйюшде асырайды.

Жыл бла жарым чакълы заман озду. Алай бла Жууаш иги кесек ахча жыйды.

Бир ингирде маллагъа Махмут къарайды. Ийнеклени да саууп, алагъа бичен сала тургъанлай, чындай къыйыр эслеп къояды. Бу уа не болур деп алып къараса, аны ичи уа ахчадан толду.

Бир аперимлик алама деп, аланы анасына чапдырады. Аны кёрген Эгеуханны аузу от чакъдырады: «Тохтасын, ол бери бир жетсин», - деп, ачыуланады.

Баш иеси юйге киргинчи окъуна бу муну юсюне атылады: «Мен къан къусуп ишлеп, сомуму, шайымы да юйюме келтире, сен а ахчангы халжар башында букъдуруп, аллай-быллай боллукъ, бизден сора да бир юйюрюнг болур», - деп, битеу орамгъа да эшитдире. Жууашны юсюне болады. Ол а: «Да, Оллахий, да, Билляхий...» - дегенден башха зат айталмайды.

Андан сора эки ыйыкъ озду. Юйде уа хал исси суу къуйгъанлайды. Эр бла къатын бир бирге сёлешмейдиле. Жашлары да алагъа артыкъ тюберге соймейдиле. Эрттен, ингир сайын тенг, ырахат бирден ашап, ишге жайылыучу юйюр энди ол адетин да къойгъанды.

Бу хапар кенгнге жайылады. Аны эшитип, биягъы Элбуздукъ киеуюне келеди. Олсагъатлай: «Ай, ант ызынгдан боллукъ, сен айтханны этеме деп, ишим кырты болду», - деген тырманны да эшитеди.

- Жарсыма аны ючюн, ингирде келип, хар затны да тап этерме, - дейди Элбуздукъ да.

Ашхам жулдуз бла тенг юйге Элбуздукъ киреди. Жууашны аллына барып, салам-келям да эте турмай, эгечи, сабийле да эшитирча: «БІ, маржа, ол мен санга берген ахчаны бир къайтар. Билмей тургъанлай бек керек болуп къалгъанды. Кеч келгеним да анданды», - деди.

Аны эшитген тиширыу эс да жыйгъынчы, Жууаш, онг къолун юй бийчеси таба бура: «Андан сор», - деди.

Элбуздукъ, эгечине бурулуп: «Келининги халын билесе. Хуржунумда капек къоймайды. Арт кезиуде уа иш хакъымы, конторгъа барып, кеси алып тебирегенди. Эр кишиге уа аз затхамы керекди ахча. Санга келсем

окъуна бир конфет-къалач алмай, ауузуму ачып, сабийлеге къалай кёрюнейим? Ма аллай жумушлагъа деп, айдан, жылдан сом, эки сом къоша, бир жашырын къысдырыкъ жыйгъан эдим, асыраргъа уа киеуге бергенме. Энди ол керек болуп къалгъанды да, аны алыргъа келгенме», - деди.

Жашла аналарына къарадыла. Ол а: «Мен аллай-быллай боллукъ. Ауузум тутуллукъ, къурурукъ, гюняхсыз кишиге не затла айтдым?» - деп, оу-шау эте, башха отоугъа кирип кетди да, къысдырыкъны къарындашына берди.

Андан бери къауум жыл да озду. Жууаш да жеринде ишлегенлей турады. Ай сайын хакъын да алады. Юйде аны соргъан-оргъан а жокъ. Эгеухан а, ахчаны къолуна ала: «Эр кишини жаны къуру болургъа жарамайды», - деп, аны экиден бирин баш иесини хуржунуна салады.

Эгеуханны осал къылыгъы

Эгеуханны быллай бир къылыгъы бар эди. Баш иеси Жууаш бла даулашхан, урушхан кибик этип, жетижыллыкъ Мухамматчыкъны бла бешжыллыкъ Зухурачыкъны алып, ата юйюне кетип къала эди. Кетгенде да, алай бош угъай, сабийлени чууунларындан тутуп, къычырыкълары бардырып, сюркеп, уллу орамгъа дери элтип, алайда такси тутуп, ала асыры жиялгъандан, жүрексингенлерине да къарамай, машинаны арт шинтиклерине атып, кеси уа аллына олтуруп, къоншу элге кетер эди.

Къоншу элде уа Шепшону юйюне такси ётсе, тийрени тиширыулары хунала башларындан аны ызындан къарар эдиле. Эгеуханны машинадан тюшгенин кёрселе, эки къоллары бла башларындан тутуп, ары-бери чайкъай: «Оу кюнном, биягъы бу къайтып келгенди. Энди уа не этейик, къайры къачайыкъ? Бу жол а къаллай бир турлукъ болур? Сабийлени жыйыгъыз юйге, къабакъ эшиклени этигиз, къадауларын салыгъыз», - дер эдиле.

Осал къылыгъы бла Эгеухан туугъан элинде къоншуларын да тарыкъдыра турады. Бирде орамда сабийлени къаты кюлюп ойнагъанларын жаратмаз. Арбазгъа ташла атадыла деп, жашчыкъланы къууар. Эки тиширыу хапар айта тургъанларын кёрсе: «Сиз мени юсюмден айта турасыз», - деп, алагъа да тырман этмей кетмез. Ол ата юйюне къайтса, тынч, ырахат тургъан орам башха тюрюлу даурлу болуп къалады. Аны ючюн орамны тиширыулары эрттенликде къопсала, кече жата туруп да, башха тилеклерине: «Ярабий, Эгеухан эрине къайтса эди», - деп къошадыла.

Эгеухан кеси аллай бир аман адам да тойюл эди. Анасыны эгечи Гырманханнга бираз ушап андан болгъанды алай. Эр кишисин жундурукъда тутхан, битеу элге сёзюн жетдире айланган аллай бир адам эди. Ол дуниясын алышханда, кёпле ох этген эдиле. Ма андан жетген къаны бузуп турады Эгеуханны, ансы кесини уа хатасы жокъ эди. Бирде асыры

жарыкъдан, ай бла кюн кьоннган сунарса жаякъларына. Аллай кезиу-леде эрине: «Э киши, бюгюн санга не аш биширейим?» - деп, аш юйден сёлешир эди. Жууаш да: «Охо, этиучюнгча, бир-эки локъум бишир да къой, бек къыйналлыкъ туююл эсенг», - деп жууаплар эди. Мыйыкъ туюнден а: «Анса, сен бешбармакъ неда хумужу хычинле биширип салыр эдинг», - деп мурулдар.

Тёзюмю кьуругъан Жууаш къатыныны ызындан былай айтды: «Сабийлеге кёзюм къарап, къауум кере юйюнге барып, келтирип тургъанма. Энди кетсенг, ала ючюн да сени излей барлыкъ туююлма. Иги сагъыш эт». Болсада аман къылыкъ терк тюзелмейди. Тиширыу ата юйюне тебирейди.

Бир кюн озады, ызы бла ыйыкъ. Дагъыда бир ыйыкъ. Сабийлерине не бек тансыкъ болсада, Жууаш къатынына бармайды. Шепшону кьоншулары уа тилеклерибиз эшитилмей къалды деп, жарсыудадыла.

Бир кюн орам бла ётюп баргъан ауур машина Жууашны хунасын ояды. Шофёр жаш, кечгинлик да тилеп, юзmez да, машок цемент да келтирип кетеди. «Тамбла келип, кесим къаларма», - деп. Болсада Жууаш ол келгинчи сакъламай, ишни кеси башлайды. Растворун хазырлап, хунаны къалай тургъанда, къатынына узакъ жууукъ жетген бир кьоншусу алайтын ётюп бара болады. Жууукълашханда: «Салам алейкум, киеу. Кьолларынг да быллай ишге иги ушамай, не кюреше тураса? Эгечибизни уа келтиралмадыңмы?» - деп, масхара этерге кюрешеди.

Жууаш а, аны айтханы ачыу тийгенин билдирмей: «Тюнене атамы эгечи келип кетгенди. Къатыным кетгенди деп, аны къарасын кийип турма. Мен санга башха къыз тапханма: къылыгъы да ариу, кеси да суу сурат. Келир ыйыкъда аны санга къачырлыкъбъыз. Тёгерек-башны тап эт, тизгинин жый деп кетгенди, - дейди. – Ким биледи, аны бла иги келишип жашарыкъ эсек», - деп къошуп, кьоншусуна да артыкъ эс бурмай, ташны кётюрюп, хунагъа орнатып тебирейди. Аны эшитген кьоншу киши, бара тургъан жолундан бурулуп, ызына къайтады.

Жууаш низамны суюген адам эди. Жангыз бир кере бир тюрлю сылтау этип, ишине бармай къалмагъанды. Кьуллугъу уа неди дегенде, колхозну баш бухгалтериди. Нёгерлеринден алгъа келип, озгъан кюн этген ишин дагъыда бир къарап чыгъар. Экинчи кюн эрттенликде Жууаш ишине келсе, конторну аллында, кёзлерин да жерден алмай, бир тиширыу сюеле эди. Ол а кимди десегиз, биз таныгъан Эгеухан. Кёргенине иги ийналмай, эр киши, тиширыуну аллына барып:

- Астофируллах, не айланаса, не жюрюйсе? Бу заманга бери къалай жеталгъанса? Не жумуш бла келгенсе, огъесе ата юйюнгден къыстапмы жибергендиле? - дейди.

- Энди бир кере келтир. Андан сора кетсем, келтирмессе. Кесим къайтыргъа уялгъан этеме, – деп, ауузу от чакъдырычу Эгеухан, къулакъгъа шыбырдагъанча, ауазын аз эшитдирип, адамла келгинчи, алайдан кетеди.

Киши эки кюнден барып, юйдегисин, сабийлерин да юйюне жьяды. Мында кьоншула Жууашха ыразы болмадыла, андагъыла уа минг алгъыш этдиле, бу юйюр бир заманда чачылмасын деп, узакъ ёмюр ти-

ледиле.

Андан бери къауум жыл озду. Сабийле да акъылбалыкъ болдула. Эгеухан да бираз жумушагыракъ болгъанды. Алай анда-санда бир этиучюсюн эсине тюшюре, тырманны башлаучуду. Жууаш да, тынгылай кетип: «Ала, сени бир иги къылыгынг болуучу эди - юйюнге кетип къалгъан. Аны да бир этмейсе», - десе, Эгеухан: «Аллах бирди, ауузуму тыялмасам да, юйюме уа кетерик туююлме», - деп, анга уа бек къаты болады. Аны эшитген Мухаммат бла Зухура да харх этип кюледиле.

Ах-ча-ла!..

Колхозну бухгалтери Жууашны сауулгъан ийнегинден сора да ючлю бугъасы бар эди. Иеси аны бузоу заманындан бери халжардан чыгъармай, бакъгъанлай тургъанды. Мал алай семиреди, тюз да жумуртхача, тѣп-тѣгерек. Энди аны тюзюнлей кюфге уруп къойсанг да, ол андан ары эт къошарыкъ туююлдю. «Жууашны бугъасыча семиз», - деп да башлагъан эдиле эллиле.

Аны хапарын эшитип, сатып алыргъа къоншу элледен да адамла келип тебирегендиле. Алай иеси: «Оллахий, айып этмегиз. Быйыл келин келтирив умутубуз барды да, анга сакълайма», - деп, жюз кере кечгинлик тилей ашыра эди аланы. Адежли адам эди Жууаш. Алай жашы, ата-сы айтханын этмей, къатын алыр жумушун созады ансы.

Кюн сайын тилейди Жууаш жашына: «Заманынгы оздурма, биз сау-лукъда юйдегили бол», - деп. Бой салдыралмайды. Ол жай айтса, жашы уа кюзде алыргъа сѣз береди. Кюз артындан а жаз башына кѣчюре, жылланы ашыра барады.

Юй бийчесине Эгеуханнга да ненча кере сагъыннганды, сѣзюнге сыйына эсе, жашны ашыкъдыр деп. Къатын а: «Не ашыкъ-бушукъ хапар айтаса! Анга алыкъа жыйырма бла он жылчыкъды. Анга кимни болсада келтирлик туююлме да мен. Дунияда бек аламатын излерикме. Битеу эл, сахар сукъланырча. Ким биледи, Маскавадан окъуна мажарырма!» - дейди.

Элде уа урчулукъ башланнганды. Кѣпле малсыз къаладыла. «Бюгече анда ийнек, тана урланды. Мында уа юй тоналды», - деген хапарла терк-терк чыгъадыла. Эки-юч кюнден а Жууашны къоншусу Махмутну халжарындан бузоулу ийнеги тас болду. «Кезиу энди мангамы жетген болур?» - деп, бухгалтерни жюрегинде къоркъуу тууду. Ол кюн а къоншу элде эгечинден туугъан къатын келтирип, Эгеухан да ары учады: «Аллах хақына, кимден да манга уллу сый саллыкъдыла», - деп, битеу къайгысы да ол.

Ингир ала Жууашха жангыз къайыны Элбуздукъ келеди. Салам-келям да айта турмай: «Алан, сен тынгылауну басып нек тураса? Юч жыл бакъгъан бугъаны кимге саугъа этериксе? Тюнене къоншунгу малын

квачырдыла. Энди кезиу санга жетип турганын кылай ангыламайса? Сен окъуу-билими болган киши... Кесинг иште, кыатынынг тойда, жашынг окъууда. Кюндюзгю кюнде малынгы машинагъа жюклеп кетселе, артда кимни жылкысынын сюрлюксе?» - деп, киеуюне тырман этди.

Алайсыз да ол кыайгы Жууашха жукъу бермей тура эди. Бу сёзледен сора уа отха фатеген кыуйганлай болду.

Сора бироздан: «Элбуздукъ, эгечинг да мында болмай мен анга не оноу этейим? Эки-юч кюнден келир да, ол айтханлай этербиз», - деди.

Аны эшитген Элбуздукъ киеуюне кыарай кетди да: «Алан, сен бош хомух зат кёреме да. Кыатынынгдан кыоркзуп, кюз арты чапыракълай кыалтыра да тур. Малгъа да энди тиширзугу оноу этерге керекди! Са-тайкык!.. Ахчасын а бир жанына сал да кыой. Келин келтирсег а, айхай да, ол ахчагъа мал табылыр», - деди.

Жууашны аты да, кеси да жууаш болганлыкыгъа, алай ол да эр кишиди. Аны да, теренде букъдурулган эсе да, гитчерек болган эсе да, ётю уа бар эди. Кыайыныны айтханы жюрегине жетди. Ол тыгырыкыда жукълап турган ётюн уятды. «Да малгъа алычу да керекди», - деп, энди кыайыным эшитмей кыойгъа эди дегенча, кыулакыны ауузгъа тирегенде да иги билинмезча, аллай бир затчык шыбырдады.

Аны эшитген Элбуздукъгъа жан кирди: «Ма, киши десенг. Оллахий-билляхий, чынтгы тулпар. Сени кибикле бир юйге угъай, битету кыралгъа да оноу эталлыкыдыла. Алычуланы кыайгысын а этме. Ала бла мен кесим сёлесейим», - деп, терк окъуна кыол телефон бла кыайры эсе да сёлешип, кимни эсе да чакыырды.

Кыарап-кыарагынчы башы жабылган машина жетди. Андан тёртеулен тюшдюле да, терк окъуна бугъаны машинагъа миндирип, алып кетдиле. Элбуздукъгъа уа: «Шайы-шайы бла, сому-сому бла айтхан багъанг мында», - деп, бир чулгъам узатдыла.

Элбуздукъ, алычуладан айырылганлай, ахчаны санады. Сора, башындан бир мингсомлукъ кыагытны алып, кеси хуржунуна сала: «Иги сатыу этдик. Ахчаны тап букъдур. Мал урланнганды дербиз. Хапар элде мен жарма. Аны ючюн кыоркыма. Не да болсун, эгечиме зат билдирме. Ансы экибизни да тыш кыраллагъа кёчюрю», - деп, киеую абери айтхынчы, тюкен таба ташайды. Жууаш а, кёп сагыш эте турмай, ахчаны элтип, жангы кыапталыны ич хуржунуна салды.

Экинчи кюн: «Жууашны асыралган бугъасы урланнганды», - деп элде хапар жайылды. Ингир ала Эгеухан да жетди тойдан. Сыйда берилген уллу, багъалы ташы бла алтын жюзюгюн онг кыолуну орта бармагына салып, ышара, кыууана, анга терк-терк кыарай, арбазына атлады. Жууаш бла Элбуздукъ баштёбен болуп, босагъада олтуруп турадыла. Аланы кёрген тиширзу, юйде бир аман иш болганын ангылап, эр кишилеге соруулу кыарады.

Сёзню Элбуздукъ башлады. «Да, эгечим, сен кёп жаша, ол алапат бугъаны бюгече урлагъандыла», - деди. Аны эшитир-эшитмез, Эгеухан, баш иеси таба бурула, биринчи тырманы ауузундан чыгар-чыкымаз, элия атылып башлады, сакъ жауун жауду. Анга да кыарамай, суу салам

болгунчунга, айтырын айтхынчынга дери тиширыу юйюне кирмеди. Экинчи кюн танг жарыгы бла, жан жаулукъгъа да бир жыйрыкълык чулгъап, Эгеухан элде таш салгъан тиширыугъа тебиреди. Билгич тиширыу, ал ботасыны хуржунундан ууакъ ташчыкъланы чыгъарып, бир ууучундан бирсине ата, къатышдыра, ичинден да бир затла шыбырдай, ташланы нохтабау юсюне салды. Сора аладан ючюшерин-тёртюшерин бир жанына ала кетди да, ахырында бир жангыз таш къалды. Анга къарай-къарай турду да: «Бар, малынг юйюнгдеди», - деди. Аны эшитгенлей Эгеухан будуман арбазына атылды. Алай бугъа къайдан боллукъ эди юйде. Эндиге дери союлгъан да, сатылгъан да этилген болур эди.

Экинчи ыйыкъда Эгеуханны эгечи, киеую да жангы жууукъларына барыргъа керек эдиле. Киеую бажамы да келтиригиз, ансыз барлыкъ туююлме деп тохтайды. Не этерик эди? Баш иесин да ары хазырлайды. Жангы къапталын тазалай тебирегенде, хуржунунда ахчаны табады. Сора мал сатылгъанын ангылайды. «Мен санга башха жырла жырлатайым», - деп, эрине да къажыйды. Ахчаны башха жерге букъдуруп акъыл этип, арбазны мюйюшюнде эски печь бар эди да, чулгъамны аны ожагына сугъады.

Ол кюн а былагъа къонакъгъа Жууашны экиге айланган эгечини къызы Айсурат келеди. Айдан-жылдан бир жетип, ана къырандашындан тансыгъын алып кетер эди. Эгеуханны жумушларын да эте-эте тургъанды. Бу жол анга келини анангы къарындашыны ич быстырларын жуууп тур, мен а къоншулагъа жетип келейим дейди.

Айсурат ишчи къыз эди. Хар буюрулгъан жумушну тынгылы этген. Ана къарындашымы быстырларын къайнатып жууайым дейди да, печьде от тиргизеди. Быргысы бегитилип тургъаны ючюн тютюн артха урады. Къыз, кюрек сабы бла ожакъны тазалай, ахча къысымны отха тюшюреди. Сора ол бютюнда жарыкъ жанып тебирейди.

Къоншулада бираз олтуруп, Эгеухан юйге къайтса, эски печьде гюрюлдеп от жана. Аны кёргенде, тиширыу жеринде сын болады. Эки къолун от таба буруп бираз турду да, сора битеу ичинде болгъан кючюн салып: «А... а... ах... ах-ча-ла!» - деп къычырды.

Аны къычырыгъындан Шау Хуна тауну къая къызы элгенип: «Ах-чала, ахчала», - дей, башха таулагъа къачып кетди. Ныгышда олтуруп, лахор эте тургъан къартла уа, Азраил мёлек къычыргъан сунуп, бирден секирип, ёрге къопдула да, бутлары къалтырап, ашхам жулдуз чыкыгъынчы сюелдиле.

ТЕММОЛАНЫ Мухадин

ГЫНТТЫНЫ АХЫРЫ ДЫККЫ

Бу ата-ана дегенинг да кѳжурдула. Балаларын сыйгенлери кѳзлерине байлау болуп, бир-бирде, барыр жолларын кѳрмей, ажашып кѳаладыла. Ол заманда уа аланы ызларындан келген балалары да чалпыйдыла, муратларына жеталмай кѳаладыла. Аны алайлыгына шагъат болурча юлгюле жашауда кѳп тѳбейдиле. Сѳз ючюн, бизни хоншубуз Салихатны алып кѳарайык. Ол ѳтгюр тиширыуду, ырысхы ѳте, башына жарата да биледи. Юйюню тизгинин, мюлк жюрютюуде мажарыулугъун несин айтса. Белгилисича, ол загла адамны юсюнде бек иги ышанладыла. Ким да аллай адам бла жууукълукъ жюрютюрге, кыз берирге, кыз алыргъа да угъай демез, ауузу озмаса, гынттысы башын хайран ѳтмесе ѳди. Болсада жетген кызларын баш иели ѳтиуде иши уа какды. Некми дейсиз? Кесигиз бир сагъыш ѳтчигиз, алай тѳююл ѳсе.

...Салихат, кызларын асыры сыйгенден, алагъа ахшылыкъ ѳтер, аланы даражаларын кѳтюрюр ючюн кече жатмаз, кюндюз тынчылыкъ тапмаз. Алай ѳтип, юч кызына, эрге барсала сыйгъа салырча, берне ѳтерча, аллай бир ырысхы жыйгъанды, кѳаллай кѳолайлы жууукъ юлюш тапса да, кѳллерине жетерча байлыгы барды. Андан болур, сѳзю да аллай бир базынуулуду. Тенг кѳатынлары бла сѳлешсе, ауузларын ачдырыргъа кѳоймаучуду. Кызларыны юсюнден сѳз барса уа: «Оу кюнюм болгъан, мени мѳлеклеча ариу кызларыма тийишли болурча жашла табылырламы дунияда?! Сагъыш ѳтеме да, алагъа тийишли болур ючюн жашланы чырайларыны, тизгинлерини, адеп-кѳылыкъларыны юсюне да импорт машиналары, ѳлде жараулу юйлери, шахарда тынгылы фатарлары, сайлама мебельлери, аланы барысындан сора да, бийик билимлери бла иги кѳулукълары болургъа керекдиле», – деучюдю.

Ма алайдыла ананы тамата кызы Таужаннга, органчысы Маржаннга, кичиси Аслижаннга ахшы кѳуумлары. ѳгечле да сыйген аначыкълары бла ушакъ ѳтселе, «мени хур кызларым» деген сѳзлери кѳллерин алай кѳтюрѳдиле, тѳппелери кѳкге жетип, узалып, кѳаллай жулдузну да алып кѳоялыкъ сунуп, кеси кеслерин сейир жубатадыла. Алай ѳтип, ана, кызла да, бир бирлерине омакълана, жашагъан ѳллеринде ала тенгли кызланы сабийлери школгъа жюрюп башлагъандыла.

Бусагъатда уа Салихат кызларыны туугъан кюнлерин белгилерге кыстау хазырланады. Ол кюн берирге деп аланы хар бирине накѳутлу жюзюкле, налмаслы сыргъала хазырлагъанды.

Эрке эм ёхтем кызыла энди накъут-налмас кереклерин салып чыккысынла да, айып эт, ала, жерде жашауну кыюуп, космосха учуп кетерча болмасала. Ким биледи, Чолпан жулдузда жашау барды дейдиле, анда кеслерине тийишли алан жашланы табар эселе уа!

Жерде жашладан а ким базынырыккыды Салихат айтханча байлыккыны, кыуллуккыну, даражаны да табаргъа? Аладан ючюсю болса, тёртюнчюсю жетишмейди. Алай эте, кызыланы ариулуккылары кете, тишлери тыше барады. Сыргъаланы, жыюзюклени жылтырагъанлары уа алагъа не хазна келбет берсин, насып келтирсин.

ТАШНЫ АТА БИЛМЕГЕН БАШЫНА УРУР

Бир кюн Зулккыай, базарда айланып, тюкенлеге кырап чыккыды. Ин-гирде жашларына, кызыларына былай айтып тырман этди:

- Сизни тенглеригиз, узаккы жерлеге барып, сатыу этип, уллу хайыр тышюреди. Сиз а, юйге жыйылып, анагъызыны, атагъызыны пенсияларына кырап турасыз. Кесигизни жашаугъа ушатыгъыз!

Юйюрюню тамата жашы Салим, атасыны тырманына тынгылай кетди да, мен кесими кишилигиме бир кёргюзтейим деп, Узаккы Востокдан тыш кыраллы автомашина келтирип, ахча кыоллу болургъа таукелленди. Ол муратын атасына, анасына да айтды.

Юйюр, бу огъурлу ишни узаккыга созмаз ючюн, экинчи кюн окъуна жуууккылагъа, тенглеге айланып, быллай бирге тыш кыраллы автомашина чыгъар дегенча бир ахча жыйышдырып, Салимни жолгъа атландырдыла. Ол да, самолётха олтуруп, иги умутларына кыууана, Узаккы Востокга келип тышдю.

Юйюр хыйсап этгенден, жаш 10-15 кюнден машина сюрюп келирге керекди. Несин айтаса, ата-ана, эгечле, кыарындашла да ол кюнню ашагъып саккылайдыла. Саккылагъан не кыйын кёрюнсе да, заман озуп, Салимни кыайтыр кюню жетди. Бюгюн келмей эсе да, тамбла уа жетер деген кезиуде, жаш угъай, андан телеграмма келди: «Ахчам жетмейди, энтта да тыз аллай бир жиберигиз...»

Ма санга! Хайда ёрге чап, энишге бар. Алгъан ёнкючлерин иелерине кыайтарып кезиу жетип тургъанлай, энди аллай бир ахчаны ким берсин? Ол кыайгъы атаны, ананы да башларын хайран этди. Башха амал тапмай, Зулккыай кыоншу элден процентлеге ахча мажарды. Болжалгъа салмай, ахчаны жаш айтхан адрес бла жибердиле.

Юйюрню ал кезиуде шургулу кюнлери бираз унутула башладыла. Узаккыга созулгъан иш кыайры иги бла бошаллыккы эди! Ахча жиберип он кюн озгъандан сора, жашдан дагъыда быллай ачыулу телеграмма келди: «Конаккы юйде ахамы, кийимлерими да урлатханма да артха кыайтыргъа жол хаккы тапмай турама...»

Энди уа не мадар? Зулккыай, башха амал тапмай, юйюнде мал болгъанны базаргъа сюрдю. Тууарларын, ууаккы аяккылыларын да багъады, учузду деп кыарамай, сатып, бармагъа кыойду. Тышген ахчаны кыалдырмай, биягъы адрес бла ийдиле.

Эте билмеген ишинги кьолгъа алсанг, кыйналырса, апчырса, юйюнгю ахырына жетдирирсе дегендиле эрттегили акъыллы таулула. Сора дагыда: «Ташны ата билмеген башына урады», – деп кьошхандыла.

АДЕЖЛИ ШУЁХЛА

Адам дегенинг къалай сейирди! Бирле намысларына айып келтир-мез ючюн жанларын берирге хазырдыла. Экинчиле аны не болгъанын окъуна билмейдиле. Ючюнчюле уа къанларында болмагъан намысны кёзбаугъа жюрютюр ючюн хыйлалыкъла этип кюрешедиле. Бу затны юсюнден сагъыш этсем, хар заманда да эрттегили шагъырейим Жансох кёз аллыма келеди.

Аны къужурлугъуна чек жокъду. Къужурлукъ десем да, тюз тенглик жюрютюню юсюнден айтсакъ окъуна, бу сыйлы затны ол бир муратха бойсундурады. Ол да неди десегииз, шагъырей, жууукъ болсада аланы алларында жойкъулланып, табынып, баш уруп, къарынын тойдурууду, бир зат юзююду. Андан сора уа аны куйругъун тутаргъа бир да аяма. Ол угъай, башын ёрге кётюрюп, кёплени эслемей башлар.

Жансохну ол кылыгынын билмегенле аны тузагына тюшюп да къаладыла. Тюшгенле уа сокъурана болурламы? Барысы угъай. Аны алай уста жойкъулланыуун жаратханла да тюбейдиле. Кёбюсюнде Жансохну бек ышангылы тенглери да аладыла. Ниетлери, «къарынлары» бла къарындашла болгъанла къалай да ушайдыла бирге: «халалыкъ», харамлыкъ этиуде да!

Мени масхара сёзюм да аны юсюнденди.

Алайды да, кёп болмай Жансохну бек суйген тенглери Къонай, Чонай, Домалай, чола ахча кьоллу болуп, ала эрттеден бери да суйген тенгибиз Жансохну жойкъуллыныууна къараялмагъанбыз, сыйдам сёзлерине тынгыламагъанбыз, аны ючюн кёлкъалды болуп турады, аны рестораннга бир чакъырайыкъ деп, кенгешедиле. Телефон бла сёлешип, ол оноуларын аны кесине да билдиредиле.

Бу иги хапарны эшитгенлей, Жансох тенглери айтхан жерге мычымай жетеди. Къууанчлы болуп, шуёхларын кесине кысып кучакълады, эркелетди. Къалай насыплы эди ол кюн Жансох!

Аякъ тюплеринде чёп сынмай, тёртюсю да рестораннга атланадыла. Жолда кетип бара уа Жансох, былай деп, сёзюм башлады:

- Багъалы къарындашларым, сиз мени намысымы хар заманда да кётюрюп ючюн кьоймайсыз. Жаным кърман болсун! Алай даражамы бютюнда бийикге кётюрюрге сюе эсегиз, сизден тилейме, бу бирге олтуруп, зауукълукъ тапхан сагъатларыбызны бютюнда эсе кьалырча этеригизни.

- Ол дегенинг неди, Жансох? - деп, Чонай аны аузуна чапды.

- Аны уа ангылатайым. Сёз ючюн, ресторанда хар ким хуржунуна узалып, сомла санай турмай, ол жумушну ары киргинчи тамамлай турсакъ, намысыбызгъа тап келиширикди. Жаным-тиним, хуржунумдан

кѣп ахча чыгъарып столгъа атып, шапаны кѣлюне жетиу, ресторанда олтургъанланы алларында ѳхтем олтуруу, алагъа насийхат сѣз айтыу! Аны себепли бусагъатда окъуна ресторанда этерик къоранчларыгъызны тергегиз да, ахчаны манга ышаныгъыз. Бу жол ол даражаны манга беригиз. Кесим а, ашыгъып, бохчамы унутуп кетдим кѣреме.

Шуѳхла бир бирлерине соруулу къарадыла. Болсада тенглерины жюрегин жапсара юйренгенле бу жол да аны ыразы этерге угъай демедиле. Ол кюн ресторанда къонакъ алыу тюз Жансох айтхан жорукъ бла барды. Шуѳхла, кечге дери олтуруп, уллу зауукълукъ табып, юйлерине чачылдыла. Барысындан да бег а Жансох къууанчлы эди.

Хау, ол ингирде шуѳхла кертиси бла да къадаргъа шукур этдиле. Алай андан ары жыйын ктурауларында ол ингирни бир тапсыз жери болгъанды. Ол да неди десегиз, Жансохну бла аны шуѳхларыны чомартлыкъ этиуде бир бирге баз болууларыды. Аны ахыры не бла бошалгъанына бир къарайыкъ.

Шуѳхла, биягъыча, кюз арты ингирде бирге тийишдиле. Хар замандача, Жансохну да тапдыла. Анга бу жол башха тюрлю сымарлау сѣзле айтылдыла. Сѣз ючюн, ала анга, Жансох, сени чомартлыгъынгы биз эрттеден билебиз. Бюгюн кѣлюбюз къалай эсе да жарыкълыкъны бир бек сюеди. Аны сен тюз ангыларыгъынгы билебиз. Кесинг билесе, ол алгъаракъда ресторанда олтургъаныбыздан бери сахарны бек къолайлы адамлары окъуна сенден бай адам болмагъан сунадыла. Ай юйюнге, кѣре болурса, ала сени бла, беллерин энишге ийип, алай саламлашып башлагъанларын.

Аллай сѣзлени айта келип, шуѳхла Жансохну хаман къыздырадыла. Даражасы кюнден-кюннге былай терк ѳсе баргъан кишини кѣлю Минги таугъа тенг болду.

- Шуѳхла, мен сизни бюгюн биринчи класслы рестораннга чакъырама. Хар биригиз, кесигизге энтта да бирер тенг къошуп окъуна келигиз. Чонай, сен а бусагъатда окъуна «Наратлы» ресторанда стол заказ эт, хар ким сени юсюнге жыйылырбыз. Мен да юйге бир жетип къайтайым, - деп, сыйдам сѣзле кѣлюн кѣтюрген Жансох, эрляй, такси туту, юйге къууулду. Ол ашыгъышлы арбазгъа кирди да, юй бийчесин чакъырып, эки аягъын бир уюкъгъа сугъуп, аны къоншуларындан хаух костюм тилерге жиберди. Алакѳз, кѣп турмай, бек ахшы мода бла тигилген жаралу костюм бла эки жылтырауукъ туфли алып къайтды. Бу алапат кийимле Жансохну, юй бийчеси окъуна танымазча, субай да, келбетли да этдиле. Аны эслеп, ол кюзгю аллына сюелип, иги кесек турду. Чамгъа, лакъырдагъа да тили ачылды. Алакѳзге кѣп махтау сѣз айтды. Ол алай эте тургъунчу, тенглери айтхан заман да жетди. Алакѳзден букдуруп тургъан он минг сомну да хуржуннга уруп, эшикге чыкъгъанда, сѣз тауусхан таксиси сакълап тура эди.

Жансох шофѳрну жанына олтурур-олтурмаз, «Волга», эмилик атча, алгъа суху тебиреди, къарап-къарагъынчы «Наратлыгъа» жетди. Омакъ киши, ресторанны мияла эшиклерин кенгнге ачып, уллу залгъа кирди. Юч шуѳху эм ол танымагъан тѳртеулен, эки столну бирге къошуп, юсле-

рин тюрлю-тюрлю ашарыкъладан, ичгиледен толтуруп, кёллери жарып олтура эдиле. «Кеч» къалгъан къонакъгъа стол къурагъан шуёхлары кеп тюрлю чурумла бла тазир аякъланы бир бири ызындан тартдырдыла. Андан сора Жансохну столда олтургъан жыйынны ол танымагъан төртюсю бла шагъырей этип, аны, муну саулугъуду деп, алгъыш аякъла терк-терк кетюрюле башладыла. Хар бири къарыууна, акъылына кере угъай, къарынына сыйыннганына кере тартды. Жудайып келген Жансох тазир аякъладан сора окъуна айтырын-къайтырын билмей, оспар селешип башлагъан эди. Анга дагъыда 3-4 рюмка къошханда уа кесин бютюнда «эркин» жюрютдю.

- Мен а, тейри, сизни бюгюн даражагъызыны кетюрдюм. Ашагъыз, ичигиз! Жамызланы Кекелни жашы Жансохну ахчасы жетмейми къаллыкъды. Ол сизни кибик кеплени тойдургъан кишиди...

Алай айта келди да, бираздан шошайып башлады. Шуёхла да анга оздурмай эдиле. Кёллеринде болгъанны да бир бирге төге, ашагъан, ичген, жаншагъан да этдиле. Домалай а:

- Аланла, бу шуёхубузну бизсиз даражасы къалай боллукъ болур эди, ол аны биле болурму? Келигиз бу жол аны кишилигин бир сынаыкъ, - деди. Ол, кез къысып, белги бергенлей, шуёхла столдан бирем-бирем, экишер-экишер туруп, сансыз, тышына чыгып кетдиле.

Жансох столда кеси жангыз, теке къалкъыу эте, иги кесек олтурду. Шапа тиширыу, ишни болушун жаратмай, аны къатына келип:

- Жюйюсхан, нёгерлеринг къайдадыла, ким телерекди столну багъасын? – деп, жумушакъ ауаз бла селешди.

Алай шапа тиширыу кеси таба сюзюлюп къарагъан эки уллу чырча кёзню ачыла-жабыла тургъанларын кёрюп, андан хайыр чыкъмазын ангылады. Олтургъан жерине къайтып келип, ресторанда дежурналыкъ этген администраторгъа ишни болушун ангылатды. Ол да адамла тешиниучю жерде газет окъуй тургъан сержантха хапар берди. Бёкем санлы милиционер жаш Жансохну къатына олтуруп, билегинден тутуп селешип, инбашына къатылып, жайыкъдырыргъа кюрешди, алай сёзюн эшитдиралмады, айтханын этдиралмады.

Шапа тиширыу ол кезиуде столда олтургъанланы къоранчларын чотха уруп, онжети минг сом теленирге кереклисин билдирди. Жансох аны ангыламады. Ангыласа, баям, кеси айтыучулай, хаух костюмун окъуна залогга салыр эди: 3-4 сагъат мындан алда кюлкую, оюн, чам, лакъырда, артда уа былхымсыз сёзле айтылгъан бу берекетли столда энди Жансох, милиционер, шапа тиширыу эм администратор олтурадыла. Ресторанны эшиклерин этер заман жете келеди. Ол кезиуде тышындан экеулен, билмегенча этип, кирип келип, Жансохну къатында тохтайдыла. Мынга не болгъанды деп, алайдагъылагъа сорадыла. Кеслери аны шагъырейлери болгъанларын айтып, ишни болушун «ангылап», Жансохну хуржунундан паспортун чыгъарып, ахчачыгъын тергеп, столгъа саладыла. Ахча жетмегенин билип, Жансохну аты бла расписка берип, паспортун да алагъа къоюп, ахча тамбла эрттенликде сагъат сегизден кеч къалмай бери табыллыкъды деп, кеф кишини, къол-

тугундан тутуп, эшикге чыгъарып кетедиле. Милиционер жаш алагъа ишекли болуп, аланы ким болгъанларын тынгылы биледи. Андан сора аны эркинлигин алагъа береди.

Эшикге чыккында да кюз арты салкын кечени сюриуюн аязы да Жансохха себеплик этмеди. Бираздан ала тургъан жерге аны бла столда олтургъан къауум келди. Ичген кишиле бир бирлери бла иги кесек безиреди, жагъалашхан, тартышхан, кюлген да этдиле.

Илкерле, Боюнсала да, чууакъ кёкде иги кесек жол жюриуп, сахарны тюз тѣппесинден къарап башлагъан кезиуге, жыйын тынчайыр къайгъы этди. Чонай бла Къонай Жансохну ортагъа салып, тюртюше, абына, кѣп заман жюриуп, аланы юйню арбазына жетдиле. Аны алайда къоюп, хар бири юйюрлерине жол алдыла.

Кѣп турмай танг жарый башлады. Жансохну башы бираз жайыгъаракъ болду. Кѣзлерин ачып къараса, ресторан да, нѣгерлери да жокъ. Сууукъсурап ёрге туруп, ары-бери да атлады. Къайда тургъанын а бир да билалмады. Ол да алай эте тургъанлай, юйню эшиги ачылды. Кече эрини биягъы келмей кѣп къалгъаныны къайгъысы бла къатыны сау кечени кѣзюн къысмагъанды. Эрттенликде бир кесек къалкып, уянып, терезеден къараса, Жансох къайры атларгъа билмей, юйню къатында сюелип. Аны алай кѣргенде, юй бйчени эси бек алгъа хаух кийимлеге кетди. Эшикге чартлап чыгып, Жансохну къатына суху жетди, сени жауунг да аллайны кѣрге эди! Къара костюм боз бет алып. Чурукъла да, анга ушаш, кир.

Ачыулу къатын, эрини артындан тюртюп, юйге кийирди. Кийимлерин тешип, аланы тазалар къайгъыгъа кирди. Алай ичги тѣгюлюп, жау тамып, букъу къоннган костюмну къалай тазалагъын?! Къаллай уллу палах, айып тюшдю юйюрге! Уялмай къалай кѣрюнсюн жазыкъ тиширюу къоншуларына! Ичи кюйюп къаралгъанды юй бийчени. Ол кийимле бла кюреше тургъунчу, сагъат сегизден озуп, тогъузгъа ишледи. Жансох аманны кебинден кесине келип, ишге кетди. Кѣп турмай эшик къагъылды. Ачсала – милицияны тамата сержанты! Ол, юй бийчеге паспортну чыгъарып кѣргюзтюп:

- Бу адам мындамы жашайды? – деп сорду. «Хау» деген жуапны эшитгенлей:

- Алай эсе, бу къагъытлагъа кѣз жетдир, - деп, тюненеги расписканы, ресторанда тѣленирик ахчаны сѣтун да Алакѣзге узатды.

ХЫЧИНЛЕ

Къайынлы элде Аслангерийни бла Кемилятны юйюрлерини юслеринден кѣп иги сѣз айтылуучуду. Ала хайт деген юч жаш бла тѣрт къыз ѳсдюргендиле. Аслангерий сабырлыгъы, терен акъылы бла саулай элге атын айтдыргъанды. Кемилят да адеплилиги, тизгинлилиги бла къоншугъа, тийреге кесин сюдюргенди.

Былай кьолайлы, адежли юйюрге ёсген кызыланы алыргъа, жашлагъа барыргъа суйгенле ёз эллеринде, тышындан келип да кёп ахшы адам болгъанды. Эгечле бир бирлеринден ариула эм жигерле. Юйюрге кьууат, жарыкьлыкь да бергенле. Тунгуч кызылары Маржан, аны кичиси Жаухар, ючюнчюсю Майрусхан, бек кичилери Зулихат. Тёртюсю да кьарап-кьарагъынчы эки-юч жылны ичинде суйгенлерин тапдыла, толу юйюр болдула.

Жашла да жетдиле. Тамата уланлары Ахмат, келин келтирип, Аслангерийни бла Кемиятны кьууандырды. Келин а – келинмиди! Кьолу хар затха жарашхан, сёзю жюрекеге жауча жагьылгъан, уллуну, гитчени да кёлюн ала билген, бир тауушлукь!

Асхат да кесине тенгни тапханды, юйюрге, тукьумда да ариу кызы сайлай билгени бла кесин махтатханды.

Кезиу бек кичиге – Далхатха да жетди. Ол а асыры бек игини сайлайма деп, кёп заманны кьатынсыз турду. Ата, ана, кьарындаш, эгеч, киеу, келин да ол иги адамгъа жолугьурун, насыплы болурун кюседиле. Ала Далхат жаратханны кьайда табайкь деп, кёп кенгешдиле, сагьышха кьалдыла. Элде бек сайлама кызыланы юйлерине келечиле ийдиле, башха элlege да жюрюдюле. Алай Аслангерийни кьартлыкь жашы келин, киеу айтхан кызыланы да унамады. Жюрегим тартханны кесим табарма, ары дери манга сёз кьошмазыгьызны тилейме дегенни айтып тохтады.

Далхат школда устазды. Педагог нёгерлери аны ишин айыпсыз билгени, школчулагъа тынгылы билим бергени, ариу чамы, лакьырда-сы ючюн бек суюдиле. Окьуучула уа, устазларыны юсюнде кёп ахшы ышанларындан, аны хар сабийни жюрегин жапсара билгенин жаратадыла. Ол школну бек сайлама устазыды. Юй жумушха да сакьды. Битеу юйюню ауурлугьу аны юсюндеди. Не алай-былай десек да, ата, ана да анга кишини кьошмайдыла.

Жылла оза, Далхатны кьулакь жанларына акь ура барады. Отуз алты жылы тола, ол кьоншу элде тойда бир кызыгъа кёзю кьарады. Кёп сагьыш эте да турмай, аны бла жашуун байларгъа мурат этди. Ол акьылын эрттеден эшитирге кюсеген юйюрюне да туура этди. Ата-ана кьууандыла, эндиге дери болгъан кьууанчларыны кьайсысындан да оздуруп той этдиле. Жангы жууукьла бла ортаны кьаты байлар ючюн, бусагьатда жюрюген тау адетлени барысына да жол бердиле. Кичи келинлерин, башхаладан айырып, бек эркелетдиле. Ол биринчи кере отоудан чыкьгъанына, кьайын ата, ана тургъан юйге киргенине, биринчи кере суу алыргъа баргъан кюнюне атап да, кьурманлыкьла сойдула. Алай бла толу юйюр, эркелетип, ийнакьлап, Налжюзню - келиничкини – кеси от жагьасына кьошду.

«Эрге баргъан тынч болгъанлыкьгъа, этек бюкген кьыйынды», деп таулула айтычулай, келинни бла кьайынланы арасында ишле ардан-артха башланьчудула. Алгьыш аякьла да ичилип бошалырла, кьурманлыкьгъа союлгъан малланы суюклери багьушлагъа атылырла, сый бериу, кёл жапсарьула да артда кьалырла. Кетмезлик, адамны бир-

гесине ёмюрледе кьаллыкь да аны ёз юйонде адепге, кьылыкьгъа, ишге юйреннген фахмусуду, билимиди.

Ыйых кюн, жаз башы эрттенликде, Аслангерий тангны жарыгъы бла кьой кьыркьыр муратда, арбазгъа ашыгъып чыкъды. Кёп мычымай, аны ызындан юч жашы да кьой орунну аллына келди. Ахмат кьыркьылыкь малланы башха баугъа айырды, Асхат кьалгъанларын отларгъа кьыстады. Далхат да кьыптыланы биледи, кьой кьыркьыучу жерни хазырлады.

Чууакь эрттенликни ариулугъу, хауаны тазалыгъы кьартны, жашланы да кёллерин кётюреди. Къарындашла бир бирлерине чам эте, ойнай, кюле, ишге киришди. Кьыркьылгъан кьойла да, «ауур жюклеринден» кьутулуп, халжарны бир мюйюшонде жокку болуп, жайлыкьгъа чыгъарларын ашыгъып сакълайдыла.

Кемият да, эр кишилени ашларына, сууларына кьарар эдим деп, бюгюн башха кюнледеча болмай, эртте аякъланганды. Апынла да, бир бирлерине эришгенча, тизгинлерин жыйып, Анаканы оноуна бирден табылдыла. Къайын ана тамата келинлеге бирер жумуш буюрду: бирин базаргъа атландырды, экинчисине юйде тизгин жый деди. Налжюзге уа ышарып кьарады, кьарамы бла эркетди, бираз сагъышлы болуп туруп:

- Келинчик, эрттен азыкьгъа хычинле этсенг эди, - деп, аш юйге кирип, дагъыда ызына терк окъуна кьайтды да, - жанчыгъым, юйююзде уа хычинле этиучюму эдинг, ол затха шагъырей болмай, сени кьыйнамагъа эдим деп, жолдан кьайтханма, - деди.

Ол жумушну атын эшитгенлей окъуна Налжюз онгсунмады. Алай, къайын анасыны биринчи тилегин этмей кьояргъа болмай, акъ гыранчадан аз кёрюннген бетин дагъыда бегирек жаба, шош ауаз бла:

- Этиучем, Анака, жарсыма, - деди.

- Охо, ауруунгу алайым, этиучю эсенг, игиди, теркирек кьармаш, - деп, кьой кьыркьыгъан жерге кетди.

Налжюз урудан картоф келтирди, уллу чоюнну толтуруп, отха асды. Аш юйде гюрбеден ун алды, чыккырдан бишлакъ чыгъарды. Тегенени бели бла бир унну тылыгъа басды. Ол алай эте тургъунчу, картоф да бишди, аны артды да, бишлакъ ууду. Аланы уллу терен табакьгъа кьуюп кьатышдырды. Тылыны ийлей кетип, хычинликлеге юлешди. Бишлакъ-картоф ууулгъандан ууучун толтуруп, тугулла этип тизди. Хычин ичликле, тышлыкъла да терк окъуна хазыр болдула. Андан а не асыу! Налжюз хычин этиуню андан арысын билмейди сора уа.

Келинчик сол кьолуна тылы кесекни, онг кьолуна ичге деп хазырлагъан токалладан бирин алды. Аланы экисин бир бирлерине жабышдырып мурат бла стол юсюнде жазгъыч бла ары-бер аудурду. Тылы жазгъычха жабышды, хычин ичликни тылыгъа жабышханындан эсе, столгъа тёгюлгенлери кёп болду.

Кюн таякъла тау башларындан тигелеп, элге нюрлерин жайгъандыла. Элни аллы уллу къаяланы чегет жанлары болмаса, тау ауузда кюн тиймеген жер кьалмагъанды. Асхутда Кемият Аслангерийге, жашлагъа да:

- Ишден аш таматады. Келигиз, эрттен азык ашар заман озуп барады. Келинчик хычинле эте кьалгъан эди, аш-суу хазырды. Сууусала, хычинлени татыулары кьалмаучуду, - деди да, ала кьол жуууп, тизгинлерин жыйып бошагынчы, юйге келди.

Аш юй тютюнден тул-туманды. Налжюз печъни жанында сюелип, табагъа жабышхан хычин ични кюйгенин, гузабагъа кьалып, бичакъ бла кырады. Къызыу табада картоф, бишлакъ тугулчукъла чырылдап, тылпыу этедиле. Бираздан а кюйюп, къара кёмюр боладыла.

Анака аны алай кёрюп жунчуду, хычин ичле бла тышла орунларын тапмагъанларын ангылады. Столда жарты-къурту жайылгъан хычинликлеге кёзю илинди. Сени жауунг да аланы кёрсюн! Келин хычин ичликлени тыш этип, тышланы уа ич этип, аланы бир бирлерине жалгъаялмай, къазауатха кьалып кюрешгенин кёрдю. Отну къызыулугъу бир жанындан, хычин эталмагъан ачыуу экинчи жанындан болуп, Налжюзню терлегенлери барады. Абызырагъан келинчик акъ гыранчасы башындан учхалап, инбашларына тюшгенин окъуна эслеялмады. Ол жарты-къурту жайылгъан хычинлени кьызгъан табада бир жанларына айландырама десе, ала, юзюлюп-юзюлюп, табагъа къайтып тюше, тылы, бишлакъ, картоф уугъанла бушто бола эдиле.

Башхаладан айырып сюйген келинини аш этиуде болумсузлугъун юйюрюнден, бютюнда бек апсынладан жашыра, къайын ана аш юйню эшигини къадауун ичинден салып, Налжюзге жууукъ келди, ариу сёлешди, жангы келин аш юйге биринчи кере жумуш этсе, алай болуучуду деп, жапсарды. Терк окъуна женглерин ёрге къайырып, хычин этип башлады. Билген кьоллагъа тылы, хычин ичле да терк боюн салдыла. Къарап-къарагъынчы уллу сай табакъ кьызгъылдым бишген хычинледен толду. Сары жауну мол салып, Анака хычин табакъны Налжюзню кьолуна туттурду. Ол да, уллу сынаудан кьутулгъанына кьууана, аны элтип, къайынларыны алларына салды. Ала да махтау сёзле айта, ашаддыла, тойдула. Ызындан кёмюк эте тургъан айран ичип, мыйыкларынын сылай, ишлерине кетдиле.

САФИЯТ, САНИЯТ ДА УГЪАЙ – САКИНАТ

Къаплан Мамуевич Кюнлюм элде устаз болуп ишлегенли, кёп тёлюле бир бирлерин алышындыргъандыла. Алай тамата тёлюню келечиси алыкъа дерс бериуюн а кьоймагъанды. Къартлыкъданмыды да, арт кезиуде классда сабийлени атларын унутуп, бирини атын экинчиге айтыргъа ёчдю. Ол а хар заманда да «сынаулу» устазны башын кюлкюлю этеди. Бу жол да алай болду.

Школну директору, дерсле бошала, Къаплан Мамуевични классына кирди да, былай айтды:

- Тамбла райондан инспекторла келликдиле, сени ана тилден дерслеринге кирирге сюедиле. Иги хазырлан, сабийлени да хазырла, бетибизни жоймазча.

Къаплан Мамуевич олсагъат окъуна сабийлени барысына да тамбла боллукъ ачыкъ дерсге тынгылы хазырланыргъа керекди деп эсгертди да, бери бурулуп:

- Сен а, Сакинат, биринчи болуп дерсни санга сорлукъма. Тилни кесеклерин окъуй турабыз да, сыфатны иги тынгылы билип кел, – деп, чашчыгъы ариу таралып, эки эшмечигини къыйырларында къызыл ленталары болгъан къызчыкъгъа айырып аманат этди. Ол да устазыны анга этген ышаныулугъуна ыразы болуп, ариу кѳзчюклеринден жарыкълыкъ тѳгюле, тенглерини аллында ѳхтем сюелип, шош ауаз бла:

- Охо, - деп, устазны ышандырды.

Экинчи кюн 5-чи «Б» классда ачыкъ дерс башланды. Директор айтханыча, райондан келген къонакъла классны арт жанында олтуруп, дерс къалай барлыкъ болур деп, ашыгъып сакълайдыла. Классда шошлукъну Къаплан Мамуевични:

- Сабийле, дерсге хар замндача иги хазырланып келген болурсуз. Юйге берилген дерсни ким айтыргъа сюеди? - деген тунукъ ауазы бузду.

Класс бютюнда шошлукъгъа кѳмюлдю. Киши базынып къол кѳтюрмгенден сора, устаз, парта тизгинлеге тюрслеп къарай кетди да, Сакинат дерни орунуна: «Сафият, турчу дерсни айт. Сыфат деп неге айтабыз? Юлгюле келтирип ангылат», - деп, класс журналны ача, шинтикге олтурду. Ол кезиуде ал партада олтургъан къара шинли къыркъмачач къызчыкъ ѳрге турду да, не айтыргъа билмей, хар замандача, тынгылауну басып, иги кесек сюелди. Устаз, тынгысыз болуп, кѳз къыйыры бла тюнене дерсни айтыргъа аманат этген эшмели къызчыкъны изледи. Ол да, уялгъандан башын кѳтюрмей, шош олтурады. Къаплан Мамуевични тилине Сакинат деген ат келмейди. Ол, Сафиятны жерине олтуртуп, жангъдан Саният, къайдаса, тур дерсни айт деп, журналда аны атын излерге къармашды.

Классны бек арт партасында олтургъан назик къызчыкъ арсарлы ѳрге турду. Устазны башы хайран болуп, олтургъан жеринден секирип туруп, дерсни аманат этген къызчыкъны къатына барып, аны ѳрге турдурайым деген кезиуде, класс отоуну эшиги ачылып, къарт къатынны башы кѳрюндю.

- Къаплан, жанынга къурман болайым, туудукъчугъуму юйге жиберсенг эди, картоф къазаргъа барлыкъ эдик да, машина сакълап турады, - деп сѳлешди.

- Къайсыгъыз эсе да туругъуз, угъай демейме, барсын, - деди ол.

Ол кезиуде Сакинат, портфельчигин къолтугъуна къысып, эки добар эшмечиги да эки жаурунчугъуна тие, классдан чыгъып кетди. Аны кѳрюп, Къапланны тили тутулуп, не айтыргъа билмей, класс къанганы къатында сюелип, окъуучулугъа, директоргъа эм дерседе олтургъан инспекторлагъа да кезиу-кезиу къарай къалады.

ЖЫЙРЫКЪЛЫКЪ

Халыу тюкенден, кёз кьаматырча, чий дарий кьумач алып, солуу кюн жыйрык тикдирирге, ателье излей, шахаргъа чыкьды. Омакь жыйрык киириги эсине тюшюп, аны кёз аллына келтирип, кеси кесине кёл этдире, чууакь кюн ашыкьмай барады.

Аллай иги кьууумлары бла келе, ательеге кьалай жетгенин да сезме-ди. Аны эшикден кирген жеринде омакь жыйрык кийген ариу тиширыу сурат сюеледи. Манга да быллай жыйрык тикселе эдиле деп, Халыу ательеге кьууанч тыпырлы болуп жан атды да:

- Мен жыйрык тикдирлик эдим, - деп, жарык сёлешди.

Заказла алычу жерде олтурган, пудурабет, ингиликуурт, чырпачач тиширыу анга сейирсинип кьарап:

- Сен билмеймисе жыйрык бичиучю Анна Петровна отпускда болганын? Бусагъатда ателье бир тюрлю заказ алмайды, - деди.

- Мен ётмек биширген жерде ишлейме, тылы басычу адамыбыз солургъа кетгенликге, биз адамланы гыржынсызмы кьоярыкьбыз? Хар жерде да алайды. Сен не кьужур хапар айтаса, - деп, Халыу ушакь нёгерине айып этди.

- Былайы санга столова туююлдо, гыржын ашатыргъа, аллай насихат сёзлеринги башха жерде айтырса! Адам былагъа не этсин, айтып турганлыгынга, бири кетерге экинчиси келеди да, кьанынги бузады, - деп, кьанбуз тиширыу сумкасындан кирпиклерин боячу щёткачын чыгарды. Бир жанына бурулуп, кюзгюге кьарап, сымарланыу ишине киришти.

Халыу, кьанын андан бек буздурмаз ючюн, алайдан теркирек ташайыргъа кюрешди. «Башха жерде уа ательелени артларымы кьуругъанды», - дей, орамны башха жанына ётдю. Алай экинчи ательеде да иши кьуралмады. Эшиклерине кирит салынып, уллу харфла бла: «Ыйых кюн ишлемейди», - деп, жазылыпды. Адайдан да Халыу ючюнчю ательеге жол кёл алды. Ары жетгенде да, иши онгуна айланмады.

- Сора сен жыйрык тикдирирге келгенсе? - деди кийим бичиучю, кьарт киши. Алай эсе, не кьарау барды, тигейик! Жыйрыкьсыз бир тиширыу да болала болмаз, кёнчек кийгенлени айтмасакь.

Жаншакь киши сёзюн бираз сабыр этерин сакьлап туруп, ол ауузун бир кесек жапханлай, Халыу сёлешир кезиунун арсарсыз кьолгъа этди да:

- Сора мени заказымы аламысыз? - деп, кишини бетине тюрслеп кьарады.

- Айхай да, алмай а! Алай мен санга эсгертирге сюеме, ашыкьмай эсенг, аны биллип аллыкьбыз. Бизде бираз сакьларгъа тюшеди, билесе да жыйрыкь хар тиширыугъа да керекди, - деп, биягъы сёзюн узун созуп айтды.

- Кьаллай бир сакьларгъа керекди да?

- Ай, ай бла жарым, андан кёп да.

- Ай таланмагъан, бусагъатда айгъа уллу юйле ишленедиле. Сен а...

- деди Халыу.

- Иги кыыз, биз кьюрулушчула туююлбюз. Сен кермеймисе биз тиширыу кийимле тикгенибизни, бичгенибизни! - деди кийим бичиучю кьарт киши.

Алайдан да кьаны бузулуп кетип, Халыу тёртюнчю ательени кьатына келип тохтады. Былайда уа адамла асыры кёпден, ательени ичине кирир онг жокьду.

- Была барысы да кийим тикдирирге келген адамламыдыла? – деп сорду Халыу кьолунда кьагьыт чулгьамы болгьан кьызгьа.

- Хау, - деди ушакь нёгер излеп тургьан кьыз. – Мен санга айтайым, жалаңда тёрт очередьге сюелирге керекди. Мен ангылагьаннга кёре, сен да кеси кьумачынг бла келгенсе. Алай эсе, бек алгьа сен заказла алгьан жерге барлыкьса, алайда сени кьумачынгы ёнчелеп, кийим бичиучюге жиберликдиле. Анга очередь бек уллуду. Ол сени ёлчеуюнгу алгьандан сора, сен биягьы заказла алычу жерге кьайтырыкьса. Бек ахырында уа кассагьа. Алайда адамла азыракьдыла. Болсада бираз сюелирге уа тюшер.

- Да сора кюнюнгу былайда ашырыкьса десенг а!

- Хо бир да! Алай а мен былайда сюелгенли, жалаңда эки сагьат болады. Ма кёrese да, кёп турмай, кийим бичиучюге жетерикме...

Халыу, ахсынган да этип, бираз сагьышлы болду. Былайда да иши тап кьуралмазлыгьына тюсюнюп, биягьы излеу жолуна атланды.

Артыкь узакь бармай, омакь тиширыуну ариу сураты тагьылгьан ательеге жетип тохтады. Несин айтаса, бу да биринчи ательеде тиширыудан да омакьды, субайды, жыйрыгьы да юсюне асыры ушагьандан, адамны кесине, мукьуладис бла тартханча, жууукь этеди, кёлюн кётюреди.

Эшик башында «Модаланы ательесини заказла алычу жери» деген жазыуну окьуду да, эшикни акьыртын ачып:

- Кюнюнг ахшы болсун, эгечим! – деп саламлашады стол артында олтургьан адам бла. Заказла алычу тиширыу кёре эдим ол. Айбат кийимли кьатын Халыуну саламын алып, бетине ышарып кьарады. Аны алай этгени Халыуну кёлюне жау жакьгьанча болуп, жумушун айтды.

Башха ательедеча, сылтаула излей, патыуала айта турмай, заказла алычу тиширыу Халыуну кьумачын алып, метр бла ёлчелеп, тукьумун, атын, атасыны атын да жазып, хакьына тёленирик ахчаны да санап, кьолгьа этип, квитанцияны копиясын анга узата, былай айтды:

- Эгечим, бюгюн кийим бичиучю Екатерина Петровнаны туугьан кюнюдю да, ююне кетгенди. Келир ыйыкьда келсенг, кепге ургьанча, юсюнге алай ушарыкь жыйрыкь бичер. Тобады, аны юсюнге кийген заманда, кесинги гёбелек болуп, учуп кетерик сунарса. Алай эсинге салып кьояйым, бичилген кийимлени тигиучю кьызларыбыз, отпускагьа чыгьып, тенгиз жагьасына солургьа кетип турадыла, кюз кьайтырла...

Халыу, бу жарыкь сёзлю тишиыугьа не айтыргьа билмей, кьумачын анда кьоюп, арып-талып, ююне кеч кьайтды. Андан бери ательеге ненча кере барды эсе да, жыйрыгьын бичерик Екатерина Петровнаны тапмады.

УШХУУРЧУ

Саныны ариулугъу, келбети бла да Солакъайгъа киши чурум тапмаз. Алай сыры уа тыш кёрюмдюсюне бир да ушамайды. Аны алайлыгы не затда кёрюнеди десегиз а, мен айтайым. Биринчиден, ол баргъан жеринде къазан жанына жанларгъа ёчдю. Экинчиден, ол элде болуп ансыз аш-суу къымылдагъан жерни хазна кёрмезсе. Аны ючюн айтадыла эллилери анга: «Биягъы ушхууурчу келеди», – деп.

Арттан-артха уа аны келирин суймегенлерин кесине эшитдирип окъуна айта тебирегендиле. Кёпле уа былай окъуна дейдиле: «Юйюбюзге бир къонакъ келсе, Солакъай экинчи къонакъ болмай къалмаз».

Аланла, къонакъ келирин суйюучю элни жамауаты Солакъайны къонакълыгындан быллай бир нек къача болур? Аны да ангылатайым. Ашап башласа, тоюму жокъду. Ол да неди! Тегене тенгли къарынын толтурса да, юйюне заманында кете билмейди. Кете тебиресе уа, бютюнда палах, къонакъла, къоншула юйлерине кетип, къонакъбайла да тынчайыр къайгъы этип башласала, Солакъай, юйюрню таматасыны богъурдакъ тюбюне кирир да, былай айтып башлар:

- Къарындашым, юйге барыргъа бир улоу мажарсанг эди. Сора, и маржа, тамата, бизни юйге узакъдан бир сыйлы къонакъ келип турады. Тиширыулагъа айт да, анга бу берекетден бир юлюш чыгъарт: шеша-меша, аркъа-маркъа, жилик-милик, жёрме-мёрме, сохта-мохта, лёкъум-мулёкъум, хычин-мичин дегенча затладан. Кесими иги тутумлу хуржунум барды, анга салсынла дер да, уллу кисей хуржунну къолуна тутдурур.

Ол сёзледен сора ол дагъыда былай айтыргъа бек сюеди:

- Оллахий, сени юйюнгдеча татыулу ашарыкъла бир жерде да болмазла. Сени юйюнгде туз гыржынны ашап, санга Аллахдан ахшылыкъ тилемеген мен бир да кёрмегенме. Мен кесим да алайма. Быллай сыйлы ашарыкъланы татыуларын бир татхан адам экинчи, ючюнчю кере къайтып келмей да къалай къалсын сизнича мангылай жарыгъы болгъан юйюрге?! Юйге жолну таныйбыз. Аллах айтса, энтта да тансыкъ этмек...

Алайды Солакъайны сыры, къылыгы. Болсада, Жангы жылны алдында мен аныча ушхууурчулагъа быллай бир къауум сорууум барды: «Жангы жылны огъурлу кечесинде ала ёз юйюрлеринде юйдегилери бла бирге олтураллыкъ болурамы? Огъесе ала, къолайлы юйюрледе берекетли столла излей, кечелерин жортууулдамы ашырырла? Башхалагъа алгыш сёзле айта, кеси башларын къаргъышлыкъмы этерле?»

Ол соруулагъа жууапны жаланда ала – Солакъайчала, кеслери бераллыкъдыла. Биз а, хар замандача, ол кюннге хазырлана, бир бирибизге:

- Жангы жыл къууанч бла келсин! – дейик.

АЯГЪЫ КИРГИНЧИ – ТАЯГЪЫ

Шахарны оноучуларындан бири «Шарыуа» атлы заводну алгъыннгы таматасын кетерип, аны орунуна кесини къаршы жууугъун салыргъа ары келди. Ол, жыйылыуу ача, былай айтды:

- Бусагъатда заман да, иш да башхаргъандыла. Коллективге башчылыкъ этиу да бюгоннгю кюннге келиширча болургъа керекди. Сизни алгъыннгы таматагъыз а, жарсыутга, кесин заманнга кёре тюрлендиралмагъанды. Ол себепден, биз аны кетерип, орунуна бюгоннгю кюнню излемин ангылагъан, производствону тап къуаргъа къолундан келген адамны салабыз.

Хурметли ишчиле, инженерле! Бюгонден башлап, сизни директоругъуз ма бу жашды. Ол кесин сизге терк таныгъыр, иш кёллюлоггогноню да кётюрюр деп ышанама. Бир кесек ууакъ жагъынчыкълары барды ансы, аны юсюнде киши башха айып тапмаз. Терен билимлиди. Кандидат диссертациясын къорууларгъа хазырлана турады. Илму иши уа производствону жангъыча къурауны юсюнденди.

Ол сёзлени эшитгенлеринде, ишчиле бираз арсарлы болсала да, къуллукъчуну айтханына къарсла бла ыразылыкъларын билдирдиле. Жангы директорларына сюйюнюп къарадыла. Ол да, жарык ышара, кесини юсюнден айтылгъан махтау сёзлеге къууана, башын ёхтем тута, жыйылгъанла таба бурулду.

Ол кезиуде жыйылыуу бардыргъан къуллукъчу, жангы директорну алгъышлай:

- Къаплан, къарындашым, сен энди жеринге олтур. Бюгонден ары бу къара сахтиян бла тышланган жумушакъ шинтик сени жерингди. Хайда, къууанч кюнде ишлеп башла. Мени жүрегим тынчайды, энди кеси ишиме табылайым. Москвадан уллу къуллукъчула келедиле. Алагъа тюберге керекме.

Къаплан, орунундан туруп, къарындашын къучакълары да, ишчилеге къарай, былай айтды: «Мен сыйлы къонакъны ашырып къайтайым. Сиз а келир заманда ишни къалай бла иги этеригигизни планын жарашдыра туругъуз. Сизни бла шагъырейленирге да керекме. Мен кёп турмай къайтама».

Кертиси бла да Къаплан, айтханыча, мычымай ызына къайтды. Тамата олтуруучу шинтикге батды да, тегерекге-башха эслеп къарай, былай деди:

- Сиз иги тюшондогногноню мен ким болгъаньыма? Мен сизни оноучугъузга, таматагъызга, башчыгъызга. Сиз а манга алжаусуз боюн салыргъа кереклисин биле болурсуз, баям. Мен анга ишекли тойюлме.

- Айхай да, билебиз, - деп, ишчиле бир аууздан жууап бердиле.

- Ол а бек игиди. Алай мен бюгон сизни эсигизге дагъыда быллай бир затны салыуу дурус кёреме. Ким биледи, ол кёллени кёллерине ушагъан да этмез. Мени бла бир акъылгъа келишип ишлерге сюе эсегиз, тамбадан башлап, заводда болгъан къашха башлыла, алаша бойлула заявление берип, барысы да ишден кетсинле. Алайсыз мен сизге оноу этерик тойюлме. Ала хыйлачыла болуучудула. Мен аланы кёрюп болмайма. Оноу этилмеген жерде иш онгуна айланмаучусун сиз эндиге дери жашауугъузда, ишигизде да кёрген болурсуз...

Ол сёзлени эшитгенде, ишчиле абызырадыла. Не айтыргъа билмей, бир

бирлерине кырадыла. Ичлеринде кышхабашланы бла алаша бойлуланы жокладыла.

Жангы директорну заводну ишчилери бла биринчи тюбешиую алай бопшалды. «Аягынг киргинчи – таягынг», – деп, таулула айтычулай, бу кыжур сёзлеге не тюрлю магъана берирге билмей, ишчиле, инженерле да, башларын кыайгы басып, юлерине кетдиле.

Экинчи кюн заводну кыабакъ эшиклеринден ичине, сайлаудан ётуп, бир кыауум адам кирди. Ишчи кюн башланды. Жангы директор, ёхтем атлап, шошлукъ бийлеген цехлени кыдырып, кабинети таба тебиреди. Алайда уа ол биргелерине ишлерге ыйлыкыгъан кышхабашла, алаша бойлула – барысы да жыйылып. Кыаплан алайгъа жетгенлей, жыйылгъанланы ичинден эки бёкем санлы кышхабаш жаш, аны билеклеринден тутуп:

- Ахшы жаш, бизничала бла ишлерге ыйлыкыгъан этесе, ким биледи, сен да кыашха болсанг, сёзсюз, терс акылынгы тюрлендиресе, – деп, алайда букъу басып тургъан шинтикге, инбашындан энишге басып, олтуртдула. Башында кёрпе бёркню бир жанына быргъадыла. Мангылайындан башлап, артха таралгъан дум-кыара бурма чачын алгъа кыпты бла кыркыдыла. Ызы бла уа суусуз, сапынсыз гумух жюлгюч бла жюлюдюле.

- Кесинг сайлагъан узун бойлу, кыалын чачлы ишчилеге оноу эт, – деп, Кыапланны аркыасындан кабинети таба суху портдюле.

- Мен сизге аны кечмем, тохтагыыз, анагыыз бергенни тёкгенле, – деп, Кыаплан жанында жюрютген телефонун, кёллары кыалтырай, хуржунундан чыгырып, тили бюлдоргю этип, кыайры эсе да сёлеше кыалды.

Коллектив саулай бирге жыйылып, онолашып, ишчи жерлерине кетди. Андан бери «Шарыуа» завод директорсуз ишлейди.

НАЛМАСХАННЫ «КЕЛНУТКЛЕРИ»

«Тегенекли» фирманы таматасы Салимни юй бийчеси бла экиге айланган кызыны кыайын анасыны кыарындашыны жашындан туугъанны эгечи Налмасханны танымагъан Шашбауат элде хазна адам болмаз. Ол аллай бир таныгыулу кыалай бла болду десегиз, мен аны сизге ангылатайым. Кюн сайын жангы хапарла жая эм кыя, элни башындан аягына чыгыр. Кимге чурум табар, кимни сёгер. Ауузундан ит ёлген аллай бир жаншакъ тиширыу. Махтанып башласа уа, жорегинги жарыр. Кимге жолукса да, мени жангызым Жюносча ариу жаш жаратылмагъанды дуниягъа дер. Ариу кыыз кёрсе, жашындан келечилик айтып башлар. Бек алгъа уа кызыны юйюню кыолайын сорур. Юч-тёрт кыатлы юйю болмагъын, уллу сый салмазлыкъ, кёп берне бермезлик юйден кыыз керек тыйюлдю деп, кёжюрегин керир.

Налмасхан алай уллудан тутарча, махтанырча жашыны не аламатыгы бырдымы дейсиз?

Аны уа анасына сорайыкъ. Ол былай айтычуду:

- Мени жангызымдан ариу да, бай да саулай Шашбауатда угъай, Беш да Тау элде да жангыз бир жаш болмаз, тоба. Кыалай кёралмайсыз Жюносюю уллу дум-кыара кёзлерин, узун кирпичлерин, кенгден тогъай кыыйылгъан кыашларын, ариу бет сыфатын, тал чыбыкыча, субай санла-

рын. Мени жашымы кёрюп, башын суймеклик бийлемеген – ол кьаллай кьыз боллукьду? Иши уа, иши! Кечеден тангнга 2-3 кофта эшген анга милдеу да туйюлдю. Не уа ол кёгюрчюн кьанатыча кёксюл «Волгасына» минип жолгъа чыкьса, ненча адам тохтап кьарайды, сукьланады, ол мени киеуюм болса эди деп. Сора аллай Жюнюсюме кьаллай бай кьыз да келмей кьалырма?

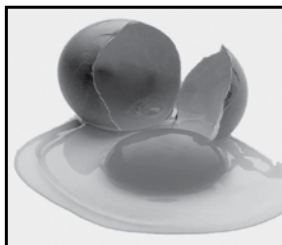
Ананы иги кьууумлары жашха насып юлюшюн табаргъа болушурламы дейсиз, жамауат? Ким биледи, таулула: «Келечи иги болса, кели баш эрге барыр», – дейдиле да, Налмасхан Жибирилни ариу кьызы Асиятны жашына кьуараргъа ары келечиле жиберген хапары барды. Ала не болуп кьайтханлары билсек, ол соруугъа жууап табылып дейме, тейри...

Ингир алада ючеулен Жибирилни юйюню кьабакъ эшиклерини аллына келип тохтадыла. Юйню иеси аланы кёрюп, не жумушлары болур экен деп, алларына чыкьды. Эллилери санга айтыр сёзюбюз бар эди дегенлеринде, келигиз деп чакьырды, юйге кийирди. Кьонакьла, кьонакьбай да, сёзню неден башларгъа билмей, бир-бирге кьарап, иги кесек турдула. Ол кезиуде Асият, хар заманда этиучюсоча, кьонакьланы алларына аш кьанга салды, суусап ичигиз деп, гоппанны толтуруп, айран берди. Кьонакьла не мурат бла келгенлеринден хапары болмагъан кьыз, терк окьуна аш юйден жылы хычинле келтирди. Жау, бишлакь эм башха ашарыкьлары бла табакьланы аланы жанларына тизди. Келечиле, арсарлы болсала да, ашха узалдыла. Андан-мындан келтирип, хапар айтдыла. Алай эте келип, келечилик сёзлерин башладыла. Жибирил, ол хапарны узакьгъа созулурун суймей, былай айтып, келечилени ауузларын байлады.

- Бизни аман кьыз Налмасхан суннганча туйюлдю. Кьылыгъы бла да аны ыразы эталмаз. Жаратмагъан ашын ашамаз, кийимин киймез. Хомухлугъун а айтхан окьуна этме. Ингирде эртге жатады, эртгенликде уа кеч турады, жюн иш бла юйге хайыры жокьду. Ашха-суугъа, кийим тигиуге, бичиуге да тюзелмегенди, нек эсе да...

Бу сёзледен сора келечиле, Жибирилге айтыр сёз тапмай, юйлерине кьайтадыла.

Налмасхан Жибириллада иши кьуралмагъандан сора жашына жашау насып излей, башха да юч-тёрт жерге жух урду. Алагъа баргъан келечиле да ананы, жашны да кьууандырырча хапар келтирмедиле. Энди уа Шашбауат элде келечиле баргъан кьызланы барысына да Налмасханны «келинликлери» дейдиле. Аны ючюн не гынтгылы кьызны да кёлуне тиймейди. Аллай ат аталырын жаратхан окьуна эте болурла дейме. Кьалай эсе да, Налмасхан келечиле жиберген юйлени кьызлары, бир-эки ыйыкь озгъунчу, эрге кетип кьаладыла. Алай бла элде келинликле не кёп эселе да, кьарайма да, Жюнюсюне кёксюл «Волгасына» минерге кюсегенле, Налмасханны кьайын ана этерге суйгенле табылыргъа ушамайдыла. 40-жыллыкь Жюнюсюне анасы суйген жангыз баласына кьызла сайлай, «келинликлерине» келечиле жибере тургъунчу, кёп кьатлы юйле да ишленедиле, кёп жаш, кьыз юйюр кьурап, туугъанларын, туудукьларын ёсдоредиле. Таулула: «Уллу селешме да, уллу кьап», – дейдиле. Налмасхан аны биле болмазмы, аны анга ким ангылатсын!

Бир жол къайын анамы тобугъуна къызыл тамгъа чыгъады. Кюнден-кюннге ол ёсе ба-рады, бек къаты аурутуп да къыйнайды аны. Саусуз, аягъы асыры ауругъандан, тёшегин-ден туралмай къалады. Аны алай ауругъанын эшитип, бир жууукъ адамыбыз келеди. Ол а жумуртханы агъын жагъыгъыз деп кетеди. Ол айтханлай бир ыйыкъ ётгенден сора, къайын анам сау болгъан эди. Жумуртханы агъын бир зат да кьошмай жагъып тургъан эдик. Аны кючю уллу болгъанын кёр-дюк.

ТОТ ЧЮЙНЮ БАСХАН ЭСЕНГ – НАШАНЫ МАЖАР!

Бир жол юйде ишлей тургъан эр киши уллу тот чюйню басады. Ол аны, чуругъундан да ётюп, аягъына терен киреди. Юйню иеси ынна тузланган нашаны узунлугъуна кесип, бир жарты-сын жарасыны тюп жанына, экинчисин а аягъыны баш жанына салып, къаты байлап къояды.

Сейирге, экинчи кюн эрттенликде чюй кирген жараны ызы да къл-май тура эди.

КЁЗЛЕРИГИЗ АУРУЙ ЭСЕЛЕ

Кёзлени конъюктивит аурууларына дарман бла жибитилген журунла иги бо-лушадыла. Аны къалай хазырлайдыла. Календула гюл бла очанка хансны салкъын жерде къурутуп, ууакъ туурап, бирге къа-тышдырып, эки уллу къашыгъына ол жарым литр къайнар суу къуюп, термосда 30-40 минут тутаргъа керекди.

Сора ариу маряны неда быстыр журун-ланы аны бла жибитип, кёзлеринге сал. Кюннге алай юч-тёрт керек эт. Бу багъыуну кёзле сау болгъунчу дери бардырыргъа керекди.

Кёзлени катаракта аурууна иги бал да иги болушады. Аны тазалай, неда таза суу бла къатышдырып, кюннге эки-юч кере юч тамычысын эки кёзге да бир айны ичинде кюя турургъа керекди. Бу багъыу амал кёзлени кератит ауруундан да болушады.

Аяз неда сууукъ ётюп тургъан кёзлеге каланхоэ хансны сууу да жарайды. Аны да 1-2 тамычысын эки кёзге да кюннге юч-тёрт кере тамдыра туругъуз.

ДУГЪУМА СУУУ ТЕРИ КИЧИТЕННИ КЕТЕРЕДИ

Адамны гитче жаныуарчыкыла къабып неда аллергиядан териси кичий эсе, 70% спиртни 250 грамын 40 грамм мелисса хансха кюшуп, иги къатышдырып, салкын жерде бир ыйыккыны сакъларгъа керекди.

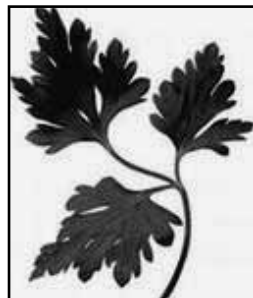
Андан сора аны бла теринги кичиген жерлерин ышысанг, ол бек уллу себеплик береди.

Дагъыда теринги кичиген жерлерин аптекалада сатылгъан дугъуманы сууу эм къасмакъ жау бла сюртсе, ол да иги болушады.

Бутларыгъыз кёбюп кыйнала эсегиз, анга быллай дарман этерге боллукъду. Гёлендирни (петрушканы) тамырлары бла чыгъарып, ариу жуууп, мясорубка бла ётдюрюгюз. Сора аны бир стаканына аллай бир да кыйнар суу кююгъуз. Башын басдырыгъыз.

Экинчи кюн эрттенликде 3-4 кят марля бла сюзюп, юч кюнню ичинде ичигиз. Бу дарман сан ауруулагъа да жарайды.

ПОЭЗИЯ

ХУЧИНАЛАНЫ АНЫУАР. Бушуу дастаны. *Поэма*. 2

ХАЛКЪ ПОЭТ - ХУБИЙЛАНЫ МАГОМЕТ

Магометге аталгъан назмула. 28
ХУБИЙЛАНЫ МАГОМЕТ. Аланны хапарларындан. 43

ХУЧИНАЛАНЫ МАГОМЕТГЕ - 75 ЖЫЛ

Хучиналаны Магомет. *Ушакъ*. 47
ТЕММОЛАНЫ ЛИДИЯ. Къыйын заманны юсюнден повесть. *Статья*. .. 55
ХУЧИНАЛАНЫ МУХАММЕТ. Аланла тауруху. *Дастан*. 59

ГЮЛЮЙЛАНЫ МАЖИТГЕ – 80 ЖЫЛ

ГАБАЛАНЫ АСИЯТ. Гюлюйланы Мажит. *Статья*. 78
БЕРБЕРЛАНЫ БУРХАН. Кетмегиз, зурнукла! *Статья*. 78
АТАБИЙЛАНЫ АСИЯТ. Чыгъармаларында ниет магъана баш жерде.
Статья. 82
ГЮЛЮЙЛАНЫ МАЖИТ. Жырын жырлатырыкъны арбасына минме.
Повестьден юзюк. 86

КЪУЛБАЙ УЛУ АЛИЙ. Адамлыкъ жигитликча ёлюмсюздю.
Статья. 95

БАЙРАМУКЪЛАНЫ ФАТИМА. *Хапарла*. 102
ТЕМУККУЛАНЫ АДИБ. *Новеллала*. 120
КЪУДАЙЛАНЫ МУХАММАТ. *Хапарла*. 140

ЭКИНЧИ ТЮБЕШИУ

РАХАЙЛАНЫ ДИАНА *Назмула*. 162

ТАМСИЛЛЕ

БЫЗЫНГЫЛЫ МАГОМЕТ. *Тамсилле*. 165

БИЛЛЯЧА

ЁЛМЕЗЛАНЫ МУРАДИН. *Билляча*. 175

ПОЭЗИЯ

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Жолунг болсун, Жаухар. *Статья*. 187

ЛОКИЯЛАНЫ ЖАУХАР. *Назмула*. 188

МИЛЛЕТНИ ТАРЫХЫНДАН

ТУУДУЛАНЫ БОРИС. Ат хайыуан эм ат керек. 193

ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА. *Хапарла*. 197

ЧАМХАНА

ТЕММОЛАНЫ МУХАДИН. *Масхарала*. 204

САУЛУКЪ-ЭСЕНЛИК

ЖАБОЛАНЫ АСИЯТ. *Саулуъ-эсенлик*. 220

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 4 (164)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители

Государственный комитет КБР по средствам массовой информации,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29. 07. 12. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00
Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 1700 экз. Заказ № 171. Цена свободная. Адрес
редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано на
ООО «Тетраграф». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-
малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланн-
ган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча
болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-
лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*